

PRESTUPNIŠTVO MLADIH

RIZICI, TOKOVI I ISHODI

Jasna Hrnčič

**PRESTUPNIŠTVO MLADIH
RIZICI, TOKOVI I ISHODI**

Beograd, 2009.

Prestupništvo mladih: rizici, tokovi i ishodi

Autor

Jasna Hrnčić

Izdavač

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

Gračanička 18, Beograd

iksi@sbb.co.yu

Za izdavača

dr Lepasava Kron

Recenzenti

Prof. dr Tamara Đžamonja-Ignjatović,

dr Lepasava Kron

Kompjuterska obrada teksta

Damir Matić

Dizajn korica

Damir Matić

Štampa

„Zuhra Simić“

Tiraž

300 primeraka

ISBN 978-86-83287-39-0

**Objavljivanje ove monografije je finansiralo
Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.**

SADRŽAJ

PREDGOVOR.....	9
NEKA POJMOVNA ODREĐENJA	13
FENOMEN MALOLETNIČKOG PRESTUPNIŠTVA	13
Registrovana i neregistrovana delinkvencija.....	15
Prevalenca krivičnih dela	16
Heterogenost maloletničke delinkvencije	17
Fenomeni pridruženi delinkvenciji	19
SRODNI POJMOVI	19
Agresivno ponašanje i nasilje.....	20
Eksternalizovani (nedovoljno kontrolisani) sindrom	21
Poremećaji ponašanja	22
Psihopatija.....	25
Antisocijalni poremećaj ličnosti	26
Disocijalni poremećaj ličnosti	27
Antisocijalno ponašanje.....	29
Deca i maloletnici u sukobu za zakonom	30
Asocijalno ponašanje	31
PRISUSTVO MENTALNIH POREMEĆAJA KOD MALOLETNIH PRESTUPNIKA	32
Detinjstvo	33
Tekući poremećaji	33
KOMENTAR.....	36
REZIME KLJUČNIH TAČAKA	36
2. TEORIJE DELINKVENCije	39
SOCIOLOŠKE TEORIJE	39
Teorije prenapregnutosti ili anomalije	39
Teorije kulturne devijacije	41
Teorije socijalne kontrole.....	44
Perspektiva etiketiranja ili sekundarne devijacije.....	45
Teorija moći i kontrole	46
BIOLOŠKE TEORIJE	47
Lombrozova teorija.....	48
Teorija Hansa Ajzenka	48
Biosocijalna teorija	48

PSIHOLOŠKE TEORIJE	49	Smanjena samokontrola	99
Individualni pristup	50	Agresivnost	100
Psihoanalitička teorija	50	Problemi adekvatnog razumevanja situacije	101
Kognitivna teorija	51	Neadekvatne strategije prevazilaženja problema i niska socijalna kompetencija	102
Teorija socijalnog učenja	55	Sniženo samopoštovanje	104
Dijadni odnosi	56	Još neki uticaji	105
Model stadijuma socijalne interakcije	56	Specifičnost individualnih faktora rizika antisocijalnog ponašanja	105
Sistemske pristup	63	STRESORI	106
Sistemske porodični pristup	64	Stresori kao faktor rizika antisocijalnog ponašanja	106
Teorija socijalne ekologije	69	Stresori kao posledica antisocijalnog ponašanja	110
Feringtonova integrativna teorija	71	Specifičnost stresora kao faktora rizika antisocijalnog ponašanja	111
KOMENTAR	72	VRŠNJAČKA GRUPA	111
REZIME KLJUČNIH TAČAKA	73	Vršnjaci i perzistentno antisocijalno ponašanje	112
3. FAKTORI RIZIKA ANTISOCIJALNOG PONAŠANJA MLADIH	75	Vršnjaci i adolescencijom limitirano antisocijalno ponašanje	113
GENETSKI I PRENATALNI BIOLOŠKI FAKTORI RIZIKA	77	Uticaj druženja sa antisocijalnim vršnjacima	114
PORODIČNI FAKTORI RIZIKA	78	ŠKOLA	115
Porodični faktori rizika koji promovišu antisocijalno ponašanje	79	ŠIRI DRUŠTVENI UTICAJI	116
Nedostatak pozitivnih afektivnih odnosa roditelja prema detetu	80	INSTRUMENTI ZA PROCENU RIZIKA DECE I MLADIH ZA ANTISOCIJALNO PONAŠANJE I SUKOB SA ZAKONOM	118
Nedovoljna osetljivost i responsivnost roditelja	82	KOMENTAR	119
Neadekvatno prepoznavanje devijantnog ponašanja	85	REZIME KLJUČNIH TAČAKA	119
Neadekvatno kažnjavanje devijantnog ponašanja	86	4. PROTEKTIVNI FAKTORI	121
Modelovanje roditeljskim agresivnim i antisocijalnim ponašanjem	86	ISTRAŽIVANJA PROTEKTIVNIH FAKTORA	123
Potkrepljujuća reakcija roditelja na antisocijalno ponašanje	87	Individualni faktori zaštite	123
Neadekvatna supervizija	87	Faktori zaštite u neposrednoj socijalnoj okolini	124
Snaga negativnih porodičnih uticaja	88	Opštost i uvremenjenost pozitivnih uticaja	125
Nedostatak pozitivnih porodičnih uticaja	89	Multipli uticaj protektivnih faktora	126
Nedostatak stimulisanja prosocijalnog ponašanja i socijalnog rešavanja problema	89	MEHANIZMI UTICAJA	126
Onemogućavanje autonomije i individuacije	90	FOKUS NA SNAGAMA	127
Specifičnost porodičnih faktora rizika antisocijalnog ponašanja	94	INSTRUMENT ZA PROCENU PROTEKTIVNIH FAKTORA	128
INDIVIDUALNI FAKTORI RIZIKA	94	KOMENTAR	128
Biološki medijatori	94	REZIME KLJUČNIH TAČAKA	129
Muški pol	95	5. DELINKVENTNI ISHOD	131
Uzrast	95	ANTISOCIJALNE TENDENCIJE	131
Smanjene verbalne sposobnosti	97	IZVRŠENJE KRIVIČNOG DELA	132
Hiperaktivnost	98		

KOMENTAR.....	133
REZIME KLJUČNIH TAČAKA	133
6. ŽIVOTNI PUTEVI MLADIH SA ANTISOCIJALNIM PONAŠANJEM.....	135
MOGUĆNOST PREDIKCIJE	136
Tipovi po početku i trajnosti antisocijalnog ponašanja	136
Tipovi po vrsti antisocijalnog ponašanja	139
Tipovi po komorbiditetu	143
Ženska delinkvencija.....	144
MOGUĆNOST PROMENE.....	145
Životni događaji i diskontinuitet antisocijalnog ponašanja	145
Kritični periodi	145
KOMENTAR.....	147
REZIME KLJUČNIH TAČAKA	147
ZAKLJUČAK.....	149
SUMMARY.....	153
LITERATURA.....	155
PRILOZI.....	179
Prilog 1: Skala za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih	181
Prilog 2. Skala indikatora hroniciteta antisocijalnog ponašanja	191
Prilog 3. Upitnik roditeljskog nadzora	195
Prilog 4. Lista snaga dece i mladih u sukobu sa zakonom	199

PREDGOVOR

Prestupništvo mladih je postalo jedan od ozbiljnih društvenih problema sa kojima se Srbija suočava. Svedoci smo drastičnog povećanja krivičnih dela maloletnika kako po broju, tako i po težini krivičnih dela. Nasilje je sve češće među mladim učiniocima, dok se po broju maloletničkih ubistava izjednačavamo sa daleko mnogoljudnijim evropskim zemljama.

Brojni naučnici su posvetili svoja istraživanja razumevanju i prevazilaženju problema delinkvencije mladih. Poslednje decenije su donele nove teorije i istraživanja koje su otvorile mogućnosti efikasnije prevencije i rehabilitacije mladih koji su pošli stranputicom. U našoj zemlji postoji akutna potreba za primenom i daljim razvijanjem ovih saznanja u cilju unapređenja kvaliteta prevencije antisocijalnog ponašanja mladih.

Monografija „*Prestupništvo mladih: rizici, tokovi i ishodi*“ je nastala kao odgovor na traganje stručnih i naučnih radnika za štivom koje će im pomoći u istraživačkom i praktičnom radu sa decom i mladima koji su u sukobu sa društvenim i zakonskim normama. Namera monografije je da na sistematičan, obuhvatan i pregledan način prikaže savremena naučna saznanja u oblasti maloletničkog prestupništva i njemu srodnih fenomena, antisocijalnog ponašanja, poremećaja ponašanja i sukoba sa zakonom. Cilj je da se podstaknu dalja naučna istraživanja i razviju kompetencije studenata i profesionalaca u njihovom kontaktu sa decom i mladima u okviru sistema socijalne zaštite, krivičnog pravnog, obrazovnog i zdravstvenog sistema. Prikazana sistematizacija teorija i istraživanja daje osnovu za efikasnu multisistemsku procenu potreba, rizika i snaga dece i mladih u sukobu sa zakonom i u riziku, za planiranje optimalnih individualizovanih intervencija primerenih njihovim potrebama, kao i za pripremu efektivnih preventivnih programa.

Sadržaj monografije podeljen je u šest poglavlja. U prvom poglavlju „*Određenje maloletničkog prestupništva*“ definiše se i analizira maloletničko prestupništvo, kao i bihejvioralno srodni fenomeni.. Prikazuje se i prisustvo mentalnih poremećaja kod maloletnih prestupnika.

Drugo poglavlje „*Teorije delinkvencije*“ posvećeno je najznačajnijim sociološkim, biološkim i psihološkim teorijama, koje su odredile savremeni pristup prestupništvu.

Dok su sociološke i biološke teorije prikazane ukratko, psihološka objašnjenja su razmatrana sa više detalja, obuhvatajući individualnu, dijadnu i sistemsku perspektivu.

U trećem poglavlju „*Faktori rizika antisocijalnog ponašanja mladih*” sistematizovani su i obrazloženi faktori rizika. Prikazani su genetski, prenatalni biološki, porodični i individualni faktori, kao i uticaji stresora, vršnjačke grupe, škole i šire društvene zajednice, koji povećavaju verovatnoću antisocijalnog ishoda. Ovaj pregled je pružio osnov za pripremu nekoliko instrumenata za procenu rizika za antisocijalno ponašanje i sukob sa zakonom, koji su dati u Prilozima 1, 2 i 3 ove publikacije.

Četvrto poglavlje pod nazivom „*Protektivni faktori*” daje pregled faktora koji štite od pojave antisocijalnog ponašanja uprkos nepovoljnim okolnostima. Prikazani su individualni, i sredinski faktori zaštite, diskutovana njihova uverenjenost i mogućnost uopštavanja i razmatrani mogući mehanizmi njihovog uticaja. Na osnovu prikazane sistematizacije protektivnih faktora, pripremljen je instrument za procenu snaga dece i mladih u sukobu sa zakonom i u riziku, koji je dat u Prilogu 4 monografije.

U petom poglavlju „*Delinkventni ishod*” se opisuju procesi koji dovode do izvršenja delinkventnog akta. Razmatraju se dve dinamičke sile koje presudno utiču na izvršenje krivičnog dela, antisocijalna tendencija kao strukturalna odrednica i proces odlučivanja o izvršenju krivičnog dela kao procesna odrednica antisocijalnog ishoda.

U šestom poglavlju „*Životni putevi maloletnih delinkvenata*” se prikazuje razvoj antisocijalnog ponašanja iz vizure kontinuiteta i diskontinuiteta individualnog životnog toka, koja omogućava individualizovan pristup mladoj osobi. Daju se neki odgovori na dve centralne teme vezane za antisocijalno ponašanje mladih, mogućnost predikcije i mogućnost promene. Predikcija je zanovana na razgraničavanju tipova antisocijalnog ponašanja koji imaju specifične životne puteve. Prikazane su savremene tipologije u odnosu na početak i trajanje antisocijalnog ponašanja, vrstu antisocijalnog ponašanja i komorbiditet sa drugim poremećajima. Posebna pažnja je posvećena ženskoj delinkvenciji. Sa stanovišta promene životnog puta, razmatrani su životni događaji koji dovode do diskontinuiteta, kao i vremenski periodi povećane ranjivosti za spoljne uticaje koji mogu dovesti do promene.

U Prilozima su dati instrumenti za procenu rizika i snaga deteta i mlada osobe u sukobu sa zakonom i u riziku, namenjeni primeni u istraživačkom i praktičnom radu sa ovom populacijom. Brzu, sistematsku i obuhvatnu procenu rizika za sukob sa zakonom omogućavaju tri skale za procenu rizika: *Skala za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih*, *Skala indikatora hroniciteta antisocijalnog ponašanja* i *Upitnik roditeljskog nadzora*. Četvrti instrument prikazan u Prilozima je *Lista snaga dece i mladih u sukobu sa zakonom*, koncipirana kao koristan vodič za sistematsku procenu snaga koje mogu biti oslonac za uvođenje pozitivnih promena.

I ova knjiga, kao i mnoge druge, posledica je socijalnog konteksta u kome se autor nalazi i koji daje inspiraciju i motivaciju za njeno pisanje. Moja inspiracija su pre svega bili svi teoretičari i istraživači u savremenoj nauci koji su svojim zalaganjem unapredili savremeno razumevanje problema maloletničkog prestupništva i njegove prevenciju. Brojne kolege sa kojima sam neposredno sarađivala su me motivisale i podržale da priredim monografiju koja stoji ispred vas. Zahvaljujući inicijativi i sredstvima Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije, monografija je ugledala svetlo dana.

Zahvaljujem se svima koji su doveli do realizacije ove publikacije, sa nadom da će ona inspirisati i motivisati neke naredne teoretičare, istraživače i praktičare da posvete svoje vreme i energiju deci i mladima u sukobu sa zajednicom.

PRVO POGLAVLJE

NEKA POJMOVNA ODREĐENJA

FENOMEN MALOLETNIČKOG PRESTUPNIŠTVA

Kritička razlika između delinkvencije i ostalih devijantnih ili problematičnih ponašanja i stanja je - zakon. Delinkvencija je kršenje zakonskih normi. Delinkventno ponašanje zahteva procenu ponašanja u terminima aktuelnog ili potencijalnog pravnog procesa (Binder, 1988). Dakle, određena je prvenstveno pravnim propisima zemlje. Položaj učinioca krivičnog dela u ovom postupku određen je vrstom i količinom dela kojima je prekršio zakon, uzrastom i socijalnim statusom pojedinca.

Uz uobičajene zakonske odredbe koje se odnose na krivičnu odgovornost odraslih, u većini zemalja postoje i posebna pravila vezana za kriminalitet dece i maloletnika, tzv. *maloletničko prestupništvo* ili *maloletnička delinkvencija*. Izdvajanje maloletničkog prestupništva kao specijalnog u odnosu na opšti kriminalitet nastalo je pod uticajem vladajućih shvatanja adolescencije, u čijoj osnovi su tri pretpostavke.

Prva pretpostavka je da je uslov da se nešto obeleži kao krivično delo da je osoba barem donekle odgovorna za svoje ponašanje. Pojam krivice tesno je vezan za pojam odgovornosti. Stoga se ponašanje deteta i adolescenta, koje često nije u potpunosti svesno posledica svojih postupaka i ima smanjene mogućnosti samokontrole, ne može tretirati isto kao odrasla osoba.

Druga pretpostavka je da je detinjstvo i mladost period razvoja individue u kojem osoba nije sasvim formirana, te je podložnija uticajima nego odrasla osoba. Iz toga proizilazi da je ona otvorenija i za adekvatne vaspitne uticaje koji mogu da doprinesu njenom boljem integrisanju u društvo.

Treća pretpostavka je vezana za ideju društvenog moratorijuma koji uživa mlada osoba u periodu adolescencije. Pod moratorijumom se podrazumeva period zakašnjenja obaveza odraslih, koji karakteriše, sa jedne strane, selektivna popustljivost društva, a sa druge provokativna razigranost mladih (Erik Erikson, 1976). Ova „razigranost“ može da uključi i eksperimentisanje ulogama, i testiranje svojih i društvenih

granica. Mlada osoba često oprobava moguće ekstreme pre nego što se opredeli za postojeći društveni red. Ovi ekstremi mogu obuhvatiti i samorazorne, devijantne i delinkventne tendencije.

U skladu sa ovim pretpostavkama, postojanje posebnih regulativa za mlade učinioce krivičnih dela - decu i mlade - ima nekoliko komponenti: *izostajanje* kazne za decu koja se smatraju krivično neodgovornim (ispod uzrasta krivične odgovornosti); *blaže sankcije* za maloletne učinioce koji se smatraju krivično odgovornim i naglasak na blagovremenom *prevaspitavanju i pomoći*.

Delinkventna ponašanja maloletnika se sagledavaju ne samo u svetlu težine samog protivzakonitog dela, već i u svetlu rizika za razvijanje antisocijalnog ponašanja u odraslom dobu. Sankcije imaju za cilj ne samo kažnjavanje već i prevaspitavanje. Pri njihovom određivanju uzima se u obzir, osim krivičnog dela, i ličnost i porodične okolnosti učinioca.

Budući da je detinjstvo i adolescencija period određen uzrastom osobe, prvo pitanje koje se postavlja je koje su zakonske odrednice vezane za uzrast osobe koja spada u kategoriju maloletnog delinkventa, tj. u kom uzrastnom rasponu se smatra i krivično odgovornim i maloletnim.

Određenje *donje granice uzrasta* vezano je za određenje početka krivične odgovornosti u detinjstvu i mladosti. Dok je svima jasno da se mora odrediti uzrast od koga dete postaje donekle odgovorno za svoje ponašanje, manje je jasno u kom uzrastu je dete dovoljno odgovorno da bi se na njega mogle primeniti zakonske konsekvence. Određenje ove donje granice dosta je neujednačeno između zakonodavstava različitih zemalja. Starosna granica ove krivične odgovornosti različita je u različitim zemljama, a u Srbiji je od 14 godina naviše (npr. u Velikoj Britaniji granica je deset godina).

Gornja granica uzrasta koji razdvaja maloletničku od odrasle delinkvencije, vezana je za ideju mladosti kao razvojnog perioda u kojem je osoba podložnija uticajima i u kome uživa društveni moratorijum. Ona je u većini zapadnih zemalja 18 godina. Tako je i po našem zakonodavstvu.

Zbog ovih specifičnosti, pri definisanju maloletničke delinkvencije je prisutna i sledeća dilema: da li se pod njom podrazumevaju samo aktivnosti maloletnika koje su inkriminisane po pozitivnim krivičnim zakonima zemlje, ili se ona odnosi i na šire shvaćene devijacije ponašanja mladih (npr., u SAD se maloletnička delinkvencija odnosi na tzv. statusne presteupe - skitničenje, pušenje, uživanje alkohola, bežanje iz kuće i škole i sl. - ponašanja koja se ne smatraju kažnjivim za odrasle, ali su definisana kao prestupi kada je u pitanju maloletnik). U našoj zemlji prevladava mišljenje po kome se pod maloletničkom delinkvencijom podrazumena samo kršenje krivičnog zakona (Milutinović, Aleksić, 1989), i zakonske regulative su u tom smislu i postavljene.

Registrovana i neregistrovana delinkvencija

U određenju delinkvencije mladih važno je razdvojiti oficijelno prikazanu delinkvenciju od realno postojeće. Dok je logično da se maloletnim prestupnikom smatra svaka maloletna osoba koja je prekršila zakon, ono što je uobičajeno u svakodnevnoj praksi je da se maloletničko prestupništvo svodi na pred zakonom dokazano vršenje krivičnog dela od strane maloletnog učinioca. Maloletni prestupnik je osoba koja je kao učinilac krivičnog dela registrovana od strane organa vlasti na osnovu sprovedenog krivičnog postupka, od krivične prijave, preko odluke o pokretanju krivičnog postupka, istražnog postupka, podizanja optužnice, do suđenja, sudske presude i njenog izvršenja. Pri svakom navedenom koraku vrši se izrazita selekcija, tako da se omladina kojoj se izrekne sudska presuda ne može smatrati reprezentom populacije učinitelja krivičnih dela (Sutherland, Cressey, 1960; Sutherland, 1969; Bersani, 1970; Erikson, Empey, 1969; Piliavin, Briar, 1969; Rutter, Giller, 1983).

Na selekciju mladih za koje se pred zakonom dokaže da su učinili krivično delo utiču brojni faktori. Primarne su karakteristike i okolnosti same krivične aktivnosti, kao što je vrsta, težina i broj krivičnih dela i postojanje svedoka. Na nju utiču i lične karakteristike osoba koje sprovode zakon, kao što su lična teorija delinkvencije, lični odnos prema sankcionisanju, trenutno raspoloženje i sl. Selekciju određuju i stavovi koje zauzima društvena zajednica i pravni sistem, kao što su nivo tolerancije zajednice, usvojena politika policije i suda u odnosu na krivična dela uopšte i na pojedine tipove krivičnih dela, karakteristike učinioca krivičnih dela itd. Korumpiranost osoba u krivičnom pravnom sistemu može značajno da utiče na proces selekcije, i posebno je prisutna kod organizovanog kriminala. Brojne karakteristike počnioca su takođe značajne u procesu selekcije, kao što je socijalni status, pol, uzrast, izgled, ponašanje u kontaktu sa policijom, prethodni kontakti sa policijom idr. Karakteristike socijalnih grupa kojima osoba pripada mogu da deluju zaštitno ili da dovedu u rizik za ulazak u svaku fazu krivičnog postupka. Tako npr. zaštitne mere porodice mogu da skrenu mladu osobu od ulaska u ovaj postupak, dok pripadnost delinkventnoj grupi to može da pospeši.

Selekcija je obično usmerena prema: muškarcima; osumnjičenima za teža krivična dela (posebno za nasilje nad osobama); onima koji već imaju kriminalni dosije; pripadnicima niže socijalne klase; pripadnicima etničkih manjina; članovima poznatih maloletničkih gangova; momcima buntovnog oblačenja i drskog ponašanja. Sa druge strane, ukoliko su policija i sud korumpirani, selekcija može da dovede do izostajanja sankcija za učinioce organizovanog kriminala.

Svako ozbiljnije proučavanje kriminala mora uzeti u obzir ovu selekciju. Da bi se uticaj selekcije ublažio, u istraživanjima se koriste drugi izvori podataka van zvanične statistike, kao što su samoizveštaji i observacije na terenu, izjave žrtava isl. (Rutter, Giller, 1983; Henggeler, 1989). Tada se pod delikvencijom podrazumeva činjenje krivičnih dela na osnovu izveštaja pouzdanih osoba, bez obzira da li su dela dokazana u krivičnom postupku.

Prevalenca krivičnih dela

Prevalenca¹ *realno počinjenih* krivičnih dela zavisi od pozitivnog krivičnog zakonodavstva zemlje, blagostanja i stabilnosti društva (Merton, 1969), kulturnog i tehnološkog razvoja, sistema vrednosti, brige o mladima, kao i od odnosa prema zločinu: brzine, efikasnosti i sigurnosti krivičnih sankcija.

Prevalenca *registrovanih* krivičnih dela ne zavisi samo od realno počinjeni krivičnih dela, već i od organizacije i efikasnosti krivičnog aparata, trenutne politike koja se odnosi na policiju i sudstvo, i od političkog i ekonomskog stanja zemlje (Sutherland, Cressey, 1960).

Činjenje krivičnih dela, kako registrovano tako i neregistrovano, multiplo je uslovljeno različitim faktorima, o čemu će kasnije biti više reči. Ova kompleksnost dovodi do velike varijacije u izveštajima o delinkventnim aktivnostima. Oni se razlikuju u različitim zemljama, u različitim vremenskim periodima iste zemlje, u odnosu na različite vrste krivičnih dela u istoj zemlji i u isto vreme isl. (Sutherland, Cressey, 1960; Rutter, Giller, 1983). Razlike mogu biti posledica i različitih izvora podataka, kao što su samo-izveštaji, izveštaji žrtava i zvanične policijsko-sudske evidencije.

Ipak se pokazuju neke *pravilnosti* u prevalenci delinkvencije.

Muškarci češće čine krivična dela po svim izvorima podataka u svim zemljama. Racio muškog i ženskog kriminala ipak dosta varira, i kreće se od 1:10 u tradicionalno patrijarhalnim društvima do 1:3 u ekonomski i kulturno razvijenijim zemljama gde je učešće žene u tradicionalno maskulinim oblastima veće (Sutherland, 1969; Henggeler, 1989). Odnos ženskog i muškog maloletničkog prestupništva je u Srbiji poslednjih godina između 1:12 i 1:20. Delinkvencija momaka i devojaka se uglavnom smatra različitom po vrsti, kvalitetu i dinamici. Zbog dominacije mladića među delinkventima, retka su razmatranja ženskog prestupništva (Henggeler, 1989).

Većinu krivičnih dela čine mladi, do 25. godine života (Rutter i sar., 1998). Adolescencija je period velikog „buma“ delinkventnog ponašanja. Velika većina registrova-

¹ Procenat ukupnog broja slučajeva poremećaja u populaciji u određenoj jedinici vremena.

nih (privedenih i osuđenih) delinkvenata su adolescentnog uzrasta. Retko se može naći kriminalac koji nije vršio krivična dela u adolescenciji. Čak iako je neko prvi put osuđen tek u odraslom dobu, uglavnom se pokazuje da su njegova adolescentna krivična dela bila itekako prisutna, ali neregistrovana. Anonimna istraživanja pokazuju da čak 90% mladića učini po neko krivično delo u adolescenciji, koja su uglavnom daleko lakše prirode od dela ozbiljnijih prestupnika (Farrington, 1996b; Rutter i sar., 1998).

Smatra se da delinkventno ponašanje ima rani početak ako su prvi prestupi počinjeni pre 13. godine života, dakle pre početka adolescencije, i karakteriše 5-12% delinkventne populacije (Schaeffer, 2003). Rani početak je dosledno u korelaciji sa težim krivičnim delima i ozbiljnijom kriminalnom karijerom u kasnijoj adolescenciji i odraslom dobu (Hanson i sar., 1984; Henggeler, 1989; Patterson i sar., 1992; DSM-IV, 1994).

Maloletničku delinkvenciju čine uglavnom dela protiv imovine, kao što su krađe, provale itd. Dela koja uključuju nasilje nad osobama čine mali procenat ukupno izvršenih dela čak po u zvaničnim statistikama, koja po pravilu urednije registruju ova dela od imovinskih delikata (Sutherland, Cressey, 1960; Rutter, Giller, 1983; Henggeler, 1989). Istraživanja pokazuju da krivična dela bez nasilja nad osobama (sitne krađe, krađa kola, vandalizam itd.) dostižu vrhunac frekvencije u adolescenciji (16 - 17 godina), dok dela koja uključuju nasilje nad osobama uglavnom karakterišu odraslo doba (Henggeler, 1989).

Maloletni recidivisti imaju teža krivična dela i veću verovatnoću za kasnije razvijanje karijere kriminalca.

Retka je specijalizacija maloletnika samo za jednu užu vrstu dela (npr. samo provale krađe), već se krivična dela vrše shodno uslovima situacije.

I na kraju, registrovani kriminal se često koncentriše u izvesnim delovima grada (Todorović i sar, 1966; Todorović, 1971; Rutter, Giller, 1983).

Heterogenost maloletničke delinkvencije

Mnogi autori ukazuju na heterogenost kategorije maloletničke delinkvencije (Bennett, 1960; Jenkins, Boyer, 1967/68; Glueck, Glueck, 1970; Wilgosh, Paitich, 1974; Rutter i sar., 1998). Da bi se pojasnile postojeće razlike, često se primenjuju podele na tipove.

Najčešće i najšire korišćene podele u istraživanjima su one koje se odnose na osobenosti samog krivičnog dela. Najčešće su podele zasnovane na sledećim karakteristikama:

1. *Vrsta krivičnog dela.* Najčešće se razlikuju „statusni“ prestupi, imovinski prestupi (krađa, pronevera), uništavanje imovine (vandalizam, paljevina), nasilni delikti nad osobama (teške telesne povrede, ubistvo), seksualni zločini, itd.
2. *Kontinuitet u vršenju krivičnih dela.* Osoba može krivično delo da učini samo jednom (jednokratni učinioci) ili da ga ponovi (recidivizam). Recidivizam može da obuhvata različite vremenske periode. Može biti ograničen na nekoliko dana, nedelja ili meseci, da traje tokom adolescentnih godina, da počne u detinjstvu i da se nastavi u odraslom dobu, itd.
3. *Težina krivičnog dela.* Odnosi se na to koliko su teške posledice krivičnog dela. Određuje se na osnovu veličine počinjene štete, postojanja nasilja nad osobama, postojanja predumišljaja, kao i načina izvršenja dela (surovost, perverzija, sumanutost isl.).

Podele koje obuhvataju prethodne karakteristike krivičnih dela zasnivaju se na *hronicitetu ili pervazivnosti* prestupničkog ponašanja, tj. na tome koliko antisocijalno tj. prestupničko ponašanje prožima životni stil osobe (Hrnčić i sar., 2008c). Pervazivnost obuhvata kumulativni efekat trajanja, učestalosti, težine i raznovrsnosti prestupničkog ponašanja. Trajanje je vremenski razmak između prvog i poslednjeg antisocijalnog incidenta. Učestalost opisuje koliko se često ispoljava prestupničko ponašanje, uzimajući u obzir sva dela koja su se desila, od prvog do poslednjeg. Težina se odnosi na to koliko su teške posledice najtežih dela koje je osoba počinila (u rasponu od lakših imovinskih do teških nasilnih dela sa elementima surovosti). Raznovrsnost opisuje koliko su prestupnička dela različita po vrsti.

Pervazivnost prestupničkog ponašanja je visoko prediktivna za nastavak i eskalaciju prestupničkog i antisocijalnog ponašanja mladih. Ona je vezana i za izraženost drugih fenomena koji prate delinkvenciju, kao što su psihopatologija, druge socijalne devijacije, porodična i radna disfunkcija isl (Ganzer, Sarason, 1973; Rutter, Giller, 1983; Hanson i sar., 1984; Hrnčić, 2003a).

Čest osnov podele je i da li je delo izvršeno u društvu ili samostalno (npr. DSM-IV, American Psychiatric Association, 1994).

Sociološke karakteristike koje se često uzimaju kao osnov podela su socijalna klasa, rasa, etnička grupa. Razlikuje se i seoski od gradskog kriminaliteta, a u okviru gradskog onaj u okviru bogatog dela grada od u onog u sirotinjskom kraju, onaj u kraju sa visokom od onog u kraju sa niskom stopom kriminala. Osnov socioloških podela su i drugi faktori, kao što su migracioni faktori (npr. imigrantski kriminal), situacioni faktori (u periodu stabilnosti ili u periodu društvenih promena), porodična struktura (prestupnici iz nepotpune ili potpune porodice) itd.

Psihološke podele se vrše prema kognitivnim sposobnostima i principima učenja, emotivnim karakteristikama, motivaciji, sistemu vrednosti i moralnom razvoju, porodičnom funkcionisanju, ulogama, kao i tipu ličnosti. Podele mogu biti zasnovane i na kliničkim karakteristikama, kao što su prisustvo mentalnog ili fizičkog poremećaja ili responsivnost na korektivni tretman. Ove podele su tesno povezane sa teorijskim shvatanjima delinkvencije.

Podele se vrše i u odnosu na *fiziološke* karakteristike kao što su funkcija neurotransmitera, karakteristike galvanskog refleksa. I *fizičke* karakteristike su neretko osnov klasifikacije, mada je to manje popularno u poslednjim decenijama.

Fenomeni pridruženi delinkvenciji

Empirijska istraživanja (Sutherland, Cressey, 1960; Hirschi, 1972; Rutter, Giller, 1983; Henggeler, 1989; Patterson i sar., 1992) dosledno su pokazala veoma visoke korelacije između maloletničke delinkvencije i nekih opštih pokazatelja: druženja sa delinkventnim vršnjacima, niskog školskog postignuća i niskog samopoštovanja.

Delinkvencija u užem smislu pokazuje visoku korelaciju i sa drugim devijantnim ponašanjima (Hirschi, 1972; Petrović, Radovanović, 1977; Rutter, Giller, 1983). To su: bežanje od kuće, bežanje iz škole, skitnja, zloupotreba supstanci i rane seksualne aktivnosti. Ova ponašanja po nekim zakonodavstvima (SAD) i ulaze u definiciju maloletničke delinkvencije (statusni prestupi).

Maloletni delinkventi su u povećanom riziku i za niz mentalnih poremećaja, o čemu će više reči biti na kraju ovog poglavlja. Takođe, oni su u povećanom riziku od rane i nasilne smrti (Yeager, Lewis, 1990).

SRODNI POJMOVI

Fenomenom maloletnog prestupništva se bavi nekoliko naučnih disciplina, kao što su to pravne nauke, sociologija, psihologija, medicinske nauke, i nekoliko sektora društva, uključujući medicinsku zaštitu, socijalnu zaštitu, pravni sistem, obrazovanje. Različiti naučni, teorijski i praktični okviri dovode do upotrebe različitih termina koji se ondode na ponašanje koje je u suprotnosti sa pozitivnim zakonskim normama i prevalentnim socijalnim normama. Ova raznovrsnost termina može da dovede do te-

škoća integrisanja znanja i razvoja efikasne intersektorske i multidisciplinarne saradnje, pa pojašnjenje onih koji su najčešće u upotrebi može biti korisno za stručnjake u ovoj oblasti.

Agresivno ponašanje i nasilje

Obimna literatura se bavi agresivnim ponašanjem. Agresija se definiše na nekoliko načina. Neki naglašavaju da je agresija ponašanje koje ima za cilj povredu drugog živog bića (npr. Wikipedia, 2000a), dok drugi smatraju da je agresija ponašanje koje podrazumeva povredu ili zastrašivanje drugog, ali u cilju postizanja nekog drugog cilja, kao što je osvajanje teritorije, hrane, odbrana od ugrožavanja itd. (npr. Renfrew, 1997). Iako se ne slažu sasvim oko ciljeva koje agresivno ponašanje ima, autori su saglasni da agresija uključuje element povrede drugog organizma.

U psihološkoj literaturi prevladava stanovište da je agresija zastrašujuće ili povređujuće ponašanje, koje po pravilu nema za cilj destrukciju protivnika, već drugi cilj koji se postiže takvim ponašanjem. Po ovom viđenju, agresivno ponašanje nije samo po sebi niti negativno niti pozitivno, već je jedna od strategija preživljavanja i prevazilaženja problema koja postoji u repertoaru ponašanja svih sisara i većine drugih životinjskih vrsta. Ipak, ovaj termin u svakodnevnoj upotrebi najčešće ima negativnu konotaciju, podrazumevajući neprimerenu i preteranu agresivnost.

Da bi se napravila jasnija distinkcija, za neprimerenu i preteranu agresivnost se sve češće koristi termin *nasilje*. Pod nasiljem se podrazumeva patološka agresija (Valzelli, 1981). Ovu formu agresije karakteriše da učinjena povreda prevazilazi okvire prihvatljivog, tj. da je ponašanje nepotrebno i preterano agresivno i/ili abnormalno destruktivno. Ipak, distinkcija između agresije i nasilja nije svuda prisutna, pa se tako u mnogim radovima pod agresijom u stvari često podrazumeva - nasilje. Tako, iako istraživanja konzistentno pokazuju visoku korelaciju između agresivnog ponašanja i delinkvencije, odnos agresivnog ponašanja i delinkventnog ponašanja je zamagljen nejasnim razlikovanjem agresivnosti od nasilja.

Nasilno ponašanje se delimično preklapa sa delinkvencijom. Sa jedna strane, postoje nasilna ponašanja koja nisu sankcionisana zakonom. Sa druge strane, nasilna krivična dela nad imovinom i osobama čine manji deo ukupno počinjenih delinkventnih akata, dok većinu delinkvencije čine dela protiv imovine. Visoko prisustvo nasilnog ponašanja, koje se dobija u zvaničnim statistikama o kriminalu, je posledica mnogo ozbiljnijeg tretiranja nasilnih krivičnih dela, nego imovinskih prestupa, koja se niti toliko prijavljuju, niti toliko gone kao nasilna dela.

Većina studija pokazuje da su agresivno i nasilno ponašanje relativno odvojeni od krađe i za nju vezanih delinkventnih aktivnosti. Volf (Wolf, 1971, po Rutter, Giller, 1983) i Rater i saradnici (Rutter, Tizard i Whitmore, 1970, po Rutter, Giller, 1983) nalaze da klaster agresivnog ponašanja i klaster neagresivnog delinkventnog ponašanja, koje autori definišu kao laganje, krađa i skitnja, nisu u korelaciji. Peterson i sar. (Patterson i sar., 1992) smatraju da su obrasci ponašanja „čistih“ kradljivaca i njihovi porodični odnosi kvalitativno drugačiji od karakteristika mladića čije ponašanje uključuje i agresivna tj. nasilna ispoljavanja (Patterson i sar., 1992, Haapasalo, Hamalainen, 1996; Shumaker, McKee, 2001). Nasilni adolescenti često čine i dela protiv imovine, pa su „čisti“ nasilnici relativno retki među prestupnicima (Patterson i sar., 1992).

Eksternalizovani (nedovoljno kontrolisani) sindrom

Termini koji su široko usvojeni od strane naučne javnosti su *eksternalizovani* i *internalizovani sindrom*. Zasnovani su na klasifikaciji Tomasa Ahenbaha i Kreiga Edlbroka, dobijenoj na osnovu faktorske analize empirijskih istraživanja problema koje imaju deca upućena u institucije mentalnog zdravlja (Achenbach, Edelbrock, 1978, Achenbach i sar., 1987, Achenbach, 1991). Dobijeni su faktori prvog reda - uži sindromi, i faktori drugog reda - širi sindromi. Dobijeni faktori drugog reda su: *eksternalizovani ili nedovoljno kontrolisani sindrom* i *internalizovani ili previše kontrolisani sindrom*. U *eksternalizovani* sindrom spadaju sledeći faktori prvog reda: agresivni sindrom, delinkventni sindrom, i hiperaktivni sindrom. Pod delinkventnim sindromom ovde se podrazumevaju neagresivni oblici delinkvencije u širem smislu, kao kršenja društvenih normi. Agresivna ponašanja su opisana u sindromu agresivnosti, koji opet sadrži mnoge ajteme koji se ne odnose na kršenje zakonskih normi. U *internalizovani* sindrom spadaju sledeći faktori prvog reda: anksiozni sindrom, depresivni sindrom, obsesivni sindrom, nekomunikativni sindrom, i sindrom somatskih žalbi.

Oba faktora drugog reda su široko potvrđena u istraživanjima (Achenbach, Edelbrock, 1978; Achenbach i sar., 1987; Curry i sar., 1988), i široko prihvaćena od strane naučne javnosti. Pri tome eksternalizovani sindrom pokazuje čvršću empirijsku zasnovanost od internalizovanog (Achenbach, Edelbrock, 1978).

Od užih simptoma, ostali su u upotrebi oni koji su potvrđeni u nekoliko različitih istraživanja različitih autora. Visoko slaganje se pokazalo kod agresivnog, delinkventnog, hiperaktivnog, i shizoidnog sindroma; dobro slaganje je postignuto i kod anksioznog sindroma, depresivnog sindroma, sindroma socijalnog povlačenja i sindroma somatskih žalbi. Dakle, svi faktori prvog reda koji ulaze u eksternalizovani sindrom su visoko empirijski potvrđeni. Od njih tri, dva se odnose na kršenje društvenih normi, naime agresivno

ponašanje i delinkventno ponašanje, ali uglavnom ne i na kršenje zakonskih normi. Tako između eksternalizovanog sindroma i delinkvencije u smislu kršenja društvenih normi postoji značajno preklapanje, ali se ono odnosi samo na blaže forme prestupa, ali ne i na teže oblike delinkventnog ponašanja.

Prednost eksternalizovanog sindroma u odnosu na druge pojmove je što on grupiše i probleme sa agresivnošću i probleme sa kršenjem ostalih društvenih normi u jednu širu kategoriju međusobno povezanih ponašanja, koja pokazuje dobru prediktivnost i značajnu perzistenciju još od ranog uzrasta. Tako se problemi nedovoljne kontrole utvrđeni kod dece od 3 godine starosti pokazuju prediktivnim za delinkvenciju u odrasloj dobi (Novozelandska Dunedin Multidisciplinary Health and Development Study, Caspi, 2000).

Poremećaji ponašanja

Poremećaji ponašanja je termin koji se često koristi u literaturi, pre svega onaj koji se bavi problemima kršenja društvenih normi u kliničkom okruženju. Odnosi se na dijagnostičku kategoriju mentalnih poremećaja („conduct disorder”) koja je definisana u oba klasifikaciona sistema koja su dominantna u savremenoj psihijatriji, naime u DSM i ICD klasifikaciji.

ICD-X klasifikacija (Svetska zdravstvena organizacija, 1992) definiše poremećaj ponašanja (dg. F91) kao „...ponavljano i trajno prisustvo obrazaca antisocijalnog, agresivnog, izazivačkog ponašanja. Kada je ovo ponašanje ispoljeno u najekstremnijem obliku za pojedinca, svodi se na veće presteupe od socialno očekivanog za uzrast i stoga je ozbiljnije od običnog dečjeg nestašluka ili adolescentnog bunta. Izolovane antisocijalne ili kriminalne radnje nisu same po sebi osnova za dijagnozu, koja podrazumeva trajnije obrasce ponašanja” (idem, str. 237). Ova klasifikacija razlikuje nekoliko tipova poremećaja ponašanja:

- F91.0: poremećaj ponašanja ograničen na porodičnu sredinu,
- F91.1: nesocijalizovani poremećaj ponašanja,
- F91.2: socijalizovani poremećaj ponašanja,
- F91.3: poremećaj u vidu protivljenja i prkosa.

Jasnoću ove klasifikacije zamagljuju uključivanje u ovu kategoriju i poremećaja u vidu protivljenja i prkosa, koji je daleko blaža forma ometajućeg ponašanja od onog što se obično podrazumeva pod poremećajem ponašanja. Takođe, kategorija socijalizovanog poremećaja ponašanja (dg. F91.2) ne ispunjava ni jedan osnovni uslov da

se neko ponašanje ili stanje kategoriše kao mentalni poremećaj. Osnovi uslovi su po ICD –X klasifikaciji „...postojanje duševne patnje ili uticaj na funkcije ličnosti. Socijalna devijantnost ili samo sukob, bez disfunkcije ličnosti, ne spadaju u ovako definisan mentalni poremećaj” (Svetska zdravstvena organizacija, 1992, str. 4). Socijalizovani poremećaj ponašanja ima za osobinu „...postojanje adekvatnih, trajnih prijateljstava u grupi vršnjaka” (Svetska zdravstvena organizacija, 1992, str. 240), tako da se ne može reći da osoba ima značajno oštećenje socijalne funkcije. Druge disfunkcije ličnosti nisu karakteristika ovog poremećaja, već samo socijalna devijantnost. Ako tome pridodamo činjenicu da većina delinkvenata koji ispunjavaju uslove za ovaj poremećaj ne smatra da duševno pati, sporno je po kom osnovu se može smatrati da dijagnoza F91.2 uopšte opisuje poremećaj. Zbog navedenih nejasnoća, definicija poremećaja ponašanja ICD-X klasifikacije se ređe koristi u istraživanjima.

Definicija poremećaja ponašanja (conduct disorder) u DSM-IV (American Psychiatric Association, 1994, dg. 312.8) je daleko preciznija, i omogućava relativno jednostavno dijagnostikovanje. Ona podrazumeva zadovoljenje dijagnostičkih kriterijuma A, B i C:

„A. Ponavljajući i stalni obrazac ponašanja u kome su prekršene osnovne društvene norme i pravila primerena uzrastu, što se pokazuje prisustvom najmanje tri (ili više) od sledećih kriterijuma tokom poslednjih 12 meseci, sa najmanje jednim kriterijumom prisutnim tokom zadnjih 6 meseci.

Agresija prema ljudima i životinjama:

- (1) često kinji, preti, ili zastrašuje druge;
- (2) često započinje tuče;
- (3) koristio/la oružje koje je prouzrokovalo tešku fizičku povredu druge osobe (npr. batina, cigla, slomljena flaša, nož, pištolj);
- (4) fizički je okrutan/a prema drugima;
- (5) fizički je okrutan/a prema životinjama;
- (6) ukrao/la dok je bio/la suočen sa žrtvom (npr. napad i pljačka, otimanje tašne, iznuda, oružana pljačka);
- (7) prisilio/la nekoga na seksualni kontakt.

Uništavanje imovine:

- (1) namerno učestvovao/la u paljenju vatre sa namerom da prouzrokuje ozbiljnu štetu;
- (2) namerno uništio/la tuđu imovinu (na drugi način nego paljenjem vatre).

Obmanjivanje ili krađa:

- (1) provalio/la u tuđu kuću, zgradu ili kola;
- (2) često laže da bi nabavio/la dobra ili prednosti ili da bi izbegao/la odgovornosti;
- (3) ukrao/la stvari netrivialne vrednosti bez suočenja sa žrtvom (npr. krađa u prodavnici bez provale, falsifikovanje).

Ozbiljno kršenje pravila:

- (1) često ostaje kasno noću uprkos zabrani roditelja, sa početkom pre 13 godine;
- (2) pobegao/la od kuće preko noći najmanje dva puta dok je živeo/la u roditeljskom ili starateljskom domu (ili jedan put bez vraćanja u dužem periodu);
- (3) često beži iz škole, sa početkom pre 13 godine.

B. Poremećaji u ponašanju uzrokuju klinički značajno pogoršanje u socijalnom, školskom ili radnom funkcionisanju

C. Ako osoba ima 18 godina ili više, potrebno je da nema ispunjene kriterijume za antisocijalni poremećaj ličnosti," (American Psychiatric Association, 1994, str. 90-91).

Iako dijagnozu poremećaja ponašanja datu u DSM-IV mogu dobiti i osobe koje nisu počinile ni jedno krivično delo, ova kategorija se široko preklapa sa kategorijom maloletničke delinkvencije. Mnogi delinkventi ispunjavaju kriterijum A ovog poremećaja - da postoje barem tri navedene karakteristike poremećaja ponašanja (postoji barem jedno krivično delo, a delinkvencija je često praćena bežanjem od kuće i iz škole, Petrović, Radovanović, 1977). Takođe, delinkvencija je često praćena školskim i radnim neuspehom, pa je i ovaj uslov time ispunjen.

Tako izgleda da mnogi delinkventi i velika većina recidivista ispunjava uslove za dijagnozu poremećaja ponašanja kao mentalnog poremećaja. Ona isključuje one koji su samo jednom počinili makar i teško krivično delo, a da nemaju zadovoljene druge dijagnostičke kriterijume, kao i one osobe koje su uklopljene u širu društvenu zajednicu po svim ostalim kriterijumima, osim činjenja jedne vrste krivičnih dela.

Ipak, mora se voditi računa o osnovnom dijagnostičkom kriterijumu važećih klasifikacija mentalnih bolesti - da se dijagnoza može primeniti samo ako je ponašanje simptom disfunkcije unutar individue, a ne reakcija na neposredan socijalni kontekst. Međutim, primena ovog kriterijuma kod poremećaja ponašanja je zamagljena upozorenjem da osobe sa ovim poremećajem često ne priznaju postojanje problema - što ohrabruje dijagnostičara da ovu dijagnozu ustanovi i ako osoba ne smatra da je u disfunkciji. Ovakve nejasnoće doprinose patologiziranju delinkvencije, koja u osnovi može imati sasvim situaciono poreklo ili biti znak dobre adaptacije osobe na

subkulturu kojoj pripada. Takođe, ovakve nejasnoće doprinose teškoćama dijagnostikovanja drugih mentalnih poremećaja koji mogu biti u osnovi ličnih problema delinkventa, a koji nisu deo delinkventnog ponašanja (npr. depresije, anksioznog kruga poremećaja itd.). Zato Luis (Lewis, 1985) smatra da je poremećaj ponašanja jedna od najsubjektivnijih kategorija u navedenim klasifikacionim sistemima.

Psihopatija

Psihopatija je termin koji je postao široko poznat radom Kleklija (Cleckley, 1982), koji ga je definisao kao mentalni poremećaj koji ima kao centralni simptom emocionalni deficit, uz očuvani test realnosti. Psihopata je osoba koja ima socijalni defekt - nesposobost za emotivnu participaciju, za solidan emocionalni kontakt sa drugim ljudima. „Bez znatnije patnje ili uživanja u integralnim emotivnim posledicama iskustva, psihopata ne uči iz iskustva kako da modifikuje i usmerava svoje aktivnosti kao što druga osoba koju smatramo zdravom modifikuje i usmerava", (idem, str. 230). Njegove su emocije površne i prolazne, često na nivou prijatnosti ili neprijatnosti.

Karakteristike psihopatije, kako je Klekli definiše, su: a) odsustvo deluzija, iracionalnog razmišljanja i neurotičnih simptoma; b) nepouzdanost, neiskrenost; c) nedostatak žaljenja i stida; d) patološka egocentričnost i neposobnost za ljubav; e) generalno siromaštvo jačih afektivnih reakcija; f) bezličan, trivialan i slabo integrisan seksualni život; g) neresponsivnost u opštim socijalnim relacijama; h) nedostatak uvida; i) slabo suđenje i neuspeh da uči iz iskustva; j) neuspeh da sprovodi bilo kakav životni plan; k) povremeno fantasično i neprijatno ponašanje, i l) neadekvatno motivisano antisocijalno ponašanje.

Tradicionalno se smatra da se dijagnoza psihopatije daje samo odraslim osobama. Međutim, Krišćan i saradnici (Christian i sar., 1997, po Pejović-Milovančević, 2001) nalaze da se kod dece hospitalizovane zbog poremećaja ponašanja mogu izdvojiti dve dimenzije ponašanja. Prva se odnosi na neosetljiv i neemocionalan interpersonalni stil. Osoba ne oseća krivicu, ne pokazuje empatiju niti osećanja. Druga dimenzija se odnosi na slabu kontrolu impulsa (nizak prag za reakciju besa, nepromišljenost) i antisocijalno ponašanje (nedozvoljene radnje). Pretpostavlja se da prva dimenzija predstavlja ranu psihopatiju, tzv. „psihopatski poremećaj ponašanja". Decu sa ranom psihopatijom karakteriše, u odnosu na ostalu decu sa problemima ponašanja, najveći broj i latentnih i manifestnih oblika poremećanog ponašanja, više problema sa čuvarima reda i globalno viši skor inteligencije. Ovaj poremećaj se karakteristično javlja na uzrastu od 11-12 godina. Ipak, vrlo je osetljivo pitanje davati ovu dijagnozu osobama

ispod 18 godina starosti, pogotovo ako se ima u vidu da „zaravnjen“ afekat kod dece može biti odraz drugih patoloških promena, kao i reakcije na stresnu situaciju.

Psihopatija može, ali i ne mora biti povezana sa delinkventnim ponašanjem. Ona je češća u populaciji maloletnih prestupnika nego u opštoj populaciji, ali mali procenat maloletnih delinkvenata ima ovakve karakteristike, pa je psihopatija u ovoj populaciji pre izuzetak nego pravilo. Sa druge strane, psihopate u poređenju sa opštom populacijom češće čine registrovana krivična dela, ali velikim procenat njih nikad ne bude registrovan za krivično delo.

Antisocijalni poremećaj ličnosti

Antisocijalni poremećaj ličnosti je dijagnostička kategorija definisana u DSM-IV klasifikaciji, u okviru poremećaja ličnosti (American Psychiatric Association, 1994, Aksis II, dg. 301.7). Da bi se postavila dijagnoza poremećaja ličnosti, moraju se prvo zadovoljiti neki opšti kriterijumi. U DSM-IV se navodi: „Suštinske odlike poremećaja ličnosti su: da postoji trajan obrazac doživljavanja i ponašanja koji značajno odstupa od očekivanja kulture kojoj osoba pripada, i da se pokazuje u najmanje dve od sledećih oblasti: kognicija, afektivitet, međuljudski odnosi i kontrola impulsa (kriterijum A). Ovaj trajan obrazac je nefleksibilan i prožima se kroz širok spektar ličnih i socijalnih situacija (kriterijum B) i vodi do klinički značajne duševne patnje ili pogoršanja u socijalnoj, radnoj ili nekoj drugoj oblasti funkcionisanja (kriterijum C). Obrazac je stabilan i traje dugo, i njegov početak može da se prati bar do adolescencije ili ranog odraslog doba (kriterijumu D). Ovaj obrazac se ne može bolje objasniti kao manifestacija nekog drugog mentalnog poremećaja (kriterijum E) i nije posledica direktnog fiziološkog efekta neke supstance (npr. narkotika, lekova, toksina) ili opšteg zdravstvenog stanja (npr. povreda glave)“ (kriterijum F, idem, str. 630).

Specifični dijagnostički kriterijumi za antisocijalni poremećaj ličnosti u DSM-IV klasifikaciji (dg. 301.7) su:

„A. Postoji prožimajući obrazac nepoštovanja i povrede prava drugih koji se dešava od 15 godina, i pokazuje se u najmanje tri od sledećeg:

- (1) neuspeh da se povinuje društvenim normama s obzirom na zakonito ponašanje, što se pokazuje u ponavljanju ponašanja koja daju osnovu za hapšenje;
- (2) obmanjujuće ponašanje, što se pokazuje u ponovljenom laganju, korišćenju pseudonima, ili prevarama drugih zbog lične koristi ili zadovoljstva;
- (3) impulsivnost i neuspeh da planira unapred;

- (4) iritabilnost i agresivnost, što se pokazuje u ponovljenim fizičkim obračunima ili napadima;
- (5) nesmotreno neobaziranje na bezbednost sebe i drugih;
- (6) stalna neodgovornost, što se pokazuje u ponovljenim neuspesima da održe stabilno poslovno ponašanje ili da poštuju finansijske obaveze;
- (7) nedostatak žaljenja, što se pokazuje u ravnodušnosti ili racionalizaciji povređivanja, maltretiranja ili krađa od druge osobe.

B. Osoba ima najmanje 18 godina.

C. Postoji evidencija o poremećaju ponašanja sa početkom pre 15 godina.

D. Postojanje antisocijalnog ponašanja nije isključivo tokom toka shizofrenije ili manične epizode“ (American Psychiatric Association, 1994, str. 649-650).

U definiciji antisocijalnog poremećaja ličnosti u DSM-IV klasifikaciji zamagljuje se razlika između antisocijalnog ponašanja i psihopatije. Njegovo određenje sadrži dve nedovoljno diferencirane komponente: emocionalni deficit (Kleckley, 1982), i antisocijalno ponašanje. Istraživanja pokazuju da su korelati ove dve dimenzije različiti, te da se radi o dve relativno nezavisne dimenzije, što otežava dijagnostiku antisocijalnog poremećaja (Rutter i sar., 1998).

Dijagnoza antisocijalnog poremećaja ličnosti se široko poklapa sa perzistentnim tipom antisocijalnog ponašanja odraslih, o čemu će kasnije biti više reči. Pošto se ne može postaviti pre 18 godina, ona se ne odnosi na maloletničku delinkvenciju.

Disocijalni poremećaj ličnosti

Disocijalni poremećaj ličnosti je dijagnoza definisana u ICD-X klasifikaciji (Svetska zdravstvena organizacija, 1992, dg. F60.2), u okviru šire kategorije poremećaja ličnosti. Poremećaji ličnosti su po ovoj klasifikaciji: „...stanja koja se ne mogu direktno pripisati grubom oštećenju ili bolesti mozga, niti drugom psihijatrijskom poremećaju, a zadovoljavaju sledeće kriterijume:

- a) izraženi disharmonični stavovi i ponašanja, koji obično uključuju nekoliko oblasti funkcionisanja, tj. afektivitet, nadražljivost, kontrolu impulsa, način percipiranja i mišljenja i stil komunikacije sa drugima;
- b) abnormalni obrazac ponašanja je stalan, dugotrajan i nije ograničen na epizodu mentalne bolesti;

- c) abnormalni obrazac ponašanja je sveobuhvatan i jasno neprilagođen u širokom opsegu ličnih i socijalnih situacija;
- d) gornje manifestacije uvek se pojavljuju za vreme detinjstva ili adolescencije i nastavljaju se u odraslom dobu;
- e) poremećaj uzrokuje značajne lične probleme, koji mogu postati očigledni tek kasnije u toku poremećaja;
- f) poremećaj je obično, ali ne i neophodno, povezan sa značajnim teškoćama u profesionalnom i radnom funkcionisanju", (idem, str. 181-182).

Preporuka u ICD-X klasifikaciji je: „... verovatno je neprimereno postaviti dijagnozu poremećaja ličnosti pre 16. ili 17. godina" (idem, str. 182).

Disocijalni poremećaj ličnosti se u ICD-X klasifikaciji (dg. F60.2) definiše kao: „Poremećaj ličnosti koji obično izaziva pažnju značajnim neslaganjem ponašanja sa važećim socijalnim normama, a čije karakteristike su sledeći kriterijumi: a) gruba nezainteresovanost za osećanja drugih; b) izražen i perzistirajući stav neodgovornosti i nepoštovanja socijalnih normi, pravila i obaveza; c) nemogućnost održavanja trajnih veza, iako ne postoje teškoće da se one uspostave; d) vrlo niska tolerancija frustracije i nizak prag za ispoljavanje agresije, uključujući i nasilje; i e) izražena sklonost ka okrivljavanju drugih, ili ka uverljivim racionalizacijama ponašanja, koje pacijenta dovodi u konflikt sa društvom. Takođe može postojati i perzistirajuća razdražljivost, kao udružena odlika. Poremećaj ponašanja u toku detinjstva i adolescencije, iako nije uvek prisutan, može da potvrdi dijagnozu ličnosti" (idem, str. 183-184).

Iz teksta nije sasvim jasno koliko navedenih kriterijuma mora da se zadovolji da bi se dala dijagnoza disocijalnog poremećaja ličnosti. Ukoliko su svi kriterijumi ispunjeni, ova kategorija se poklapa sa kategorijom psihopatije, jer uključuje grubu nezainteresovanost za osećanja drugih. Ukoliko kriterijum nezainteresovanosti za osećanja drugih ne mora biti ispunjen, i ovde se nejasno razdvajaju komponente emocionalnog deficita, i antisocijalnog ponašanja, kao i u dijagnozi antisocijalnog poremećaja ličnosti u DSM-IV klasifikaciji.

Ovaj sindrom može ali ne mora biti povezan sa delinkventnim ponašanjem. Tako je napr. gruba nezainteresovanost za osećanja drugih u populaciji maloletnih delinkvenata pre izuzetak nego pravilo; nemogućnost održavanja trajnih veza je razvojno primerena za osobe mlađe od 18 godina, itd. Sa druge strane, moguće je da osoba sa disocijativnim poremećajem ličnosti nikada ne poćini krivično delo. Takođe, ovaj poremećaj se odnosi na osobe uzrasta od najmanje 16 godina, tako da mlađi prestupnici nisu obuhvaćeni ovom dijagnostičkom kategorijom.

Antisocijalno ponašanje

Antisocijalno ponašanje je termin u širokoj uporebi u kriminologiji. On se odnosi na fenomen ponašanja protiv društva/društvenih normi, i na suštinu prestupa kroz različite kulture – na namernu povredu prava drugog čoveka. Ovom terminu se u savremenoj literaturi daje prednost u odnosu na uobičajene termine *delinkvencija* i *prestupnik* iz nekoliko razloga.

Termin *antisocijalno ponašanje* zaobilazi problem različitog definisanja krivičnog dela u različitim kulturama, kao i problem dokazivanja krivice na sudu, koji je tesno vesan za procese selekcije onih koji su osumnjičeni, optuženi i osuđeni za krivična dela. Ima konotaciju realnih, a ne registrovanih antisocijalnih dela.

Takođe, ovaj termin stavlja naglasak na to da je antisocijalno samo ponašanje, a ne i cela osoba. Ponašanje je u poređenju sa osobom mnogo specifičniji termin, podložniji promeni i otvoreniji za učenje. Ovo je od posebnog značaja kada se radi o mladima, za koje su primerenije intervencije koje imaju za cilj rehabilitaciju i reintegraciju u društvo, nego kažnjavanje.

Zatim, blaže forme antisocijalnog ponašanja (problemi ponašanja kao što je lažanje bez ozbiljnih posledica, udarci bez ozbiljnih fizičkih povreda, sitne krađe i sl.) u većini zemalja nisu definisane kao krivična dela. Međutim, ukoliko se javljaju u detinjstvu, one su po pravilu prekursori kasnijih težih oblika antisocijalnog ponašanja koji se opet retko javljaju u dečjem uzrastu. Istraživanja pokazuju da eksternalizovani problemi, i problemi ponašanja, pokazuju najveću perzistetnost poremećaja u svom kasnijem toku, u poređenju sa internalizovanim formama ponašanja (Achenbach i sar. 1978, 1987; Loeber, Dishion, 1983; Loeber, 1990, Rutter i sar., 1998, itd.). Kao što smo već istakli, antisocijalno ponašanje u adolescenciji i ranoj mladosti se može predvideti već u trećoj godini života na osnovu nedovoljno kontrolisanih formi ponašanja (Newman i sar., 1996). Takođe, i ovde, kao i u ostalim formama ljudskog ponašanja, jasne demarkacione linije nema. Lakše varijante antisocijalnog ponašanja često pokazuju iste pravilnosti kao teži oblici, samo slabije izražene.

Iz svih navedenih razloga, termin *antisocijalno ponašanje* je posebno koristan u razmatranju etioloških faktora koji dovode do krivičnog dela.

Međutim, ne postoji konsenzus oko uslova upotrebe pojma *antisocijalno ponašanje*. On nije definisan kao jasan sindrom ponašanja, već pre kao šira kategorija koja opisuje grupu različitih ponašanja. To su namerna ponašanja koja uključuju agresivno ponašanje koje uzrokuje ili pretili da uzrokuje fizičku povredu drugih ljudi,

neagresivno ponašanje koje uzrokuje gubitak ili oštećenje imovine, prevara, krađa, i ozbiljno kršenje važećih društvenih normi. Dakle, ovakva definicija može da uključi i delinkvenciju, i poremećaje ponašanja u užem smislu po DSM-IV klasifikaciji (American Psychiatric Association, 1994), kao i probleme ponašanja koji ne zadovoljavaju puni kriterijum poremećaja ponašanja (traju kraće od 1 godine ili nemaju zadovoljne simptomatske kriterijume).

Ako se maloletnička delinkvencija shvati u širem smislu (kršenje važećih normi ponašanja), antisocijalno ponašanje i delinkvencija su skoro sinonimi. Ako se, pak, delinkvencija shvati u užem smislu (kršenje pozitivnih normi krivičnog zakona), onda je antisocijalno ponašanje uglavnom širi pojam od nje, jer je uključuje, ali se može ispoljiti i u formama koje nisu zakonom sankcionisane. Ipak, moguće je da osoba počinio neko krivično delo, i/ili da bude osuđena da je počinila krivično delo, a da pri tome ne pokazuje antisocijalno ponašanje (npr. ne radi se o namernoj povredi prava druge osobe, npr. prostitucija; nije učinila delo iako je osuđena, i sl.).

Deca i maloletnici u sukobu za zakonom

Izraz *deca u sukobu za zakonom* se sve šire koristi u savremenoj literaturi. On se odnosi na decu koja su u kontaktu sa krivičnopravnim sistemom zbog sumnje, optužbe ili osude da su počinila krivično delo. Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta posebnu pažnju obraća na „...svako dete za koje se tvrdi, koje je optuženo ili za koje je utvrđeno da je prekršilo krivični zakon“ (United Nations, 1989, član 40), pri čemu se pod terminom *deca* podrazumevaju sve osobe ispod navršених 18 godina starosti ukoliko se, po zakonu koji se primenjuje na dete, punoletstvo ne stiče ranije (Konvencija o pravima deteta, član 1). Međutim, po našem zakonodavstvu termin *deca* se odnosi na osobe do 14 godina starosti, dok su oni od 14 do 18 godina *maloletnici*, pa izraz *deca u sukobu sa zakonom* često biva protumačen kao da se odnosi samo na one do 14. godine. Često se koristi i izraz *mladi u sukobu sa zakonom*, koji nema jasno određenje gornje uzrasne granice „mladih“; pa može da podrazumeva kako one do 18 godina, tako i mlađa punoletna lica, obično do 21. godine života. Uzimajući u obzir naše zakonodavstvo, najprimereniji izraz koji bi se odnosio na osobe do 18 godina života bi bio „deca i maloletnici u sukobu sa zakonom“.

Ovaj izraz ima nekoliko prednosti u odnosu na termin *delinkvencija* ili *prestupništvo*. Pre svega, on jasno daje na znanje da je za dete koje je osumnjičeno, optuženo ili osuđeno za krivično delo karakteristično to da je u sukobu za zakonom, a ne da je „delinkventno“, „antisocijalno“ i sl. To ne znači da je delo počinjeno od strane te osobe,

niti da je delo antisocijalno, već samo da je mlada osoba zbog njega u kontaktu sa krivičnopravnim sistemom.

Termin *deca i maloletnici u sukobu sa zakonom* takođe indirektno ukazuje na njihovu potencijalnu ugroženost. On govori o sukobu mlade osobe sa veoma moćnim sistemom – krivičnopravnim sistemom zemlje. Ovaj sistem je u velikoj većini zemalja adaptiran odraslima, a ne deci, te su deca koja su u kontaktu sa njim posebno ugrožena i kao žrtve, i kao mogući učinioci krivičnih dela, bez obzira na to da li su ispod ili iznad granice krivične odgovornosti.

Zatim, ovaj izraz se odnosi na svaku osobu ispod 18 godina koja je osumnjičena, optužena ili osuđena zbog krivičnog dela, bez obzira na određenje donje granice krivične odgovornosti, te on tako obuhvata i krivično neodgovornu decu. Ovo je posebno značajano za naše zakonodavstvo, po kome se osobe ispod 14 godina starosti smatraju krivično neodgovornima. Odnos institucija društva prema deci u sukobu sa zakonom je ambivalentan i nedovoljno jasan. Sa jedne strane, odbacuje se krivična prijava i slučaj se prebacuje organima starateljstva (centrima za socijalni rad), dakle dete ne prolazi kroz krivičnopravni postupak, što je dobro jer se time izbegava stres koji sa sobom nosi ovaj postupak i stigmatizacija koja ga prati. Sa druge strane, neretko se po odbacivanju krivične prijave prema osumnjičenoj deci odnosi kao da su prekršila zakonske regulative, iako nema adekvatnog krivičnopravnog postupka koji bi ovo dokazao, i donose se mere u odnosu na pretpostavke o tome da li je ili nije počinio delo, čime se ugrožavaju njihovo pravo na pretpostavku o nevinosti dok se krivica po zakonu ne dokaže (Konvencija o pravima deteta, čl. 2, stav 2). Izraz *deca i maloletnici u sukobu sa zakonom* skreće pažnju na potrebe za posebnom zaštitom sve dece i maloletnika koji su u toj poziciji.

Zbog ovih karakteristika, izraz *deca (i maloletnici) u sukobu za zakonom* se posebno rado koristi u oblasti zaštite dečjih i ljudskih prava (United Nations, 1985, UNICEF, 2002) i sprovođenja akcionih programa usmerenih na podršku deci i mladima koja su uključena u krivičnopravni sistem zbog sumnje, optužbe ili osude da su počinila krivično delo.

Asocijalno ponašanje

U našoj svakodnevnoj praksi se često upotrebljava termin *asocijalno ponašanje*, kojim se označavaju deca u sukobu sa zakonom i deca koja pokazuju antisocijalno ponašanje, a koja su krivično neodgovorna (imaju ispod 14 godina starosti).

Sam termin *asocijalno* znači ne-socijalno ponašanje, ponašanje kome nedostaje saradnja sa zajednicom. Klajn i Šipka u Velikom rečniku stranih reči i izraza (Klajn, Šipka,

2006) određuju reč *asocijalan* kao: „nedruževan, nedruštven; koji ne voli društvo i ne želi da bude koristan član; koji je ravnodušan prema opštim potrebama i interesima zajednice”. Ovakvo ponašanje može biti izraz karakteristika ličnosti (npr. socijalna inhibiranost, povučenost, introvertovanost), pa i mentalnih poremećaja (shizofreno ili depresivno povlačenje, socijalna fobija itd.). Za asocijalno ponašanje nije karakteristično da je usmereno protiv društva, niti da krši socijalne norme. Sa druge strane, antisocijalno ponašanje nije povlačenje od sveta, već najčešće akcija „protiv sveta”. Karakteristika antisocijalnog ponašanja kod mladih je upravo udruživanje sa sebi sličnima, te se za mlade članove delinkventnih grupa ne može reći da su „nedruštveni”. Socijalno povlačenje, pod čime se podrazumeva neank-siozna sklonost ka usamljenim aktivnostima, postaje faktor rizika za dalje antisocijalno ponašanje samo u kombinaciji sa ponašanjem protiv društva i društvenih normi (Kerr i sar., 1997, Patterson i sar., 1992). Inhibirano ponašanje, koje uključuje strah od nepoznatih ljudi (što nije isto što i socijalno povlačenje), takođe može biti osnova ankisoznog povlačenja, dakle asocijalnog ponašanja. Pokazuje se da je inhibirano ponašanje čak protektivni faktor antisocijalnog ponašanja (Kerr i sar., 1997, Rutter, 1985; Rutter i sar., 1998).

U savremenoj svetskoj literaturi se termin *asocijalan* ne koristi u značenju *delinkventan*, *prestupnički* ili *antisocijalan*. Ovakva upotreba termina *asocijalan* specifična je za naše podneblje.

Preporučujemo da se izbegava korišćenje u stručnoj literaturi termina *asocijalan* u značenju *antisocijalan*. Ukoliko deca mlađa od 14 godina pokazuju antisocijalno ponašanje, njega tako treba i zvati. U slučaju blažih oblika problema ponašanja koja podrazumevaju sukob sa socijalnim normama, ali ne i namernu povredu prava druge osobe, može da se koristi izraz *problemi ponašanja*. Za decu koja su privedena od strane policije ili kojima je odbačena krivična prijava zbog uzrasta ispod granice krivične odgovornosti, preporučujemo da se koristi i izraz *deca u sukobu sa zakonom*.

PRISUSTVO MENTALNIH POREMEĆAJA KOD MALOLETNIH PRESTUPNIKA

Populaciju maloletnika koji čine krivična dela karakteriše značajno veće prisustvo mentalnih poremećaja nego u opštoj populaciji. Ovi poremećaji značajno „boje” sliku maloletničkog prestupništva. Njihovo prisustvo ukazuje na neke specifične potrebe za tretmanom i zaštitom koje mogu imati mladi u sukobu sa zakonom.

Detinjstvo

Mlade osobe, klasifikovane u adolescenciji kao osobe sa antisocijalnim ponašanjem, bez drugih mentalnih poremećaja, u dečjem uzrastu često pokazuju niz mentalnih poremećaja, pa i tešku, čak psihotičnu psihopatologiju (Lewis, 1985). U njihovoj istoriji se najčešće nalaze: hiperkinetski ili hiperaktivni poremećaj, poremećaj u vidu protivljenja i prkošenja, enureza, disleksija, i dečje psihoze (Bennett, 1960; Rutter, 1983; Lewis, 1985). U ranoj istoriji su takođe prisutni biološki i neurološki poremećaji, kao i povremeni gubici svesti i intelektualna insuficijencija (Moffit, 1993, 1996).

Od značajnih razvojnih okolnosti često je prisutno zanemarivanje i zlostavljanje u detinjstvu, kao i institucionalizacija i česte promene negovatelja (Bowlby, 1946; Bennett, 1960; Lewis i sar., 1978, po Curry i sar, 1988). Karakteristična je i istorija povreda, nesreća i bolesti (Bennet, 1960; Glueck, Glueck, 1970; Lewis, 1985).

Tekući poremećaji

Postoji široko preklapanje maloletničke delinkvencije i poremećaja ponašanja. Često se isti set problema naziva *poremećaj ponašanja* ako se tretira u institucijama mentalnog zdravlja, a *maloletnička delinkvencija* ako se tretira u institucijama krivičnog pravnog sistema. Prisustvo poremećaja ponašanja kod ozbiljnih formi delinkvencije je vrlo visoko, pa neka istraživanja pokazuju da je čak 100% zatvorenih maloletnika dijagnostikovano kao poremećaji ponašanja (Haapsalo, 1996). Ipak, delinkvencija je mnogo češća u populaciji nego poremećaji ponašanja. Naime, za status delinkventa dovoljno je jedno krivično delo, dok je za dijagnozu poremećaja ponašanja potrebna perzistencija nekoliko oblika antisocijalnog ponašanja. Anonimna epidemiološka istraživanja pokazuju da i do 90% mladića učine po neko krivično delo (Rutter i sar., 1998), dok je prevalenca poremećaja ponašanja kod dečaka i mladića između 3 i 12%, od kojih je dve trećine kod muškog pola (Moffit, 1996).

Slično je i kada se radi o poremećajima ličnosti i delinkvenciji mladih odraslih. Dok oni koji počine mali broj dela ne ispunjavaju uslov za poremećaj ličnosti, pokazuje se izrazito preklapanje između perzistentnih oblika delinkvencije punoletne omladine i antisocijalnog (DSM-IV) i disocijalnog (ICD X) poremećaja ličnosti. Ove kategorije poremećaja ličnosti nejasno razlikuju psihopatiju od antisocijalnog ponašanja, o čemu je bilo reči, pa se visoko preklapanje perzistentnih oblika delinkvencije i ovih poremećaja odnosi pre svega na njihovu antisocijalnu komponentu. Varijacije u pro-

ceni prisustva psihopatije u zatvorskoj populaciji se kreću od 8% do 84% (Radulović, 2006), što ukazuje na teškoće diganostikovanja psihopatije, zbog čega je teško proceniti preklapanje perzistentnih oblika delinkvencije i psihopatije.

Za razliku od antisocijalnog poremećaja ličnosti, dijagnoza disocijativnog poremećaja ličnosti se može dati i osobama sa 16. godina starosti, pa postoji široko preklapanje ove kategorije i starijih maloletnika koji pokazuju perzistentne forme delinkvencije.

Osim poremećaja ponašanja, i drugi mentalni poremećaji su pridruženi delinkvenciji. To su najčešće: zloupotreba i zavisnost od psihoaktivnih supstanci (alkohola, narkotika isl.); poremećaji koji imaju za posledicu samodestrukciju: samopovređivanje, suicid, pokušaj suicida; poremećaji učenja; emotivni poremećaji: depresivna raspoloženja, anksiozni poremećaji (generalizovana anksioznost i/ili fobične obrade), emotivna nezrelost; neurološki simptomi; poremećaji seksualnog ponašanja: homoseksualnost, nasilnost u seksu, promiskuitet; poremećaji koji ukazuju na dublje psihopatološke promene: poremećaji ličnosti, paranoidni sadržaji, psihoze; i poremećaji spavanja (Bowlby, 1946; Bennett, 1960; Ganzer, Sarason, 1973; Rutter, 1983; 1989; Lewis, 1985; Curry i sar., 1988; Patterson i sar., 1992).

Ovi poremećaji nisu karakteristični za većinu delinkvenata, ali su daleko češći nego u normalnoj populaciji (Shanok, Lewis, 1977, po Curry i sar. 1988; Curry i sar., 1988; Cohen i sar., 1990).

Najčešća komplikacija poremećaja ponašanja i delinkventnog ponašanja je zloupotreba psihoaktivnih supstanci, koja je prisutna u ekstremno visokom procentu kod ove populacije. Najčešći poremećaj pridružen adolescentnoj zloupotrebi supstanci je upravo poremećaj ponašanja, koji je prisutan kod 50% - 70% slučajeva (Weinberg i sar., 1998). Psihoaktivne supstance u nekom obliku koristi većina mladih prestupnika (Steiner i sar, 1997), i praktično svi sa ozbiljnijim delinkventnim ponašanjem (Haapsalo, Hamalainen, 1996). Zavisnost od supstanci je takođe prisutna kod maloletnih prestupnika daleko više nego u opštoj populaciji. Pokazuje se da je zavisnost od supstanci najprisutnija kod mladih sa komorbiditetom poremećaja ponašanja i depresije (Weinberg i sar., 1998).

Naročito indikativan za populaciju maloletnih delinkvenata, tj. mladih sa poremećajima ponašanja je visok rizik od suicida, pokušaja suicida i samopovređivanja. Marttunen i sar. (1994) su našli da je antisocijalno ponašanje zabeleženo kod čak 43% žrtava adolescentnog suicida. Adolescenti u zatvoru imaju ekstremno visok rizik od suicida. Među adolescentima sa pokušajem suicida, 75% njih ima izraženo antisocijalno ponašanje (Puig-Antich, 1982, po Patterson i sar., 1992). Maloletni delinkventi se izuzetno često i samopovređuju - čak do 10% populacije, u odnosu na oko 0,75% opšte populacije (Chowanec i sar. 1991). Suicidalnost ima veću korelaciju sa Bekovom

skalom beznađa nego sa samom depresivnošću, i da se bihevioralno u populaciji povezuje izrazitije sa samopovređivanjem nego sa depresijom, koju ovi mladi često poriču (Feldman, Wilson, 1997). Samopovređivanje je ponašanje koje je možda najprediktivnije za pokušaj suicida kod adolescenata (Zlotnick i sar., 1997). Ono se vezuje za izrazito patološke poremećaje (psihoze, granične poremećaje ličnosti, endogene depresije) i svakako je znak ograničenih socijalnih mogućnosti i abnormalnih strategija prevazilaženja problema (Tantam, Whittaker, 1992). Zato je potrebna posebna pažnja u radu sa mladima sa samopovređujućim ponašanjem.

Mladi delinkventi u odnosu na normalnu populaciju imaju oko dva puta veću incidencu² emotivnih poremećaja (Stephenson i sar. 1973, po Curry i sar, 1988).

Depresivni afekat je najčešći emotivni poremećaj pridružen delinkvenciji (Hrnčić, 2007a, 2008b). Jedno naše istraživanje adolescentnih zatvorenika (Hrnčić, 2008b) je pokazalo da su depresivni simptomi prisutni u barem umerenoj formi kod 39.3% ispitanika, dok je prisustvo klinički značajnih tekućih simptoma depresije utvrđeno kod 28.6% slučajeva. Istovremeno pojavljivanje (komorbiditet) depresije i antisocijalnog ponašanja karakteriše snižena socijalna kompetencija. Komorbiditet ima goru prognozu nego depresija i antisocijalno ponašanje uzeti pojedinačno, jer nosi visok rizik od uspešnog suicida.

Pridruženost hiperkinetskog poremećaja, zloupotrebe supstanci, i afektivnog poremećaja daje goru prognozu u smislu učestalosti, težine, raznorodnosti i trajanja krivičnih dela, tako i u odnosu na širu psihosocijalnu uklopljenost u društvene norme. Takođe, ovaj komorbiditet povećava rizik od kasnijih bračnih problema, problema u prijateljstvu, nezaposlenosti, siromaštva, neadekvatnog roditeljstva itd.

Poređenje osuđenih maloletnika sa psihijatrijskom populacijom istog ustrasta pokazuje da je stepen izraženosti psihopatoloških simptoma sličan kod obe grupe. Osuđeni maloletnici u poređenju sa populacijom omladine u institucijama mentalnog zdravlja, imaju tek nešto manje simptoma, izraženih u blažoj ili umerenoj formi (Shanok, Lewis, 1977, po Curry i sar. 1988). Detaljnija analiza osuđenika uzrasta 12-15 godina pokazuje da u odnosu na pacijente psihijatrijske bolnice oni imaju manje internalizovanih sindroma, ali podjednako eksternalizovanih, i da nema razlike u socijalnoj kompetenciji i totalu bihevioralnih problema (Cohen i sar., 1990). Sličan zaključak ima i poređenje nasilnih adolescenata sa mladima u institucijama mentalnog zdravlja Curry-ja i sar. (1988). Nasilnici ne pokazuju razlike na faktoru internalizacije, a imaju više skorove na faktoru eksternalizacije od psihijatrijske grupe. U istom istraživanju analiza tipova profila pokazuje da nasilne mlade osobe u poređenju sa psihijatrijskim pacijentima češće pripadaju eksternalizovanim tipovima, a ipak ređe

² Incidenca je procenat osoba u populaciji kod kojih se poremećaj prvi put pojavio tokom jedne godine.

internalizovanim, i da su više zastupljeni među nezrelo-agresivnim, a manje među shizoidnim i nekomunikativno-delinkventnim tipovima profila.

Istovremeno pojavljivanje mentalnih poremećaja i maloletničkog prestupništva pogoršava prognozu životnog puta mlade osobe, zbog multiplih problema sa kojima se ona suočava.

KOMENTAR

Maloletnička delinkvencija je oblast koja obuhvata heterogene fenomene i koju tretira nekoliko nauka i nekoliko duštvenih sektora. Određenje ovog i srodnih pojmova doprinosi boljem razumevanju fenomena i olakšava komunikaciju i saradnju između profesionalaca iz različitih oblasti koji se teorijski ili praktično bave antisocijalnim ponašanjem i kriminalitetom mladih. Povišeno prisustvo mentalnih poremećaja ustanovljeno kod maloletnih delinkvenata ukazuje na dodatne potrebe za tretmanom koje mogu postojati u ovoj populaciji.

REZIME KLJUČNIH TAČAKA

- ❑ Izdvajanje maloletničkog prestupništva kao specijalnog u odnosu na opšti kriminalitet nastalo je pod uticajem vladajućih shvatanja adolescencije.
- ❑ Maloletnička delinkvencija je oblast koja obuhvata heterogene fenomene. Njome se bavi nekoliko naučnih disciplina, uključujući pravo, sociologiju, psihologiju i psihijatriju.
- ❑ U oblasti se osim maloletničke delinkvencije sreću i srodni pojmovi : agresivno ponašanje, nasilje, eksternalizovani (nedovoljno kontrolisanog) sindrom poremećaja ponašanja, psihopatije, antisocijalni poremećaj ličnosti, disocijalni poremećaj ličnosti, antisocijalnog ponašanja, *deca i mladi u sukobu sa zakonom i u riziku*, kao i asocijalno ponašanje.
- ❑ Antisocijalno ponašanje najbolje opisuje fenomen sa stanovišta dinamike njegovog razvoja i prevencije.

- ❑ Deca i maloletnici u sukobu sa zakonom je izraz koji najbolje opisuje ranjivu poziciju u kojoj se nalaze deca i mladi koji su osumnjičeni, optuženi ili osuđeni zbog krivičnog dela.
- ❑ Populaciju maloletnika koji čine krivična dela karakteriše značajno veće prisustvo mentalnih poremećaja nego u opštoj populaciji.
- ❑ Istovremeno pojavljivanje mentalnih poremećaja i maloletničkog prestupništva pogoršava prognozu životnog puta mlade osobe, zbog multiplih problema sa kojima se ona suočava.

DRUGO POGLAVLJE

TEORIJE DELINKVENCije

Mnoge ideje su produkovane i brojna istraživanja sprovedena u nastojanju da se objasne složeni fenomeni kriminaliteta i delinkvencije. Primat različitih nauka u objašnjenjima delinkvencije mladih se menjao tokom vremena. Dok je krajem 19. veka dominirala psihijatrija, a početkom dvadesetog veka psihologija, sredinom dvadesetog veka vođstvo je preuzela sociologija, da bi poslednjih nekoliko decenija psihološka objašnjenja sve više dobijala na značaju zbog razvoja novih i konstruktivnih pristupa kriminologiji u okviru ove nauke.

Ovde će biti prikazane neke sociološke, biološke i psihološke teorije koje su izvršile značajan uticaj na savremena shvatanja delinkvencije.

SOCIOLOŠKE TEORIJE

Sociološke teorije traže objašnjenja kriminala u širim društvenim uslovima i njihovoj relaciji sa kriminalom.

Teorije prenapregnutosti ili anomije

Teorije prenapregnutosti i anomije polaze od pretpostavke da *prisustvo legitimnih želja, koje konformizam ne može da zadovolji, prisiljavaju osobu na devijaciju* (Hirschi, 1972).

Robert Merton (Robert Merton) je najistaknutiji predstavnik ovog pristupa (Merton, 1969). Njegovo objašnjenje je zasnovano na Dirkegovom konceptu anomije. Polazi od pretpostavke da je *delinkvencija rezultat prenapregnutosti koje nastaje zbog jaza*

između kulturalnih ciljeva i sredstava raspoloživih da se ti ciljevi ostvare. Društveni uslovi koji pogoduju stvaranju stanja anomalije su veći društveni naglasak na uspešnom ostvarenju cilja nego na sredstvu, i nemogućnost nekih socijalnih grupa da postignu uspeh na legitiman način.

Mladi iz nižih klasa osećaju frustraciju zbog nemogućnosti da participiraju u plodovima ekonomskog blagostanja. Na frustraciju mogu da se adaptiraju na nekoliko načina. *Konformiranje* je najčešći način, i ono podrazumeva prihvatanje situacije i prilagođavanje okolnostima. *Ritualizam* je adaptacija koja podrazumeva kompulzivno pridržavanje legalnim sredstima na račun ostvarivanja ciljeva. *Pobuna* kroz traženje novog je karakteristika klase koja se uzdiže na socijalnoj lestvici. *Povlačenje* je neefikasna i najređa adaptacija, koja podrazumeva odbacivanje i legalnih ciljeva i legalnih sredstava. *Inovacija* je pristup koji Merton opisuje kao preuzimanje rizika primenom ilegalnih načina zarade, i on uključuje kriminal.

Kulturni ciljevi i običaji utiču na ponašanje osobe u (nepovoljnim) društvenim uslovima u meri u kojoj ih je ona usvojila. Porodica ih prenosi na individuu kroz mehanizme disciplinovanja deteta i kroz projekciju roditeljskih ambicija, smatra Merton (1969).

Mertonovi postulati nisu empirijski potvrđeni, niti teorijski razvijeni, i pre daju opis ishoda, nego procesa (Hirschi, 1972).

Ričard Klovard i Lojd Olin (Richard Cloward i Loyd Ohlin; Cloward, 1969; Cloward, Ohlin, 1969a, 1969b) daju integraciju Mertonove teorije sa teorijom diferencijalne asocijacije Saderlanda (Sutherland, 1960, vidi dalje). Oni pretpostavljaju da određena adaptacija zavisi od *raspoloživosti ilegalnih sredstava* i *prilika za učenje devijantnih uloga*. Ova pretpostavka je dobila delimičnu emirijsku potvrdu (Rutter, Giller, 1983).

Albert Koen (Albert Cohen) je dao svoj predlog varijacije Mertonovih postulata (Cohen, 1969a; 1969b). Njegovi radovi su pod uticajem teorija kulturalne devijacije. On ističe da je postizanje *neposrednih ciljeva* važnije od dugoročnih ciljeva ostvarenja socio-ekonomskog statusa. Neposredni cilj je *postizanje statusa i poštovanja u očima vršnjaka*. Deca koja ne uspevaju u školi mogu odbacivati ne samo standarde koje se odnose na školsko postignuće, već i one koji se odnose na poštovanje imovine. Ovakva promena normi je praćena ambivalencijom, što može da vodi eskalaciji odgovora - delinkvenciji. Rešenje statusnog problema se nalazi u zajedničkom uspostavljanju novih normi u grupi sličnih vršnjaka - formiranju *subkulture delinkventne bande*. Karakteristika bandi je po Koenu grupna solidarnost i povećana interakcija članova.

Međutim, ako je grupno rešenje nemoguće, rešenje problema može imati privatni, lični, neurotični pravac.

Koenova objašnjenja se odnose pre svega na delinkvenciju unutar organizovanih bandi, i to na onu koja je usmerena na destruktivno ponašanje, a ne na sticanje imovine krađom. Pošto je ona manji deo ukupne delinkvencije (Rutter, Giller, 1983), ovaj pristup se može primeniti samo na jedan deo prestupništva. Istraživanja ne potvrđuju povećanu lojalnost i interakciju u okviru delinkventnih bandi (Empey, 1969). Naprotiv, pokazuje se da su delinkventni vršnjaci daleko agresivniji i nestabilniji u svojim međusobnim odnosima od prosocijalnih drugova (Windle, 1994; Dishion i sar., 1995; Hartup, 1996). Ipak, Koen je skrenuo pažnju na značaj subkulture vršnjačke grupe i normi koje se u okviru nje razvijaju, a koji su značajan faktor rizika antisocijalnog ponašanja mladih (Emler i sar., 1987; Hrnčić, 2004).

Teorije kulturne devijacije

Teorije kulturne devijacije postuliraju da se devijantna osoba konformira setu standarda neke zajednice koji nisu prihvaćeni od strane dominantne šire zajednice (Hirschi, 1972). Dominantna zajednica određuje društvene i zakonske norme, definišući kao devijantne standarde drugih zajednica koji nisu u skladu sa dominantnim normama. Time se i ponašanja po standardima uže zajednice određuju kao devijantna i shodno sankcionišu.

Osnovna pretpostavka od koje ove teorije polaze je *da je čovek nesposoban za izvršenje akta koji on smatra devijantnim po sopstvenim standardima*. Nema frustracije ni konflikta, i devijantna osoba je izuzetno socijabilna. Ovaj teorijski okvir ima dva velika pravca: sub-kulturalne pristupe i teoriju diferencijalne asocijacije.

Subkulturalni pristupi

Subkulturalni pristupi imaju zajedničko shvatanje da je delinkvencija koncentrisana u nižoj radničkoj klasi, i da je ona *normalno ponašanje za određene subkulture* i stoga naučeno kao bilo koja druga forma socijalnog ponašanja (Rutter, Giller, 1983). Ovaj pristup je okupirao pažnju mnogih sociologa, koji su opisali neke procese koji se odigravaju u delinkventnim bandama, često kao neposredni posmatrači (Miller, 1969a, 1969b; Empey, 1969; Wolfgang, 1970; Korn, 1970; Werthman, 1970).

Naročiti doprinos ovog pristupa je u skretanju pažnje na činjenicu da su neke lakše forme delinkventnog ponašanja normalan deo socijalnog ponašanja adolescenata,

na šta ukazuju mnoge studije samoizveštaja mladih. Ove studije takođe pokazuju da je delinkventno ponašanje deo ponašanja mladih svih klasa, a ne samo radničke, kao i da su njihove žrtve iz istog „subkulturnog” kraja, što dovodi u pitanje tezu o ponašanju karakterističnom za određenu subkulturu. Ovakva masovnost pre ukazuje na neke razvojne procese zbog kojih je u adolescenciji antisocijalno ponašnje najizraženije.

Istraživanja dalje pokazuju da delinkvente iz „zaostalih” sredina karakteriše generalna neprilagođenost, da su recidivisti zaista različiti od svojih vršnjaka i uglavnom autsajderi (Rutter, Giller, 1983), tako da se teško može reći da njihovo ponašanje odražava subkulturne norme.

Ipak, ova teorija je ukazala na postojanje specifične subkulture u samoj delinkventnoj bandi, koja dalje podstiče delinkventno ponašanje njenih članova, kao na specifične uslove u nekim mikrosredinama koje pogoduju razvoju kriminala.

Teorija diferencijalne asocijacije

Značaj uticaja male grupe kojoj osoba pripada i procesa učenja koji u njima nastaju dalje je analiziran u *teoriji diferencijalne asocijacije* koju je formulisao **Edvin Saderlend** (Edwin Sutherland; Sutherland, Cressey, 1960). Teorija je nastala pod uticajem teorija socijalnog učenja, ali je prvenstveno shvaćena kao sociološka teorija. Ona ističe važnost koju za delinkventno ponašanje imaju primarne socijalne grupe kojima pojedinac pripada i procesi učenja koji se u njima dešavaju. Saderlend smatra da osoba postaje delinkventna zbog toga što ima višak definicija koje idu u prilog kršenju zakona u odnosu na definicije koje ne idu u prilog kršenju zakona. Ima devet osnovnih postulata (Sutherland, Cressey, 1960).

1. Kriminalno ponašanje je *naučeno*.
2. Ono je naučeno u interakciji sa drugim ljudima u procesu *komunikacije*.
3. Najveći deo ovog učenja se odvija u *intimnim ličnim grupama*.
4. Ovo učenje uključuje *učenje tehnika* za izvršenje zločina, i učenje specifične *direkcije* motiva, akcija, racionalizacija i stavova.
5. Ova specifična direkcija motiva i akcija je naučena iz *definicija legalnih* normi kao *povoljnih ili nepovoljnih*.
6. Osoba postaje delinkventna zbog *viška definicija koje su povoljne* za kršenje zakona nad definicijama koje su nepovoljne za kršenje zakona, i ovo je *princip diferencijalne asocijacije*.

7. Diferencijalna asocijacija može da *varira* u frekvenciji, trajanju, prioritetu i intenzitetu.
8. Proces učenja kriminalnog ponašanja kroz kontakte sa kriminalnim i anti-kriminalnim obrascima uključuju sve mehanizme koji su uključeni u bilo koja druga učenja.
9. Iako je kriminalno ponašanje izraz opštih potreba i vrednosti, ono se ne može objasniti tim opštim potrebama i vrednostima jer je ne-kriminalno ponašanje izraz tih istih potreba i vrednosti.

Saderlend smatra da su kontakti (asocijacije) individua određeni generalnim kontekstom socijalne organizacije (npr. siromaštva zbog koga porodica stanuje u kraju grada u kome su niže stanarine, a gde je stopa kriminala povećana). Ovaj kontekst utiče na razlike u odnosu koji postoji u grupama između definicija koje idu u prilog kršenju zakona i definicija koje ne idu u prilog kršenju zakona, tj. na *diferencijalnu grupnu organizaciju*. Tamo gde postoji višak definicija koje su povoljne za kršenje zakona nad definicijama koje su nepovoljne za kršenje zakona dolazi do razvijanja kriminalnih subkultura, čime se objašnjavaju razlike u stopama kriminala u različitim sredinama.

Iako ova teorija pretenduje da bude opšta teorija kriminala, ona je relativno specifična u svom određenju. Bavi se procesima koji se dešavaju u kontaktu između individue i grupe sa kriminalnim obrascima ponašanja, ali ne i procesima koji se dešavaju u drugim sferama funkcionisanja kako individue (emocija, kognicija, slobodna volja) tako i interakcijama koje ima sa drugima (žrtvom, krivičnopravnom sistemom), i interakcijama u samoj grupi. Ona ne objašnjava zašto uopšte dolazi do definicija koje su povoljne za kršenje zakona u socijalnoj okolini osobe, tj. ko ih proizvodi da bi se one kasnije učile. Takođe, ne objašnjava zašto u istim okolnostima „viška definicija koje idu u prilog kršenju zakona” neke osobe krše zakon, a druge ne. Ova teorija takođe ne specifikuje značenje mnogih upotrebljenih termina, kao što su „povoljan” tj. „nepovoljan”, „višak definicija” isl., pa se njene pretpostavke ne mogu operacionalizovati (Cressey, 1969). Ona bliže ne objašnjava ni procese učenja na kojima se zasniva (postulat 8).

Brojna istraživanja navedenih postulata uglavnom potvrđuju važnost druženja sa delinkventnim vršnjacima, u kojima se *uče tehnika* za izvršenje zločina i *direkcije* motiva, akcija, racionalizacija i stavova koje idu u prilog antisocijalnom ponašanju (Hrnčić, 2004). Ipak, pokazuje da je uticaj porodice i roditelja značajan nezavisno od vršnjačke grupe (Patterson i sar., 1992), a da porodice mladih sa antisocijalnim ponašanjem često ne *definišu legalne* norme kao *nepovoljne* (Rutter, Giller, 1983; Patterson i sar., 1992), što je nekonzistentno sa ovom teorijom.

Teorije socijalne kontrole

Odgovor na pitanje *zašto ljudi ne čine delikte*, a ne zašto ih čine je polazište teorija socijalne kontrole. Pretpostavlja se da svako može da počinio zločin, ali da *ljudi to ne čine jer ih sprečavaju veze koje imaju sa konvencionalnim društvom*. Osoba je slobodna da počinio delinkventni akt ako su ove veze slabe ili slomljene (Hirschi, 1972).

Ivan Naj (Ivan Nye) je često citirani predstavnik ove teorije. On određuje četiri tipa kontrole koji su vezani za delinkventno ponašanje (Nye, 1958, po Seydlitz, 1993):

- *Direktna kontrola* je spoljašnja u odnosu na adolescenta i nametnuta kroz ograničenja i kazne.
- *Indirektna kontrola* se razvija kroz vezanost za roditelje i nekriminalne ljude. Adolescent se uzdržava od delinkvencije da bi izbegao razočaranje, sramoćenje ili povređivanje ljudi za koje je vezan.
- *Internalizovana kontrola* odgovara pojmu socijalne savesti. Delom je određena odnosom roditelj - dete i zavisna od detetovog prihvatanja roditelja.
- *Zadovoljavanje potreba* je sposobnost adolescenta da zadovolji svoje potrebe legitimno. I ovaj tip je takođe pod uticajem porodice.

Naj pretpostavlja da čvrstina direktne kontrole ima odnos sa delinkvencijom u obliku slova „U” (i suviše labava, i suviše striktna kontrola dovode do najveće delinkvencije), a da indirektna kontrola ima obrnut linearan odnos sa delinkvencijom. Istraživanja ipak ne potvrđuju ovakav odnos. Sejdlic (Seydlitz, 1993) pokazuje u svom istraživanju da indirektna i direktna kontrola imaju podjednaku verovatnoću da imaju kako linearan, tako i kurvilinearan odnos sa delinkvencijom, kao i da kurvilinearan odnos nije uvek u obliku slova „U”.

Verovatno najcitiraniji predstavnik teorije socijalne kontrole je *Travis Hirši* (Travis Hirschi, 1972). On ukazuje na četiri elementa veze između pojedinca i društva:

- *Afektivna vezanost za druge ljude*, posebno za roditelje. Vezanost za roditelje je definisana preko roditeljskog nadgledanja, intimnosti komunikacije, i emotivne identifikacije.
- *Odanost društvenim normama*. Ima svoj koren u strahu od negativnih posledica.

- *Učešće u konvencionalnim aktivnostima*. Smanjuje raspoloživo vreme i energiju potrebnu za izvršenje delinkventnog akta.
- *Verovanje u sistem vrednosti* koji je zajednički za društvo, a čije se norme krše devijantnim aktom.

Istraživanje koje je Hirši sproveo da proverio svoje pretpostavke je pokazalo da je značaj odanosti i učešća u konvencionalnim aktivnostima precenjen, da je značaj uticaja devijantnih vršnjaka podcenjen, a da je afektivna vezanost za roditelje i vršnjake u značajnoj negativnoj korelaciji sa delinkvencijom (Hirschi, 1972).

Kasnije evaluacije su pokazale značajan doprinos Hiršovih pretpostavki razumevanju delinkvencije, ali i nedostatke. Najveća primedba je da ova teorija nedovoljno objašnjava mehanizme putem kojih nastaju specifične forme i sadržaji delinkventnog ponašanja, a posebno razlike koje postoje među inividuama u podložnosti uticaju situacije u odlučivanju o delinkventnom aktu (Rutter, Giller, 1983).

Pod uticajem radova Petersona i sar. (Patterson i sar., 1992), o kojima će kasnije biti više reči, Hirschi je kasnije u saradnji sa Gadfredsonom pokušao da objasni različitu vulnerabilnost ljudi na iskušenja momenta, kroz pojam *samo-kontrole* (Gottfredson, Hirschi, 1996). Samokontrola je faktor koji utiče na vođenje računa o konsekvencama svog ponašanja. Nisku samokontrolu ovi autori objašnjavaju karakteristikama deteta i vaspitača. Karakteristike deteta koje izdvajaju kao visoko potvrđene u raznim istraživanjima su: niska inteligencija, visok nivo aktivnosti, fizička snaga, i avanturizam. Karakteristike vaspitača deteta se odnose na odustvo nege, discipline ili treninga.

Značaj ove teorije je u ukazivanju na afektivno vezivanje kao značajan prediktor prihvatanja društvenih normi od strane osobe, sa jedne strane, kao i njenog antisocijalnog ponašanja, sa druge strane.

Perspektiva etiketiranja ili sekundarne devijacije

Perspektiva etiketiranja polazi od reaktivnog koncepta devijacije. Ona ukazuje na posledice koje ima *reakcija društva na devijaciju* - tzv. sekundarna devijacija (Becker, 1969; Lemert, 1969; Wheeler, Cottrell, 1969). Devijacija se posmatra u kontekstu socijalnih uloga koje osoba ima u zajednici.

Zastupnici ovog stanovišta smatraju da devijacija ostaje primarna devijacija sve dok je objašnjena kao funkcija socijalno prihvatljive uloge (Lemert, 1969). Devijantno ponašanje se vidi kao problematični „dodatak” inače normalnoj osobi. Ipak, ako je ono vidljivo i repetitivno, i ako postoji ozbiljna reakcija društva na devijantno ponašanje, povećava se

verovatnoća da će integracija devijantnog ponašanja u postojeću „normalnu” ulogu biti ugrožena i da će se desiti reorganizacija ka stvaranju novih uloga. Zajednica regulje na osobu koja pokazuje devijantno ponašanje ne samo kažnjavanjem, već i *stigmatizacijom, etiketiranjem ili obeležavanjem osobe kao nepoželjne, problematične*. Etiketiranje ima brojne efekte, kao što su: gubitak socijalnog statusa, gubitak poštovanja drugih prema osobi ili čak prezir, smanjenje socijalnih kontakata ili čak izolacija, obespravljenost, kao i zanemarivanje potreba osobe. *Stigmatizacija* ne vodi samo ka osiromašenju socijalnog života i povećanju socijalnih problema osobe, već rezultuje i u promeni njene samopercepcije, jer je viđenje samog sebe uslovljeno viđenjem drugih. Tako osoba počinje i samu sebe da vidi kao delinkventu, čime se povećava verovatnoća njenih daljih delinkventnih aktivnosti. „Kada osoba počne da upotrebljava devijantno ponašanje ili ulogu razvijenu na osnovu devijantnog ponašanja kao način da se odbrani, napadne, ili se prilagodi otvorenim ili skrivenim problemima stvorenim na osnovu posledične društvene reakcije na njega, devijacija postaje sekundarna”, pojašnjava Limert (Lemert, 1969, str. 604).

Sekvenca interakcije koja dovodi do sekundarne devijacije najverovatnije uključuje sledeće korake, smatra Limert: 1) primarna devijacija, 2) kazna od strane društva, 3) dalja primarna devijacija, 4) teže kazne i odbacivanje od strane društva, 5) dalja devijacija, koja sada verovatno uključuje i neprijateljstvo prema onima koji vrše kažnjavanje, 6) kriza tolerancije devijacije od strane društva, koja se ogleda u stigmatizaciji, 7) učvršćivanje devijantnog ponašanja kao reakcija na stigmatizaciju i kažnjavanje, i 8) prihvatanje devijantnog socijalnog statusa i prilagođavanje odgovarajućoj ulozi (Lemert, 1969, str. 605).

Ova teorija ukazuje na opasnost od procesa etiketiranja ili stigmatizacije, kao i na potrebu da se preispita uloga sankcija u odvrćanju od daljeg kriminalnog ponašanja. Preporučuje se da se zvanično kažnjavanje izbegne kada je to primereno i moguće, kao kod prvih prestupa, lakših dela, mladih učinitelja isl., i da se umesto toga razvijaju alternativne forme kontrole ponašanja mladih u okviru sistema kojima oni već pripadaju, kao što su škola, porodica, susedstvo (Wheeler, Cottrell, 1969).

Perspektiva etiketiranja je ostvarila značajan uticaj na savremene koncepte efikasne reakcije društva na delinkvenciju. Ona ima emirijsko potkrepljenje u sudskoj dokumentaciji, ali posredna uloga samopercepcije nije jednosmerno potvrđena (Rutter, Giller, 1983).

Teorija moći i kontrole

Da je delinkvencija pre svega ponašanje muškog dela populacije je dobro utvrđena činjenica. Većina teorija delinkvencije se bavi muškim polom, ne objašnjavajući fenomen polnih razlika u delinkventnom ponašanju. Ukoliko se ovim bave, teorije na-

glašavaju genetske razlike među polovima, koje povećavaju verovatnoću agresivnog i inicijativnog ponašanja muškarca u socijalnom polju. Ipak ove teorije ne objašnjavaju razlike u odnosu između ženske i muške delinkvencije u različitim zemljama, koji se kreće od 1:3 do 1:15.

Džon Hejgan i saradnici (Haggan i sar., 1987) su razvili jedan od retkih teorijskih pristupa koji se bavi ovim razlikama – *teoriju moći i kontrole*. Oni predpostavljaju da *klasni odnosi u porodici utiču na instrument-objekat odnose roditelja prema deci različitog pola*. Pod klasnim odnosima podrazumeva se relativan odnos muža i žene, definisan kroz njihovu poziciju na radnom mestu, na kome se zasniva i njihov odnos moći. Ovaj odnos se socijalno reprodukuje na decu u porodici. Roditelji, naročito majka, imaju ulogu instrumenata socijalne kontrole, dok su deca objekat kontrole.

Majke u patrijarhalnim porodicama, gde je moć muškarca veća, *kontrolišu više kćerke nego sinove*, čime je instrument-objekat odnos debalansiran. Tako se relativan odnos moći između roditelja reprodukuje kroz relativan odnos količine slobode između sina i kćerke. Kćerke se uče da budu *pasivnije i da izbegavaju rizik*. Preuzimanje rizika se shvata kao intervenišuća veza između opisanih polnih razlika i delinkventnog ponašanja.

Ova teorija je saglasna sa brojnim nalazima negativne korelacije između roditeljske kontrole i delinkvencije (Patterson i sar., 1992; Seydlitz, 1993), i sa pokazateljima većeg učešća žena u kriminalu u zemljama koje imaju egalitarnije odnose polova (Sutherland, Cressey, 1960). Ipak, ona ne objašnjava patrijarhalne odnose u porodicama gde je moć na radnom mestu veća kod žene nego kod muža. Ova situacija se može objasniti činjenicom da se promene tradicionalnih vrednosti i kulturnih običaja sporije odvijaju od promena u ekonomskim odnosima, koje se mogu desiti „preko noći”. Sistem vrednosti i običaji u odnosu na polno ponašanje mogu biti i dalje patrijarhalni, bez obzira na promene u odnosu moći koje se dešavaju roditeljima na radnom mestu, pa se u tom duhu i vaspitavaju deca.

BIOLOŠKE TEORIJE

Biološke teorije kriminala polaze od pretpostavke da se uzroci kriminala mogu naći u biološkim predispozicijama ili karakteristikama osobe.

Lombrozova teorija

Jedna od najuticajnijih teorija kriminala krajem devetnaestog veka je bila teorija Čezara Lombroza (Cesare Lombroso) o *posebnoj telesnoj konstituciji kriminalaca*. Ona postulira da moralnoj degeneraciji i kriminalnom ponašanju *odgovaraju fizički prepoznatljivi tipovi degenerika* (Bennett, 1960). Empirijske provere nisu potvrdile ovu pretpostavku.

Teorija Hansa Ajzenka

Teorija Hansa Ajzenka (Hans Eysenck) stiće veliku popularnost šezdesetih godina dvadesetog veka. Ona je delom biološka teorija, ali ima značajan naglasak i na procese učenja, pa se svrstava i u teorije socijalnog učenja. Autor smatra da urođene fiziološke karakteristike određuju razvoj osobina ličnosti (Eysenck, 1971). Smatra da fiziološke karakteristike *balansa ekscitacije i inhibicije* zatvaraju ili otvaraju mogućnosti učenja uslovljavanjem, i utiču na razvijanje dimenzija ličnosti *ekstraverzija-introverzija*. Urođena *labilnost i senzitivnost autonomnog nervnog sistema* otežava integrisano ponašanje i učenje i osnova je *neuroticizma* kao crte ličnosti. Takođe, neke osobe imaju razvijen *psihoticizam*, dimenziju ličnosti za koju Ajzenk smatra da je genetski određena, ali ne precizira fiziološki mehanizam. *Visok psihoticizam, neuroticizam i ekstraverzija dovode do kriminalnog ponašanja*.

Empirijska validacija ovih osnovnih pretpostavki ne daje jednosmerne zaključke. Delinkvencija, a naročito recidivizam delinkvencije, pokazuje korelaciju sa nekim od Ajzenkovih osobina ličnosti, pre svega sa neuroticizmom. Međutim, neuroticizam nije specifičan samo za osobe sa antisocijalnim ponašanjem, već je prediktivan za mnoge psihosocijalne poremećaje. Istraživanja nisu potvrdila očekivanu vezu između delinkvencije i ekstraverzije.

Biosocijalna teorija

Osamdesetih godina dvadesetog veka Robert Klonindžer sa saradnicima razvija *biosocijalnu teoriju* (Cloninger, 1986, 1987, po Švrakić, 1989), koja integriše nekoliko nivoa funkcionisanja osobe. Tri nasledne i osnovne crte ličnosti su, po ovom modelu, povezane sa moždanim sistemima za aktivaciju, održavanje i inhibiciju ponašanja, čiji

su neuromodulatori dopamin, noradrenalin i seratonin. *Potreba za novim* je crta ličnosti koja je povezana sa sistemima za aktivaciju ponašanja i sa dopaminom. *Zavisnost od nagrade ili potkrepljenja* je povezana sa sistemima za održavanje ponašanja i sa noradrenalinom. Na kraju, *izbegavanje traume* je crta ličnosti koja je povezana sa sistemima za inhibiciju ponašanja i sa seratoninom. Svaka dimenzija ličnosti raspoređena je u populaciji po tipu Gausove krive. Ekstremne vrednosti ukazuju na poremećaj.

Antisocijalni poremećaj, koji je tesno vezan na kršenje zakona, ima visoke vrednosti potrage za novim (aktivacija ponašanja, dopamin), a niske vrednosti zavisnosti od nagrade i potkrepljenja (održavanje ponašanja, noradrenalin), i izbegavanja traume (inhibicija ponašanja, seratonin).

Ova teorija je u procesu naučne i empirijske provere.

PSIHOLOŠKE TEORIJE

Psihološke teorije kriminala polaze od pretpostavke da se nastanak, održavanje i eskalacija kriminala može objasniti intra i interpsihičkim procesima.

Vladajuće paradigme u humanitarnim naukama obeležile su i načine tumačenja psihičkog razvoja. Tokom dvadesetog veka razvili su se pristupi koji su stavljali fokus na individualne, dijadne i sistemske procese.

Humanističke nauke su tokom devetnaestog i prve polovine dvadesetog veka usvojile individualistički pristup u okviru linearnog shvatanja kauzalnosti. Ovaj pristup se sa jedne strane ogledao u radovima psihoanalitičara i kognitivista, koji su bili fokusirani na posmatranje relativno izolovane individue. Sa druge strane, bihevioralni terapeuti su stavljali fokus na interakciju između osobe i njene neposredne okoline, kao i na procese učenja. Tehnološki razvoj, koji je obeležio kraj dvadesetog i početak dvadesetprvog veka, omogućio je dalji razvoj ovih gledišta kroz široku primenu pristupačne i precizne video-akustične tehnologije, kompleksne kompjuterske obrade podataka i brze i efikasne razmene informacija. Zahvaljujući tome, istraživači su mogli da detaljno prate i analiziraju intra i interpersonalne procese, što je dovelo do razvoja sekvencijalnih i interaktivnih pristupa kao što su socijalno informaciono procesiranje na nivou individue, i socijalni interakcionizam na nivou dijadnih odnosa.

Posle drugog svetskog rata, pod uticajem istočnjačkih tradicija i filozofija, postaju sve prisutnija gledišta koja naučne fenomene objašnjavaju cirkularnom kau-

zalnošću. U okviru prirodnih nauka se razvija *teorija sistema*, koja zatim inicira razvoj sistemskog porodičnog i socijalno-ekološkog pristupa u psihologiji.

Ovi veliki teorijski sistemi odredili su i misao i istraživanja delinkvencije i antisocijalnog ponašanja. Oni su takođe omogućili razvoj i primenu manje ili više efikasnih tretmana delinkvencije i antisocijalnog ponašanja.

INDIVIDUALNI PRISTUP

Psihoanalitička teorija

Psihoanalitička teorija objašnjava delinkventno ponašanje u skladu sa svojim osnovnim postulatima. Naglašava se važnost porodičnih odnosa i vaspitanja tokom ranih godina (Bowlby, 1946), i centralna uloga nesvesnih potreba. Antisocijalno ponašanje se smatra rezultatom pogrešnog razvoja ličnosti (Freud, A. 1973; Winnicot, 1980). Postoji nekoliko različitih objašnjenja delinkvencije u okviru ovog pristupa:

- Delinkvencija je eksternalizovanje neurotičnih potreba, bilo za gratifikacijom ili za kaznom (Freud, S., 1957; Feldman, 1969; Erikson, 1976)
- Delinkvencija je odraz internalizacije defektnih normi (npr. postavljanje cilja iznad sredstva) (Feldman, 1969)
- Delinkvencija je traženje substitutivnih i kompenzatornih gratifikacija koje nisu ispunjene u porodičnom krugu (Feldman, 1969)
- Delinkvencija je rezultat premeštanja libida od roditelja ka novim, delinkventnim objektima (Freud, A., 1969)
- Delinkvencija je odraz eksperimentisanja društvenim ulogama u uslovima društvenog moratorijuma (Erikson, 1976).

Psihoanalitička misao je značajno uticala na shvatanja o delinkvenciji. Najveći nedostatak je nedovoljna empirijska provera osnovnih teza o krucijalnoj važnosti ranog razvoja i nesvesnog procesa. Psihoanalitička psihoterapija i druge na psihoanalitičkoj teoriji zasnovane individualne psihoterapije se nisu pokazali efikasnim u smanjenju delinkvencije (npr. Hengeller, 1989; Rutter i sar., 1983, 1998).

Kognitivna teorija

Kognitivna teorija polazi od pretpostavke da je čovek određen svojim kognicijama. Ove kognicije su visoko određene socijalnim iskustvima osobe.

Počeci uticaja kognitivne psihologije u kriminologiji

Šezdesetih godina dvadesetog veka predstavnici kognitivne struje u psihologiji su pokazali interesovanje za procese koji su karakteristični i specifični za delinkvenciju. Oni su istraživali kognitivne procese koji olakšavaju i stimulišu antisocijalni akt uprkos šteti koju on nanosi se drugoj osobi, kao što je proces uspostavljanje sistema samopotkrepljenja delinkventnog ponašanja kroz pojam „časti“ u delinkventnim bandama. Posebno je značajan njihov doprinos u razumevanju mehanizama neutralizacije neodobravanja delinkventnog akta od strane sebe i drugih. Ovi mehanizmi uključuju negaciju odgovornosti, negaciju povrede, negaciju žrtve, proganjanje progonilaca, kao i pozivanje na jaču lojalnost (Hartung, 1969; Hirschi, 1972).

Teorija ograničene racionalnosti tj. teorija odlučivanja

Teorija odlučivanja je dala objašnjenje procesa koji dovode ili ne dovode do izvršenja konkretnog antisocijalnog akta u određenoj situaciji. Ona je u svojoj osnovi kognitivna teorija. Polazi od pretpostavke da je krivično delo, tj. antisocijalni akt, rezultat procesa racionalnog odlučivanja na osnovu odnosa dobitaka i gubitaka od krivičnog dela, tj. dobitaka i gubitaka od uzdržavanja od antisocijalnog akta.

U početku se teorija bavila pre svega povećavanjem gubitaka od kriminala kroz povećanje brzine, sigurnosti i težine sankcija, i smanjenjem prilika za njihovo vršenje kroz povećanje nadzora i smanjenje prikladnih „meta“ kriminala – tzv. situaciona prevencija (Cordella, Siegel, 1996). Ovakav pristup nije mogao da objasni velike individualne razlike u antisocijalnim aktivnostima koje se konstantno pokazuju, iako je kaznena politika za sve građane zemlje uglavnom jednaka. Prilike za izvršenje krivičnog dela su često manje kod mladih nego kod odraslih, koji su u neposrednijem kontaktu sa protokom novca od adolescenata, što u suprotnosti sa trendom kriminala koji je najveći kod mladih i nezaposlenih. Takođe, visok recidivizam onih kojih su uhvaćeni i kažnjeni ne ide u prilog ovom pristupu. Ovi nalazi, kao i ekspanzija kognitivnog pristupa u kriminologiji, podstakla je teoretičare ove orijentacije da uključe kognitivnu komponentu u postavke ove teorije i daju šira i sveobuhvatnija objašnjenja procesa odlučivanja. Ona sada obuhvataju, osim efikasnosti kažnjavanja i prilika za vršenje

krivičnog dela, i postojanje antisocijalnih tendencija, materijalne i socijalne dobike i gubitke od krivičnog dela, kao i individualne razlike u načinu na koji se uzimaju u obzir ovi dobici ili gubici (Farrington, 1996a, 1996b; Vila, 1996; Stafford, Warr, 1996, Wilston, Herrnstein, 1996). Ova razmatranja su često deo i širih teorijskih objašnjenja (Farrington, 1996a, 1996b).

Doprinos navedenih objašnjenja je u ukazivanju na proces koji dovodi do izvršenja delinkventnog akta, i, naročito, na značaj uticaja neposrednih situacionih varijabli. Ipak, ovaj pristup objašnjava mali deo antisocijalnog ponašanja, dajući samo delimično objašnjenje procesa koji vode do kriminala.

Socijalno informaciono procesiranje

Novija teorija koja ima znatan uticaj na savremeno shvatanje agresivnog i antisocijalnog ponašanja je *model socijalnog informacionog procesiranja (SIP) Dodža i Krika* (Crick, Dodge, 1994). Model polazi od pretpostavke da se ovo ponašanje prema drugima u detinjstvu i adolescenciji razvija kao funkcija ishoda kompleksnog seta tekućih socijalno-kognitivnih operacija individue - socijalnog informacionog procesiranja. Model definiše nekoliko senkvencijalnih koraka informacionog procesiranja.

1. Prvi korak je *dešifrovanje socijalnih signala*. Podrazumeva obraćanje pažnje na socijalne signale i njihova organizacija, i pamćenje ključnih informacija.
2. Drugi korak je *interpretacija socijalnih znakova*. Odnosi se na davanje značenja socijalnim signalima kroz pridavanje osećanja, namere i uzročnosti.
3. Treći korak je *pojašnjavanje ciljeva*. Idenitifikuju se interesi osobe u datoj situaciji i određuju njihovi prioriteti. Bira se željeni ishod.
4. Četvrti je *traženje jednog ili više mogućih socijalnih odgovora*. Može se postići kroz pristup postojećim odgovorima, kada se osoba seća rešenja koja mogu da koriste da bi se nosili sa socijalnim problemom. Osoba može i da, stvaranjem novih konstrukcija, formuliše novi vid odgovora.
5. Peti korak je *odluka o odgovoru*. Evaluiraju se rešenja i donosi se odluka o tome koje će rešenje proizvesti najbolji ishod za njih. Mogući odgovori se vrednuju kroz različite domene, kao što je verovatnoća da će odgovor uspešno da se izvede, procena njegovog verovanog ishoda u odnosu na cilj isl. Na kraju se izabire odgovor za odigravanje.
6. Poslednji korak je *bihevioralno odigravanje izabranog odgovora*, dok se posmatra njegov efekat.

Karakteritike procesiranja su velikim delom posledica učenja. Pretpostavlja se da vešto procesiranje vodi do kompetentnog ponašanja, dok deficitarno procesiranje ili procesiranje koje je iskrivljeno predrasudama vodi do devijantnog socijalnog ponašanja. Autori smatraju da neki aspekti procesiranja, kao što su predrasude neprijateljske atribucije, tačnost procene znakova intencije, sheme pristupa odgovoru, i evaluacija ishoda odgovora, verovatno uzrokuju ponašanja koja dovode do određenog socijalnog statusa i doživljaja lične kompetencije. SIP obrasci na početku nisu stabilni, ali tokom vremena postaju stabilniji, postizujući značajnu stabilnost već tokom osnovne škole.

Istraživanja su pokazala da agresivna deca i adolescenti, kao deca i adolescenti sa eksternalizovanim problemima, imaju teškoće u svim sukcesivnim koracima SIP-a (Dodge, Coie, 1987; Crick, Dodge, 1996, 1990; Lochman, Lenhart, 1993; Lochman, Dodge, 1994; Tolan i sar., 1995; O'Donnell i sar., 1995; Waldman, 1996; Crick, Werner, 1998; Crick, Bogbee, 1998; Lansford i sar., 2006; Fontaine, Dodge, u štampi).

- *U fazi dešifrovanja socijalnih znakova*, ona primećuju manje relevantnih socijalnih znakova, i primećuju pre neprijateljske nego benigne znakove.
- *U fazi interpretacije socijalnih znakova*, agresivna deca imaju predrasudu o neprijateljskim namerama drugih ljudi, i odbrambenu minimalizaciju emocija koje bi ih učinile povredivim (kao što su strah i tuga).
- *U fazi pojašnjavanja cilja* imaju tendenciju da izaberu ciljeve koji su potencijalno štetni po okolinu.
- *U fazi pristupa odgovorima ili konstrukcijama*, imaju deficit u kvalitetu i kvantitetu rešenja.
- *U fazi odluke o odgovoru*, karakterišu ih pozitivna verovanja o agresivnom ili antisocijalnom odgovoru koja se odnose na to da će taj odgovor uspešno da izvedu, i da će i on dovesti do željenog cilja. Ova deca i adolescenti takođe preferiraju neposredno rešenje problema nad odloženim.
- *U fazi veštog odigravanja*, agresivna i antisocijalna deca i adolescenti su manje vešta u izvođenju pozitivnog interpersonalnog ponašanja.

Ove teškoće su prediktivne za kasniju lošiju socijalnu adaptaciju i postojanje eksternalizovanih problema dece i adolescenata (Crick, Dodge, 1994, Lansford i sar., 2006, Fontaine, Dodge, u štampi). Zatim, loša socijalna adaptacija i postojanje eksternalizovanih problema kod adolescenata dovode do povećanja teškoća u SIP-u, čime se stvara začarani krug. Sa uzrastom i sa dužinom trajanja teškoća, one su sve prediktivnije, pa su prediktivnije u okviru adolescentnog perioda, nego u prelasku iz preadolescentnog u adolescentni period (Lansford i sar., 2006, Fontaine, Dodge, u štampi). Sa druge

strane, uvođenje novih događaja u socijalno iskustvo osobe, koji pokazuju drugačije intencije, reakcije i ishoda od onih koje osoba očekuje, je snažno sredstvo u promeni ponašanja mlade osobe (Larson, Lochman i sar., 2002, Fontaine, Dodge, u štampi).

Autori koji zastupaju SIP razlikuju dva tipa agresivnosti:

- a) reaktivnu agresivnost, određenu kao agresivnost koja nastaje kao odbrambena ili osvetnička reakcija na ponašanje vršnjaka, i
- b) proaktivnu agresivnost, određenu kao agresivnost koja je prohodno sredstvo postizanja željenog cilja.

Model socijalnog informacionog procesiranja (SIP) ima mnoge zastupnike koji njegove postavke generalno potvrđuju u istraživanjima i dalje ih razvijaju. Posebno je interesantno objašnjenje tzv. *automatskih reakcija*, koje karakteriše veoma brz i odgovor na situaciju, naizgled impulsivan i bez pratećeg kognitivnog procesiranja. Haserman (Husermann, po Fontaine, Dodge, u štampi) ovaj fenomen objašnjava procesiranjem koje je bazirano na *skriptu*, proceduralnom i deklarativnom znanju osobe koje vodi određenom obrascu očekivanja šta će se desiti u okolini i načina reakcije na to. Pojam *skripta* je u psihologiju uveo osnivač Transakcione analize Erik Bern, podrazumevajući pod njim predsvesni životni plan koji strukturise duže periode života osobe, a čije se osnovne postavke formiraju u ranom detinjstvu (Berne, 1975). Haserman smatra da razvijen i dobro uigran skript procenjuje situaciju i vrednuje, bira i izvodi ponašanje putem automatskog procesiranja, koje zahteva značajno manje vremena i energije nego u slučajevima kada skript nema spreman odgovor. U kontekstu socijalnih konsekvenci ponašanja osobe, skript se dalje usavršava i procenjuje.

Fountejn i Dodž (Fontaine, Dodge, u štampi) su se fokusirali na deo SIP-a koji definišu kao „vrednovanje odgovora i odluka”. Oni uvode pojam *primarnog praga prihvatljivosti*, pod kojim podrazumevaju grubi filter koji ne propušta jasno neprihvatljive odgovore, zbog nekoliko razloga: zato što nisu primenljivi za datu situaciju, što su neizvodljivi u datim okolnostima, ili su suviše nametljivi tako da dovode do ekstremne situacije. Ovaj prag takođe omogućava da prvi generisani odgovor bude impulsivno izabran bez daljeg SIP-a. To mogu biti dobro uigrani Husermanovi „skriptovi” koji su najpristupačnije pozicionirani u pristupu odgovoru. Impulsivno reagovanje može biti i posledica percepcije socijalne hitnosti, uticaja psihoaktivnih supstanci ili farmakoloških sredstava, uticaja afekta ili raspoloženja, umora, gladi i sl. Autori, u okviru *odluke o odgovoru*, razlikuju suđenje o odgovoru fokusirano na sredstvo i suđenje o odgovoru fokusirano na ishod. *Suđenje o odgovoru fokusirano na sredstvo* obuhvata procenu efikasnosti (verovatnoća uspešnog izvođenja datog odgovora od strane osobe) i vrednovanje odgovora (koliko se osoba kao socijalno i moralno biće identifikuje sa datim ponašanjem). *Suđenje o odgovoru fokusirano na ishod* obuhvata vrednova-

nje ishoda (pozitivna i negativna ocena potencijalnih ishoda određenih odgovora) i očekivanja od ishoda (procenjena verovatnoća da određeno ponašanje dovede do očekivanog ishoda).

Ova teorija je dovela do razvoja specifičnih terapijskih intervencija. Najpoznatiji je Program prevladavanja besa (Anger Coping Program) Loučmena i saradnika (Lochman, Lenhart, 1993). Program je zasnovan na radu u vršnjačkoj grupi, zbog dobiti od reakcija vršnjaka, koje mogu biti od većeg uticaja od reakcija odraslih; i prilika uživo za razvoj socijalnih veština i unapređenje međusobnog razumevanja. Program se sastoji od 18 sesija, od kojih svaka ima specifične ciljeve, predmet rada i vežbe. Vežbe uključuju igre uloga (role-play), interakciju sa vršnjacima i rad na unapređenju ponašanja u razredu. Kroz njih se unapređuju veštine uzimanja perspektive: identifikovanje alternativnih interpretacija ponašanja drugih, povećanje svesnosti fizioloških signala besa, unapređenje sposobnosti rešavanja problema, povećanje repertoara strategija prevladavanja konfliktnih situacija. Ovaj pristup posebno karakterišu aktivnosti koje su dizajnirane da izazovu afektivno uzbuđenje, da bi se deca učila kako da unaprede svoju sposobnost da povrate adekvatne strategije rešavanja problema i kada su uzbuđena.

Istraživanja su pokazala da ovaj pristup ima efikasne, ali kratkoročne rezultate, ukoliko se ne pruža paralelna podrška razvoju porodičnih kapaciteta. Njegova efikasnost se povećava kada se kombinuje sa paralelnim razvojem veština roditeljstva u porodici (npr. Miller, Pritz, 1990, Wasserman i sar., 2000).

Teorija socijalnog učenja

Teorija socijalnog učenja (Bandura, 1986, po Ormrod, J.E., 1999) polazi od pretpostavke da se ponašanje, pa i agresivno ponašanje, uči posmatranjem ponašanja drugih osoba i ishoda njihovog ponašanja. Učenje je moguće bez promene u ponašanju, tj. ne mora biti vidljivo u ponašanju. U procesu učenja značajnu ulogu ugra kognicija, kao što je svest o podkrepljenju ili kazni i očekivanje budućeg podkrepljenja ili kazne. Ponašanje se uči posmatranjem kako neposrednih modela, kao što su roditelji i osobe iz neposredne okoline, tako i modela u medijima (novine, radio, televizija, kompjuterske igrice, internet itd.), koji poslednjih decenija promovišu kulturu nasilja (Fields, McNamara, 2003).

U skladu sa ovom teorijom, prevencija nasilja i agresije uključuje obeshrabrivanje i kritičku procenu negativnih modela kod mladih, i pokazivanje i razvijanje alternativnih modela prosocijalnog ponašanja.

DIJADNI ODNOSI

Sledeći korak u razumevanju antisocijalnog ponašanja je bio razumevanje interpersonalnih odnosa, u kojima se dešavaju interakcije koje određuju procese učenja, a koje rezultuju razvijanjem i učvršćivanjem određenih - naučenih - obrazaca razmišljanja i ponašanja. Sedamdesetih i osamdesetih godina se, kombinovanjem perspektive emocionalnog vezivanja (koja ima svoje korene u psihoanalitičkoj teoriji i radovima Bolbija, Bowlby, 1982), perspektive interakcije između porodice i vršnjaka (nastale iz radova teoretičara učenja i socijalnog učenja), i perspektive konteksta i interakcije (nastale iz Levinove teorije polja i teorije socijalnog učenja), razvija se perspektiva *socijalnog interakcionizma*.

Ovaj pristup stavlja u fokus interesovanje *detetovu interakciju sa porodicom i vršnjacima*. Za cilj se postavlja integracija detetovih sekvenci socijalne interakcije sa njegovim tekućim kognicijama i emocijama (Patterson i sar., 1992). Proučavaju se sekvence interakcija u dijadnoj komunikaciji između učesnika. Prati se veliki broj varijabli u njihovom međudejstvu i u vremenskoj perspektivi.

U okviru ovog pristupa, najveći doprinos razumevanju antisocijalnog ponašanja je dao model stadijuma socijalne interakcije.

Model stadijuma socijalne interakcije

Džeral Peterson (Gerald Patterson) i njegovi saradnici iz Centra za socijalno učenje Oregona (*Oregon Social Learning Center*) su najizrazitiji i najcitiraniji predstavnici socijalnog interakcionizma u oblasti objašnjenja antisocijalnog ponašanja. Bihejvioristi po svom osnovnom opredeljenju, oni su sprovedi niz multivarijantnih, multiagentnih, repliciranih istraživanja izuzetne metodološke čistoće, koja tokom dve decenije rada postavljaju nove standarde naučnim projektima ovog tipa (Loeber, 1982; Rutter, Giller, 1983; Patterson i sar., 1984; Patterson, 1986; Henggeler, 1989; Patterson i sar., 1992). Razvili su dva eksplanatorna modela razvoja antisocijalnog ponašanja kod dece. Prvi je *koursivni (prinudni) model*, formulisani 1982.g., a zatim iz njega izrastao i u širem kontekstu postavljen, *model stadijuma socijalne interakcije*, objavljen 1992.g. (Patterson i sar., 1992.). Autori antisocijalni događaj definišu kao događaj koji je „...istovremeno i averzivan i kontingentan“, pri čemu „kontingencija“ označava „...vezu između ponašanja jednog i drugog člana porodice“ (idem, str. 5).

Model stadijuma socijalne interakcije opisuje četiri sukcesivne faze razvoja antisocijalnog ponašanja, gde je *koursivni model* je deo prve faze. Osnov modela su sekvence akcije - reakcije. Proces razvoja je dinamičan, dvosmeran, sa povratnim spre-gama. Sekvence akcije-reakcije su često skoro simultane, a faze razvoja se međusobno preklapaju, naročito druga i treća. Završetak svake faze određuje verovatan, ali ne nužan ulazak u sledeću fazu. Svaka faza kroz koju dete sukcesivno prolazi povećava rizik za ulazak u sledeću fazu, ali se pokazuje da je i broj dece koja prolazi kroz svaku sledeću fazu uvek manji od onog iz prethodne. Krajnji ishod je antisocijalna karijera u odraslom dobu.

Prva faza: osnovni trening

Ova faza počinje sa slomom roditeljske efikasnosti u disciplinovanju, kao primarne determinante. Neefikasnost se definiše kao „...grdnja i prigovaranje, vika i psovanje zbog relativno trivijalnih stvari, i pretnja kažnjavanjem bez izvršenja“ (idem, str. 11).

Neefikasnim roditeljima nedostaju neke ključne veštine.

- Nemaju veštinu *tačnog praćenja i klasifikovanja problematičnog ponašanja*. Oni lakše detetovo ponašanje klasifikuju kao devijantno.
- Nedostaju im i veštine *ignorisanja trivijalnih koursivnih, prinudnih događaja*. Prinudan akt je definisan kao „...korišćenje averzivnog stimulusa jednog člana dijade, koji je uslovan za ponašanje drugog člana“ (idem, str. 39).
- Na kraju, ne pokazuju veštinu *korišćenja efikasnih konsekvenci* kada je neophodno kažnjavanje.

Roditeljski stil disciplinovanja dozvoljava povećanje koursivne, prinudne razmene, koju opisuje ***koursivni model***, koji obuhvata sledeće sekvence ponašanja:

- Jedna strana se *ponaša averzivno* (započinjanje).
- Druga strana odmah odgovara averzivno (negativni sinhronicitet).
- Prva strana se povlači (reakcija bežanja), čime druga strana dobija negativno potkrepljenje (prestanak negativne stimulacije).
- Prethodna sekvenca se često ponavlja.
- Posle nekoliko hiljada ponavljanja, averzivna razmena *eskalira*, tj. povećava dužinu i amplitudu.

Koursivni proces je osnovni mehanizam razvoja otvorenog antisocijalnog ponašanja. Dete u ovim porodicama uči da pobeđuje u situacijama pokušaja disciplinovanja tako što eskalacijom averzivne razmene i agresije natjera roditelja da se povuče.

Ono takođe uči da se averzivno i agresivno ponašanje isplati, jer dovodi do dobijanja negativnog, pa čak i pozitivnog potkrepljenja. Ono eliminiše averzivno ponašanje drugih članova porodice (negativno potkrepljenje). Ono može i da direktno dovede do dobijanja željene stvari kroz eskalaciju (pozitivno potkrepljenje). Eskalacija može da uključi i fizičke napade roditelja, nemoćnih da ovladaju detetovim antisocijalnim ponašanjem. Roditelji ne uspevaju da nagledaju kretanje deteta, koje ih prinuđuje da mu dozvole da provodi vreme nenadgledano i van porodice, što će ga kasnije odvesti do devijantne grupe vršnjaka.

Koursivni proces je zasnovan na uslovljavanju, dvosmeran i primarno nesvestan. To je „preučeno“ („overlearned“) ponašanje, tj. veoma dobro utvrđeno ponašanje, za koje autori smatraju da se dešava suviše brzo da bi bilo posredovano kognitivnim procesima, da ne zahteva pristup memoriji i da se može odigrati automatski. Smatraju da ljudi nisu sposobni da prate i zapamte milijarde stimulusa kojima su izloženi svakog trenutka, a koje mogu da obrade samo putem nekoliko kanala koje imaju na raspolaganju. Ponašanje često nije zasnovano na proceni i selekciji, već na automatskim, uslovljenim odnosima stimulusa i reakcija, kojih ljudi često nisu svesni. „Mi pretpostavljamo da su efekti uslovljavanja kaznom i nagrađivanjem nađeni u sekvencama porodičnih interakcija automatski, dakle ne nužno posredovani mislima i očekivanjima“, pišu Peterson i saradnici (idem, str. 58). Članovi porodice često nisu svesni kontingencija. Smatraju da „...stavovi i verovanja prate delinkventno ponašanje, ali ne funkcionišu kao njegove odrednice“ (idem, str. 136). Po ovom gledištu se model najviše razlikuje od socijalno informacione perspektive, koja kognicijama daje ključnu ulogu.

Neefikasno ponašanje roditelja je primarna determinanta koursivnog procesa. Uslovljeno je mnogim faktorima, kao što su antisocijalna osobina ličnosti, iritabilnost, depresivnost, druga psihopatologija, zloupotreba supstanci i nedostatak prosocijalnih veština. Kod mlađe dece, sekundarna determinanta koursivnog procesa je *detetov temperament*. Kod adolescenata, osim neefikasnog disciplinovanja, razvoj koursivnog mehanizma određuje i *nedostatak roditeljskog nadgledanja* (upoznatost sa tim gde je dete, šta radi, sa kim se druži, kada će se vratiti kući).

I roditeljske veštine upotrebe pozitivnog potkrepljenja i dijadnog rešavanja problema su značajno povezane (negativna korelacija) sa antisocijalnim ponašanjem deteta, ali u manjoj meri od disciplinovanja i nadgledanja.

Kontekst takođe utiče na razvoj ovog mehanizma, preko stresora, socijalnih nepovoljnosti porodice, lošeg susedstva itd. Uticaj konteksta na dete je posredovan efektom koji on ima na roditeljsko ponašanje.

Autori ukazuju na razliku između roditeljskih ponašanja koja produkuju *antisocijalne i anksiozne reakcije* kod dece (idem, str 77.). Roditelji *dece sa anksioznim reakcija-*

ma su takođe izrazito averzivni, kažnjavajući, ali za razliku od antisocijalne grupe, oni su efikasni u disciplinovanju i uvek pobeđuju, dok dete uvek gubi i nikada nije dovoljno dobro za njegove roditelje. Rizik za razvijanje neuroze u odraslom dobu je visok.

Roditelji *dece sa antisocijalnim reakcijama* često, zbog neefikasnosti disciplinovanja, imaju jednaku moć kao i dete, pa nekad pobeđe oni, a nekad dete, menjajući se u pozicijama žrtve i agresora. Dete sa antisocijalnim ponašanjem uspeva da prinudi porodicu da mu dozvoli nedozvoljeno. Dakle, ove porodice karakteriše *narušena hijerarhija* u porodici. Mlada osoba često preuzima kontrolu, a roditelji su nemoćni da potomku duže nametnu svoj uticaj (Haley, 1980; Lyons-Ruth, 1996). Ovakve porodice karakterišu i česte međugeneracijske koalicije (Mann, Borduin, 1990). Istraživanja Mejna i Kesidija (Main, Cassidy, 1988) pokazuju da do obrtanja uloga može doći već u šestoj godini deteta, a da se ono može predvideti već na uzrastu od 12 meseci na osnovu ponašanja u dijadi majka-dete, koje je pre svega određeno majčinim disfunkcionalnim ponašanjem. Ipak, neefikasnost roditelja dovodi samo do prividne „pobede“ mlade osobe. U stvari, kako ćemo dalje prikazati, ona oštećuje socijalni razvoj mlade osobe, u kome su osiromašeni interpersonalni odnosi, naučene neefektivne strategije rešavanja problema, i podstaknuto razvijanje antisocijalnih ponašanja i normi.

Ipak, i kod *dece sa antisocijalnim i kod dece sa anksioznim reakcijama*, ishod je nisko samopoštovanje deteta. Naime, u oba slučaja je visoka verovatnoća da ih roditelji ili neće u potpunosti prihvatiti, ili će ih odbaciti, zbog čega su često i tužna.

Koursivni mehanizam nije obavezan način razvoja antisocijalnog ponašanja, naročito njegovih skrivenih, neagresivnih formi kao što su krađe (Loeber, 1990), kao i adolescencijom limitirane forme (McMahon, 1994). Ipak, on je visoko prisutan kod mladih koji pokazuju preadolescentno antisocijalno ili izrazito agresivno ponašanje.

Prikaz koursivnog mehanizma od strane Petersona i saradnika je uticalo na brojne istraživače i praktičare širom sveta. Istraživanja potvrđuju vezu koursivnog mehanizma sa antisocijalnim ponašanjem (Dishion, 1990; Patterson i sar., 1992; Dishion, Andrews, 1995; Reiss i sar., 1995; McFadyen-Ketchum i sar., 1996). On je i specifičan za antisocijalno ponašanje. Istraživanje Rejsa i saradnika (Reiss i sar., 1995) pokazuje da koursivni mehanizam, koji su definisali kao „...predavanje roditelja pred neposlušnim i ometajućim ponašanjem“, ima značajno veću povezanost sa antisocijalnim, nego sa depresivnim simptomima dece i adolescenata. Istraživanja porodičnih odnosa delinkvenata pokazuju poremećenu porodičnu hijerarhiju u kojoj delinkvent preuzima kontrolu u porodici, sam ili u nekoj koaliciji (Haley, 1980; Mann i sar., 1990; Hrnčić, 1996). Terapijske intervencije koje su imale za osnovu Pattersonov koursivni model pokazale su se uspešnim u prevenciji antisocijalnog ponašanja (Miller, Printz, 1990; Patterson i sar., 1992; McMahon, 1994; Dishion, Andrews, 1995; Dishion, Kavadağh, 2003).

Jedan od, u literaturi najcitiranijih, modela nastanka antisocijalnog ponašanja je *koursivni model* Petersona i saradnika, o kome je već bilo reči (Patterson i sar., 1992). Po ovom modelu, posledica roditeljske neefikasnosti u disciplinovanju deteta je povećanje *koursivne*, prinudne razmene roditelja sa mladom osobom.

Druga faza: reakcija socijalnog okruženja

Dete u prethodno oslikanoj porodici razvija neprijatan stil ponašanja koji uključuje eksplozivne napade besa i odbijanje da se prihvati negativan odgovor. Jedna od osnovnih postavki modela je da dete ovaj stil generalizuje i u druga okruženja. Odlaskom u školu ili vrtić, ovakav stil ga verovatno dovodi do duplog socijalnog neuspeha: do odbacivanja od strane vršnjaka i neuspeha u školi. Ono postaje posmatrač, pre nego učesnik, grupnih aktivnosti vršnjaka. Ono i izbegava teške i zahtevne školske zadatke tako što prinudava učitelje i nastavnike da odustanu od toga da ga nauče da bude odgovoran.

Neprijatno ponašanje deteta dovodi ga u visok rizik da ga odbace i roditelji. Odbacivanje u tri sistema (vršnjačkoj grupi, porodici i školi) dovodi do masivnog neuspeha u razvijanju prosocijalnih veština i dubokog poremećaja procesa socijalizacije. Dete se ne nauči kooperaciji, koja se uči prvenstveno u vršnjačkoj grupi. Ono se ne uči ni načinima prihvatanja negativnog odgovora kroz vršnjačka iskustva. Manje učestvuju u organizovanim sportskim aktivnostima, pa ne razvijaju motorne veštine i propuštaju mogućnost da se kroz njih socijalno pozicioniraju. Češće se igraju sama, i ređe su uključena u strukturisane aktivnosti. Dolazi do akumulacije propuštenog, koja vodi do daljih neuspeha, tako da se uspostavlja negativna povratna sprega. Dete vidi sebe kao žrtvu nepravednog i okrutnog sveta i kod kuće i u školi, i uglavnom je u pravu. Njegova socijalna iskustva su kvalitativno drugačija od normalnih vršnjaka. Ono često biva ismevano i kažnjavano. Ukoliko je dete duže u tom procesu, utoliko su veći propusti njegove socijalizacije. Verovatnoća ulaska u sledeću fazu je vrlo visoka. Ipak, ne treba zaboraviti da nisu sva deca sa antisocijalnim ponašanjem odbačena od vršnjaka, niti da obavezno imaju loš uspeh.

Ovakav razvoj prati i depresivno raspoloženje zbog odbacivanja od strane kako porodične, tako i vršnjačke socijalne grupe. Do 10-11 godina kod deteta su već upadljivo prisutne ponavljajuće sekvence tuge i disforije.

Treća faza: devijantni vršnjaci i učenje antisocijalnih veština

U uzrastu od 12 – 13 godina, ova deca su identifikovana od strane odraslih kao devijantna, koja ne poštuju autoritete i imaju negativni odnos prema školi. Narasta-

jući problemi sa kojima se ova deca suočavaju u prosocijalnoj sredini, neefikasno disciplinovanje roditelja i sloboda nenadgledanog kretanja i ponašanja, „kvalifikuje” ih za ulazak u devijantnu vršnjačku grupu, koja dalje podstiče njegovo antisocijalno ponašanje. Uticaj devijantne grupe na dalje razvijanje delinkventnog ponašanja je potvrđen u mnogim istraživanjima (Sutherland, Cressey, 1960; Rutter, Giller, 1983; Henggeler, 1989).

Obrasci deteta će sada verovatno uključivati, osim otvorenog agresivnog ponašanja, i prikriveno antisocijalno ponašanje (laganje, krađa) koje u svojoj osnovi ima izbegavanje neprijatnih iskustava i maksimalizovanje prijatnih samogradifikacija (pozitivno potkrepljenje). Rizik zloupotrebe supstanci je visok.

Ova faza je karakteristična i za tzv. *kasne početnike* - delinkvente koji nisu prošli prethodne faze. Njih karakteriše početak delinkvencije u srednjoj adolescenciji, odsustvo antisocijalnog ponašanja u preadolescentnom periodu, i barem marginalne socijalne veštine. Početak delinkvencije je povezan sa stresorima koje trpe roditelji, a koji mogu da dovedu do smanjenog roditeljskog nadgledanja. Odsustvo nadzora povećava verovatnoću ulaska u devijantnu vršnjačku grupu, koja dalje igra krucijalnu ulogu u razvoju antisocijalnog ponašanja. Ova omladina je ipak u manjem riziku za ulazak u poslednju fazu modela, jer su joj prosocijalne veštine razvijenije, školsko postignuće bolje, a porodični i lični odnosi adekvatniji.

I kod ranih i kod kasnih početnika, slom roditeljskih veština prethodi članstvu u devijantnoj vršnjačkoj grupi, smatraju autori. Kod kasnih početnika uticaj devijantne vršnjačke grupe na razvoj antisocijalnog ponašanja je znatno direktniji i značajniji, a uticaj porodice više indirektan i manje značajan, nego kod *ranih početnika*, gde je determinanta antisocijalnog ponašanja primarno disfunkcionalna porodica, a tek sekundarno i devijantna vršnjačka grupa.

Ovu fazu karakteriše i razvoj antisocijalnih stavova, koje autori vide kao prateći fenomen delinkvencije, ali ne i njenu determinantu. Rane početnike u ovoj fazi i dalje karakteriše depresivno raspoloženje, povezano sa odbacivanjem od vršnjaka i roditelja.

Četvrta faza: karijera antisocijalnog odraslog

Osoba koja je prošla kroz sve prethodne faze, kada odraste skoro neizbežno ima marginalnu egzistenciju, koju karakterišu nezaposlenost, nesrećni brakovi, razvodi, zloupotreba supstanci, mnogobrojna hapšenja, mentalne bolesti, i antisocijalna deca. Oni su stalno u problemima i krizama, od kojih mnoge sami sebi stvore. Oni nisu ni uspešni kriminalci, već su pravi gubitnici, sa mobilnošću na dole.

Ovaj model Džeralda Petersona i saradnika opisuje većinu hroničnih delinkvenata i odraslih kriminalaca, a treća faza modela opisuje i *kasne početnike*, koji izvrše oko polovine svih delinkventnih akata.

Model stadijuma socijalne interakcije omogućava svojim preciznim nalazima razvijanje programa koji efikasno preveniraju i smanjuju antisocijalno ponašanje mladih. Posebno su se istakla svojom efikasnošću dva programa tretmana antisocijalnog ponašanja ponikla iz Centra za socijalno učenje Oregona.

Patriša Čembrlen (Patricia Chamberlain, 1998) je razvila "Tretman hraniteljstva" (Treatment Foster Care – TFC), model tretmana koji se primenjuje tokom hraniteljstva adolescenata sa delinkventnim ponašanjem, razvijen kao alternativa smeštaju ili zatvaranju u instituciju zbog delinkvencije. Cilj programa je promena negativnog životnog puta mladih sa antisocijalnim ponašanjem kroz poboljšanje njihovog socijalnog prilagođavanja. Ciljevi programa su za mlade: smanjenje antisocijalnog ponašanja, zloupotrebe supstanci i druženja sa delinkventnim vršnjacima, uključivanje u nastavu, popravljivanje školskog uspeha, uspostavljanje prosocijalnih vršnjačkih odnosa i unapređivanje sposobnosti za život u porodici. Cilj programa je za roditelje promena porodičnog funkcinisanja tako da bolje podržava dete u njegovom uspešnom životu kod kuće, što se postiže kroz povećanje roditeljskih veština. Program traje 6 - 12 meseci. Mladi su smešteni sa dva hranitelja koji su pažljivo selekcionisani, obučeni i supervizirani od strane programskog tima. Mladi dobijaju i individualnu psihoterapiju. Roditelji paralelno prolaze kroz intenzivni program obuke za roditeljstvo, koji se nastavlja i 12 meseci po povratku mladih u roditeljski dom. Na kraju boravka u hraniteljskoj porodici mladi i njihovi roditelji učestvuju u porodičnoj terapiji. Program je ocenjen kao efikasan u ispunjenju postavljenih ciljeva, kako u odnosu na mlade prestupnike, tako i u odnosu na mlade sa ozbiljnim problemima u ponašanju i emotivnom funkcionisanju. U Sjedinjenim Američkim Državama se pokazao kao jedan od najefikasnijih programa za redukciju antisocijalnog ponašanja adolescenata (Washington State Insitute for Public Policy, 1998).

Tomas Dišin (Thomas Dishion) jedan od koautora Modela stadijuma socijalne interakcije, razvio je zajedno sa Kejt Kavado (Kate Kavadagh) „*Program adolescentne tranzicije*“ (Adolescent Transition Programme - ATP), namenjen adolescentima koji su u riziku za razvoj ozbiljnih problema prilagođavanja i njihovim porodicama (Dishion, Kavadagh, 2003). Zasnovan je na ekološkoj perspektivi i modelu stadijuma socijalne interakcije. Program povezuje nekoliko nivoa: intervencije na nivou opšte populacije u okviru postojećeg sistema podrške, u svrhu obaveštavanja lokalne zajednice i mobilisanja resursa; identifikovanje i selekciju dece i porodica koji su u riziku za problematična ponašanja; procenu faktora rizika i protektivnih faktora na individualnom, poro-

dičnom, vršnjačkom i kontekstualnom nivou; i direktnu primenu individualizovanih i indikovanih specifičnih intervencija u cilju jačanja porodice i smanjenja zloupotrebe supstanci i antisocijalnog ponašanja adolescenta. Specifične intervencije su podeljene u dve grupe. Prva ima za cilj uključivanje roditelja i adolescenata i njihovo motivisanje za promenu. Druga grupa intervencija obuhvata porodične intervencije koje unapređuju sposobnosti vođenja kvalitetnog porodičnog života, kao i intervencija sa adolescentom koje povećavaju prosocijalna i smanjuju antisocijalna ponašanja. Obuhvaćene su intervencije i terapija na individualnom, grupnom i porodičnom nivou. Biraju se one koje su indikovane za primenu, jer odgovaraju potrebama i karakteristikama porodice i problema. Program uključuje i intervencije na nivou škole. Program je procenjen kao efikasan za jačanje porodica i redukciju antisocijalnog ponašanja i zloupotrebe supstanci adolescenata (Chamberlain, Rosticky, 1995).

SISTEMSKI PRISTUP

Sistemski pristup psihosocijalnim fenomenima je zasnovan na oštoj teoriji sistema, koju je pedesetih godina dvadesetog veka u okviru prirodnih nauka razvio Ludvig fon Bertalenfaj (Ludwig von Bertalanffy, 1968). Fokus je na sistemu kao celini. *Sistem* je skup jedinica koje su u međusobnom odnosu i u odnosu sa okolinom. Stanje svake jedinice je određeno onim drugih jedinica (Miller, Miller, 1985), pa se sistem ne može objasniti ispitivanjem njegovih delova u izolaciji. Bertalenfaj smatra da je napredak sistema moguć samo prelaskom sa stanja nediferencirane celine na proces diferencijacije delova. Otvoreni sistem, za razliku od zatvorenog, karakteriše razmena materije sa sredinom, tako da postoji unos i iznos, građenje i raščlanjavanje njegovih materijalnih komponenti. Kod otvorenih sistema važi *princip ekvifinalnosti* - isto stanje može da se dostigne polazeći od različitih početnih uslova i na različite načine. Živi sistemi su otvoreni sistemi koji su u *pripravnom stanju*, koje im omogućava da izbegnu etropiju¹ i da se razvijaju ka stanjima povećanog reda, raznolikosti i organizacije. Ponašanje nema samo osobinu da smanjuje tenziju, već i da je stvara. Kada tenzija prestane, živi organizmi postaju tela u raspadanju. Po ovoj teoriji, psihofiziološki sistemi su aktivni, a čovek nije pasivno biće, već stvaralac svog univerzuma.

¹ Drugi zakon termodinamike, po kome u fizičkom svetu postoji generalni trend događaja ka stanju maksimalnog nereda i nivelisanja razlika, koje kao krajnju konsekvencu ima tzv. „toplotnu smrt“ univerzuma.

Sistemiški porodični pristup

Sistemiški porodični pristup psihosocijalnim fenomenima se razvija u drugoj polovini dvadesetog veka pod uticajem kako opšte teorije sistema, tako i *teorije kontrole*.

Teorija kontrole, nastala krajem devetnaestog veka, uvodi pojam *fidbeka* (feedback), povratne informacije o stanju ili ishodu dinamičkog sistema (Wikipedia, 2009b). Podrazumeva da u sistemu postoji informacioni kanal o efektu unošenja podataka na ishod procesa. Pošto se ovaj efekat izmeri senzorima, informacija o njemu – fidbek – se obrađuje kontrolorom, koji dinamički kompenzuje poremećaj sistema, i zatim šalje rezultat (signal kontrolora) kao novi unos podataka u proces, čime se zatvara krug. Ovaj *sistem kontrole zatvorenog kruga* omogućava odbacivanje smetnji ili poremećaja, omogućava funkcionisanje i u nesigurnim okolnostima, stabilizuje nestabilne procese, ali i smanjuje senzitivnosti na varijacije parametara. To je mehanizam koji omogućava održavanje homeostaze sistema.

Pod uticajima opšte teorije sistema i teorije kontrole, razvija se *sistemiški porodični pristup*, koji polazi od stanovišta da su članovi porodice međusobno uslovljeni u stalnoj dinamičkoj ravnoteži (Haley, 1980, Okun, Rappaport, 1981, Papp, 1983). Osnov objašnjenja je *cirkularna kauzalnost*, u kojoj postoji međusobna uslovljenost i međuzavisnost svih članova nekog sistema. Linearna kauzalnost samo posebna vrsta interpretacije uklapanja koja smatra da se opažena komplementarnost javlja kao „A je uzrok B”. Naglašavanje međusobne povezanosti suprotstavlja se dualizmu duha i tela, uzroka i posledice, krivca i žrtve, pacijenta i njegove porodice, terapeuta i porodice. Terapeut se vidi kao deo ekosistema terapije, zajedno sa porodicom. *Simptom* se shvata kao sistemska adaptacija na njegov totalni kontekst, u funkciji održanja porodične homeostaze. Fidbek (feedback) sistemi - sistemi povratne sprege - rukovode ponašanjima porodice tako što održavaju homeostazu pomoću repetitivnih obrazaca interakcije među članovima – isto ponašanje uvek izaziva isti odgovor koji na predvidljiv način izaziva dalje ponašanje koje opet izaziva predvidljiv sledeći odgovor.

Mira Boven (Murray Bowen) je jedan od osnivača sistemskog porodičnog pristupa, čiji su radovi postavili osnov kasnijim doprinosima teoretičara (Okun, Rappaport, 1981). *Diferencijacija selfa* je njegov centralni pojam. Definiše ga kao sposobnost osobe da odvoji sopstveno intelektualno i emocionalno funkcionisanje od porodičnog (što ne znači fizičku, već pre svega psihičku distancu). Ona je razvojni zadatak svake osobe. Zrelost individue i sistema zavisi od postignutog stepena diferencijacije ili fuzije. Osoba čiji je nivo diferencijacije nizak nije u stanju da se odvoji od emocionalnih snaga porodičnog sistema, niti da izbegne da postane njihova žrtva.

Stepen diferencijacije individue određen je porodičnim procesima. Jedan od ključnih procesa je *triangulacija*, u kojoj dvoje reaguju na anksioznost između sebe prebacivanjem fokusa na treću osobu. Anksioznost između bračnog para sa nižim nivoom diferencijacije, koja nastaje zbog intenzivne fuzije, može se, u okviru tog odnosa, rešiti bračnim konfliktom ili disfunkcijom jednog supružnika. Međutim, kada anksioznost prevaziđe tenziju koju sistem od dve osobe može da toleriše, često dolazi do procesa triangulacije. Uvodi se treća osoba da bi se tenzija redukovala. Uglavnom su dvoje unutar trougla, dok je jedan napolju, isključen, što stvara tenziju. Kada tenzija u ovom trouglu postane suviše visoka, utrougljavaju se nove osobe ili sistemi.

Osobe sa najmanje diferenciranim selfom, koje su najpovodljivije za pritiscima emocionalnog sistema, najosetljivije su za utrougljavanje. U porodičnom sistemu to su najčešće deca. Ukoliko su utrougljene, ona su onemogućena u procesu diferencijacije. Ovaj mehanizam obično počinje na najranijem uzrastu, u odnosu majke i deteta. Intenzivna fuzija između njih može biti doživljena kao pozitivna sve do pokušaja deteta da funkcioniše odvojeno, što se najčešće dešava u *adolescenciji*. Detetu nedostaje stepen diferencijacije selfa koji je potreban da bi se stvarno razdvojilo od porodice. Tada odnos može da se premetne u negativan, uz razvijanje teških emotivnih i fizičkih simptoma.

Koliko je osoba dobro diferencirana od porodice porekla, tj. koliko ima zaostalih emocionalnih veza nakon kasnog puberteta ili rane odraslosti, kritička je determinanta kasnije zrelosti individue. Ostale socijalne grupe kojima osoba pripada, kao i drugi socijalni faktori (krize, anksioznosti), provociraju automatski emocionalni odgovor na isti način na koji to čini i porodica.

Mira Boven je dao veliki doprinos razumevanju procesa koji se dešavaju u adolescenciji, razvojnog periodu u kome dolazi do erupcije antisocijalnog ponašanja. On u nedovoljnoj diferencijaciji selfa vidi osnov svih poremećaja u adolescenciji, uključujući i delinkvenciju.

Njegov pristup je omogućio razvijanje mnogih terapijskih intervencija koje utiču na ceo porodični sistem, menjajući blokirajuće repetitivne obrasce porodičnih odnosa. Ipak, u ovom pristupu koncept homeostaze je dominantan. Terapeut zadržava poziciju kontrolora porodičnih odnosa, i nosilac je moći u terapijskom procesu. Opis porodičnog sistema od strane stručnjaka smatra se dobrom reprezentacijom sistema, koja obezbeđuje, ukoliko je adekvatna, najbolje objašnjenje (Golann, 1988).

U oviru pogleda na porodicu kao sistem razvijaju se mnoge škole i koncepti, koji naglašavaju jedan ili drugi aspekt sistemskog shvatanja, među kojima je i strukturalna porodična terapija.

Strukturalna porodična terapija

Strukturalna porodična terapija polazi od postavke da svaka porodica ima strukturu, koja se otkriva kroz porodične akcije, a koja može da utiče na porodicu na bolje ili na gore. Porodice koje imaju otvorniju strukturu bolje funkcionišu i brže se oporavljaju od onih koje imaju zatvoreniju strukturu.

Salvador Minučin (Salvador Minuchin) je jedan od prvih teoričara ovog pristupa. On koji shvata *porodičnu promenu* kao pravilo, a ne izuzetak, kako je do tada tumačena u okviru sistemskog porodičnog pristupa (Minuchin, Fishman, 1981; Okun, Rappaport, 1981). On naglašava *razvojnu funkciju porodice*, koja zahteva adekvatne promene porodične strukture. Strukturalne promene se vrše pomoću granica, pregovaranja i modifikacija.

Granice sistema su pravila koja određuju količinu i način učešća članova u sistemu. Porodične subsisteme određuju njihove unutrašnje granice. Minuchin daje kontinuum jasnoće granica, u čijem su središtu jasne granice koje karakterišu normalne porodice. Na jednom ekstremu su umrežene porodice, koje karakterišu difuzni i slepljeni odnosi, u okviru kojih se svaka promena dočekuje sa ekscesivnom brzinom i intenzitetom. Na drugom kraju su porodice sa dezangažovanim granicama, koje karakterišu preterano rigidni i distancirani odnosi, gde se ne reaguje ni kada je to neophodno. Određena jasnoća granica ne podrazumeva funkciju ili disfunkciju po sebi. Svaka porodica može da ima subsisteme sa ekstremima u određenom trenutku razvoja. Disfunkcija nastaje kada porodica stereotipizuje svoje funkcije, pa je nesposobna da se adaptira na stres.

Adaptacija na stres koju razvija porodica je veoma važna funkcija, sa obzirom na stalne promene sa kojima se susreće. Uspešna adaptacija zavisi od transformacije struktura kroz *pregovaranje o granicama*, za šta svaka porodica ima generička i idiosinkratička ograničenja. Generička ograničenja su univerzalna pravila, kao što je hijerarhija moći kod porodica sa decom. Idiosinkratička ograničenja su sastavljena od individualnih očekivanja i namera svakog člana.

Razvoj porodice se odigrava u *stadijumima* u smeru rastuće kompleksnosti. Postoje periodi balansa i adaptacije, koje karakteriše ovladavanje veštinama i zadacima, i periodi neravnoteže, koji su izazvani ili individuama, ili kontekstom. Oni rezultiraju skokom u novu, kompleksniju fazu, u kojoj se razvijaju nove veštine.

Minučin *adolescenciju najstarijeg deteta* smatra stresogenom tranzitornom tačkom porodičnog razvoja, u kojoj se porodica prestrukturira u smeru pojačavanja granice između roditeljskog para i adolescenta. Na ovom uzrastu deteta počinje pro-

ces njegove separacije od porodice. Njegova kompetentnost se sve više povećava. Vršnjački odnosi zadobijaju sve veći značaj i moć nad adolescentom, pa je porodica sada u kompetitivnoj interakciji sa vršnjačkom grupom. Razvojne teme su autonomija i kontrola, o čemu se mora pregovarati na svim nivoima porodičnog sistema. Prvorođeno dete je prvo „na udaru“, ali kada se osamostali, sledeće dete postaje predmet povećanog nadzora.

Iako ovaj autor nije direktno pisao o delinkvenciji, dao je osnov razumevanju porodičnih procesa koji su visoko prediktivni za delinkventno ponašanje mladih. Tema autonomije i kontrole je jedna od centralnih tema vezanih za delinkvenciju. Neadekvatna kontrola roditelja i nepotpuna autonomija adolescenta su dobra „podloga“ za razvoj antisocijalnog ponašanja.

Džej Hejli (Jay Haley), jedan od najistaknutijih predstavnika strukturalne porodične terapije, dao je značajan doprinos razumevanju delinkvencije (Haley, 1980; Okun, Rappaport, 1981; Hrnčić, 1995). On je razvio teorijske koncepte vezane za *odnose moći u porodici*. Ovi odnosi se regulišu hijerarhijom, koja obuhvata nivo moći i statusa saglasne sa hijerarhijskim odnosima, kao i relevantna pravila.

Hijerarhija u normalnim porodicama ide duž generacijske linije, pa viši hijerarhijski nivo čine roditelji/staratelji, a niži deca. Porodice osoba sa simptomima se nalaze u *konfuznoj hijerarhijskoj organizaciji*, u kojoj jedan član jednog hijerarhijskog nivoa konstantno stvara koaliciju sa člano(vi)m(a) iz drugog nivoa hijerarhije, čime se stvara trougao. U ovakvoj situaciji, *simptom* ima *socijalnu funkciju*, koja je zaštitna: ima tendenciju da *razjasni hijerarhiju* i da *stabilizuje organizaciju* kojoj prethodi destrukcija ako se trougao rasformira. Osim socijalne, *simptom* ima i *metaforičnu funkciju*, jer je svaki devijantni akt poruka kako članovima grupe, tako i autsajderima. Ova funkcija je komplikovana i teška za razumevanje. Ekscentrično ponašanje uglavnom izražava temu koja se teško saznaje od porodice, jer bi je grupa najradije porekla ili sakrila.

Što je identifikovani pacijent bespomoćniji, njegova dominacija u porodici je veća, jer je njegova devijantnost u fokusu pažnje, a u funkciji skretanja sa porodičnog konflikta. Identifikovani pacijent ne preuzima odgovornost za svoje ponašanje, niti se njegova okolina ponaša odgovorno, što je još jedan znak da je organizacija u konfuziji. Sama priroda komunikacionog problema je često toliko zaklonjena simptomom, da se vidi tek kada se simptom povuče.

Kada dete ulazi u *adolescenciju*, dakle kada se sprema da napusti kuću, bračni problemi, koji se razrešavaju utrougljavanjem tog deteta, postaju najizrazitiji. U normalnim porodicama odlazak deteta predstavlja samo manji poremećaj. Utrougljene porodice su porodice, međutim, u velikoj nevolji kada se to desi. Postoji jedan na-

čin da se nevolja reši: dete se zadrži kod kuće putem njegovog onesposobljavanja za samostalni život. Tako mnoge mlade osobe počinju u adolescentnom uzrastu sa *onesposobljavajućim ponašanjem*. Ponašaju se po jednom od *dva ekstrema*: ili prave probleme, ili su apatični i bespomoćni, ne čineći ništa da bi se osamostalili. To su mladi koji popunjavaju psihijatrijske ustanove, vaspitne ustanove i zatvore. Oni su *neuspešni* jer ne uspevaju da vode normalan život: da se školuju, izdržavaju, odvoje od porodice, da uspostave adekvatne intimne odnose sa vršnjacima i razviju normalnu bazu van porodice. Njihove porodice moraju biti angažovane oko njih.

Nizom manipulacija porodica uspeva da sabotira pokušaje mlade osobe da postane uspešna. Međutim, porodica ne uspeva da promeni njeno ekscentrično ponašanje da bi izbegla da *agenti socijalne kontrole* uđu u porodicu, te je tako i porodica neuspešna. Angažovanjem institucija socijalne kontrole porodica se može ponovo stabilizovati tako što se roditelji organizuju oko daljeg nadzora nad detetom. Time je potomak i dalje fokus komunikacije među roditeljima, tako da se suštinski ništa ne menja.

Hejljevi koncepti se direktno odnose na antisocijalna ponašanja mladih, i njihove korene u poremećenoj hijerarhiji moći u porodici.

Funkcionalna porodična terapija

Radovi strukturalnih porodičnih teoretičara našli su svoju praktičnu primenu za populaciju delinkvenata u okviru *funkcionalne porodične terapije* koju je razvio Džejms Aleksander sa saradnicima (Alexander, Parsons, 1982). Obuhvata kratak program porodične terapije dizajniran za mlade pripadnike srednje klase sa predelin-kventnim i delinkventnim ponašanjem. Centralni cilj je povećanje porodične komunikacije i podrške dok se smanjuje intenzivna negativnost karakteristična za rizične porodice. Dalji ciljevi su pomoć članovima da: usvoje pozitivna rešenja porodičnih problema, uvedu pozitivne promene u ponašanju i unaprede strategije roditeljstva. Naglašava se važnost ustanovljavanja reciprociteta u porodici, vaspitnih postupaka roditelja i bihevioralnog ugovaranja. Program se fazno primenjuje, i obuhvata tehnike uključivanja i motivisanja mladih i njihovih porodica, promene komunikacije, interakcije i rešavanja problema mladih i njihovih porodica, kao i podsticaja porodica da efikasnije koriste spoljne resurse.

Program se sve više koristi i u siromašnim, multikulturnim i multietničkim populacijama, za mlade koji pokazuju veoma ozbiljne probleme ponašanja, nasilje i zloupotrebu droge. Njegova dosledna primena dovodi do značajne redukcije recidivizma prestupništva, koja ide od 20% do 60% (Washington State Insitute for Public Policy, 1998; Sexton, Alexander, 2000).

Teorija socijalne ekologije

Teorija socijalne ekologije teorija ima slične postavke kao i sistemska teorija i na njoj je zasnovana, ali proširuje polje tako da obuhvata brojnije i šire ekološke sisteme, kao što su susedstvo, škola, lokalna zajednica. Polazi od pretpostavke da je ekološko okruženje osobe sastavljeno od nekoliko ugneždenih struktura, pri čemu se svaka nalazi unutar sledeće, a u njihovom centru je osoba o kojoj se radi (Bronfenbrenner, 1979, po Henggeler i sar., 1998). Svaki sloj predstavlja sistem koji je integralni deo života osobe. Individua se vidi kao rastući entitet koji aktivno restrukturiše svoju okolinu, kao što i ta okolina aktivno restrukturiše nju. Ponašanje je multideterminisano kroz recipročne odnose između osobe i njihove/njene socijalne ekologije. U fokusu posmatranja je kako interakcija između individue i svakog sistema kome osoba pripada, tako i interakcija između sistema (npr, porodice i vršnjaka). Uzimaju se u obzir i širi faktori kao što su ekonomske teškoće, mediji, predrasude, subkultura nasilja itd.

Ovaj pristup našao je svoje zastupnike među istraživačima antisocijalnog ponašanja, od kojih je najistaknutiji Hengler (Henggeler, 1989, Henggeler i sar., 1998). Polazi se od postavke da su *uzroci delinkvencije brojni*, a da je antisocijalno ponašanje mladih u vezi sa procesima koji se odvijaju u *različitim socijalnim grupama*, počev od porodice, preko škole i vršnjačke grupe, pa do šireg društva.

Teorijske postavke su slične postavkama sistemske porodične terapije Minjučina, Hejlja, i Aleksandra i sar. Ipak, postoji nekoliko razlika. Više pažnje se poklanja karakteristikama *individualnih članova* porodice, kao što su moralno rezonovanje, i socijalne veštine. Naglasak se stavlja i na vanporodične socijalne sisteme, kao što su vršnjaci (podsticanje duženja sa prosocijalnim vršnjacima, prekid komunikacije sa devijantnim vršnjacima), škola (uključivanje u školske aktivnosti, unapređenje školskog potignuća) i lokalna zajednica (korišćenje resursa, uključivanje u akcije isl). Posebna pažnja se pokazuje *nekim razvojnim pitanjima*, npr. stadijumu adolescentove emancipacije, socijalnoj perspektivi osobe. Takođe, često su u tretman uključene i strategije intervencije razvijene u okviru nesistemskih modela tretmana, kao što je kognitivno-bihevioralna terapija (Henggeler, 1989).

Tretman je usmeren na sadašnjost, na konkretne situacije, i na promenu u okviru prirodne sredine mladih. Mladi sa antisocijalnim ponašanjem često pripadaju multiproblemskim porodicama, te se naglasak stavlja na promene u okviru porodice, uz simultano menjanje vršnjačkog okruženja. Uticaj na promenu roditeljskog ponašanja je posebno značajan, kroz intervencije kao što su razvijanje intenzivnijeg

afektivnog ispoljavanja roditelja, nenasilnih metoda vaspitanja, efikasnijeg nadzora dece itd. (Chamberlain, Rosticky, 1995, Henggeler i sar., 1998).

Multisistemska terapija

Hengler je sa saradnicima (Henggeler i sar., 1998) razvio *Multisistemsku terapiju* (MST), pristup koji je pokazao visoku efiksnost u tretmanu mladih sa antisocijalnim ponašanjem u njihovom prirodnom okruženju – porodici. Pristup je zasnovan na teoriji generalnih sistema i teoriji socijalne ekologije. Ciljna grupa su hronični, nasilni ili od supstanci zavisni maloletni prestupnici visokorizični za institucionalni smeštaj, kao i njihove porodice. Pokazalo se da ozbiljno antisocijalno ponašanje adolescenata povezano sa kombinacijom nekoliko faktora rizika koji potiču iz različitih socijalnih sistema u koje je osoba ugnježena. Efikasan tretman stoga treba da sveobuhvatno deluje na nivou pojedinca i ovih ključnih sistema.

Primarna svrha multisistemske terapije je smanjenje antisocijalnog ponašanja i zloupotrebe droge mladih u njihovoj prirodnoj sredini. Krajnji cilj je da se osnaži porodica tako da je u stanju da stvori okruženje koje promoviše zdravlje kroz mobilizaciju neposrednih snaga deteta, porodice i zajednice. Terapijski rad je fokusiran na porodicu, koja se zatim odnosi prema ostalim sistemima kojima pripada.

MTS je zasnovana na devet principa tretmana, koji su njen zaštitni znak. Ovi principi pokazuju svoju primenljivost i van okvira MST, dajući vrlo korisne smernice za rad sa mladima sa problemima ponašanja koji žive u svojim porodicama.

Plan tretmana se zasniva na proceni faktora rizika i faktora zaštite prisutnih kod mlade osobe i njene neposredne socijalne okoline. On se zatim osmišljava i sastavlja a uz pomoć članova porodice, te je tako određen porodicom, a ne terapeutom. Intervencije su visoko individualizovane. Imaju za cilj da umanje faktore rizika kroz ojačavanje ličnih i porodičnih snaga. Roditelji se osnažuju kako bi oni mogli da modifikuju prirodnu socijalnu mrežu svoje dece, što olakšava održivost i generalizaciju postignuća tretmana. Intervencije tipično teže ka tome da poboljšaju način disciplinovanja staraoca, unaprede emotivne veze u porodici, smanje druženje mlade osobe sa devijantnim vršnjacima, povećaju njegovo/njeno druženje sa prosocijalnim vršnjacima, poboljšaju školsku i radnu uspešnost, uključe mlade u prosocijalne rekreativne aktivnosti, kao i da razviju lokalnu mrežu podrške od strane proširene porodice, suseda i prijatelja, koja bi pomogla staraocu da napravi i održi ovakve promene. Specifične tehnike tretmana integrisane su iz onih terapija koje su imale najbolje empirijske rezultate, uključujući kognitivno-bihejvioralnu, bihejvioralnu i pragmatičnu porodičnu terapiju.

Mada MST kao model tretmana u kućnom okruženju ima sličnosti sa drugim porodičnim terapijama, postoji nekoliko suštinskih razlika:

- Znatna pažnja je posvećena faktorima u adolescentovoj i porodičnoj socijalnoj mreži koji su povezani sa antisocijalnim ponašanjem.
- Usluge se pružaju u prirodnoj sredini mlade osobe, što uklanja prepreke za pristupačnost usluga.
- Usluge su fokusiranije i intenzivnije od tradicionalnih terapija za porodicu. Terapija podrazumeva višestruke kontakte između terapeuta i porodice koji se dešavaju svake nedelje (nekoliko sati nedeljno, naspram uobičajneih 50 minuta). Trajanje usluga je tipično četiri meseca, a terapeut koji vodi slučaj ima mali broj ukupnih slučajeva.

MST ima dobro dokumentovane dugoročne rezultate sa adolescenatima sa ozbiljnim antisocijalnim ponašanjima i njihovim porodicama (Henggeler i sar., 1998, Washington State Insitute for Public Policy, 1998). Najjaču i najkonzistentniju potvrdu efikasnosti multisistemske terapije pružaju kontrolisane studije fokusirane na nasilne i hronične maloletne prestupnike. Rezultati ovih studija su pokazali da je MST podjednako efikasna u tretmanu mladih različitih uzrasta (12-17 godina), oba pola, i različite kulturne i etničke pripadnosti (za afroamerikance kao i za maloletnike bele puti). Evaluacije su pokazale dugoročno smanjenje stope krivičnih dela kod ozbiljnih maloletnih prestupnika, evidentirano preko redukcije kriminalnih aktivnosti, broja hapšenja vezanih za drogu, nasilnih prestupa, i zatvaranja. Takođe, pokazalo se smanjenje stope smeštaja ozbiljnih maloletnih prestupnika van porodice, ekstenzivno poboljšanje funkcionisanja njihove porodice, smanjenje problema mentalnog zdravlja kod ozbiljnih maloletnih prestupnika. Ovaj tretman ima značajno manje troškove u poređenju sa uobičajenim načinom pružanja usluga u oblasti mentalnog zdravlja i maloletničkog pravosuđa, zbog čega je jedan od najšire korišćenih programa prevencije maloletničke delinkvencije u Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadi (Araki i sar., 2002).

Primena MST se uspešno proširila i na druge grupe mladih sa ozbiljnim problemima i njihove porodice (Henggeler i sar., 2002).

Feringtonova integrativna teorija

Ferington (Farrington 1996a, 1996b) daje teoriju koja integriše mnoge navedene pristupe. On naglašava razliku između razvoja antisocijalne tendencije i neposredne pojave antisocijalnog akta, tj. krivičnog dela. „Nivo antisocijalne tendencije zavisi od

energizujućih, usmeravajućih i inhibirajućih procesa. Pojava prestupa zavisi od interakcije između individue (sa izvesnim stepenom antisocijalne tendencije) i socijalne okoline u procesu socijalnog odlučivanja", smatra Ferington (Farrington 1996b, str. 261).

Glavni *energizujući ili motivacioni faktori* su materijalne dobiti, dobiti u socijalnom statusu, uzbuđenje, dosada, frustracija, bes i konzumacija alkohola. Koji će se način izabrati da se zadovolje ovi faktori, legalni ili ilegalni, zavisi od veština osobe i njenog prethodnog socijalnog iskustva. Ukoliko postoji *navika* da se motivacioni faktori zadovoljavaju na ilegalan nači, oni u sledećoj, *usmeravajućoj fazi* vode do povećanja antisocijalne tendencije.

Naredna faza je *inibitorna faza*, tokom koje antisocijalna tendencija može biti smanjena ili povećana kroz internalizovana verovanja i stavove. Verovanja i stavovi su izgrađeni u procesima socijalnog učenja kao rezultat istorije nagrađivanja i kažnjavanja. Osnovni unutrašnji inhibitori su savest i empatija. Razvijenost ovih inhibitora zavisi i od bioloških predispozicija deteta kao što su impulsivnost i niska inteligencija. Sa druge strane, nivo antisocijalne tendencije može biti i povećan kroz procese socijalnog učenja. Ako je dete izloženo stavovima i ponašanjima koji idu u prilog prestupu, posebno u njegovom neposrednom okruženju, može razviti verovanje da je antisocijalno ponašanje legitimno i usvojiti generalni stav protiv društvene strukture vlasti.

Na kraju, *donošenje odluke o prestupu* zavisi od procene koju osoba ima o prilici za izvršenje krivičnog dela, gubicima, dobitcima i verovatnoći različitih ishoda. Procena gubitaka i dobitaka uključuje precepciju neposrednih situacionih faktora (matrijalna dobra, verovatnoća i konsekvence ako bude uhvaćen), socijalnih faktora (reakcija neposredne socijalne okoline) i stepena u kome osoba uzima u obzir neposredne i odložene konsekvence svojih akcija. Stigmatizacija prestupnika, koja se dešava posle prestupa, dalje menja energizujuće, usmeravajuće i inhibirajuće procese, kao i procese donošenja odluke, a u korist antisocijalnog ponašanja.

KOMENTAR

Sve prikazane teorije su dale značajan doprinos razumevanju procesa vezanih za nastanak, održavanje i eskalaciju delinkventnog ponašanja. Njihove empirijske provere su dovele do toga da su neke u potpunosti, neke delimično, a neke uslovno prihvaćene. Psihološke teorije su dale osnova za koncipiranje efikasnih tretmana za prevenciju delinkvencije kod dece i mladih sa antisocijalnim ponašanjem i u riziku. Najveću efikasnost su pokazali tretmani koji su koristile empirijski potvrđene nalaze

nekoliko relevantnih teorija, podrazumevale uvođenje promene u nekoliko socijalnih sistema kojima mlada osoba pripada, i bile zasnovane na proceni faktora rizika i proaktivnih faktora koji su prisutni kod mlade osobe i njene neposredne socijalne okoline, dizajnirajući tretman tako da odgovara njihovim individualnim potrebama.

REZIME KLJUČNIH TAČAKA

- ❑ Produkovane su mnoge ideje su i sprovedena brojna istraživanja u nastojanju da se objasne složeni fenomeni kriminaliteta i delinkvencije.
- ❑ Biološke teorije imaju delimičnu i ograničenu potvrdu u odnosu na specifične fenomene koje mogu objasniti.
- ❑ Teorije anomalije i subkulturalni pristupi su odbačeni kao generalna objašnjenja, ali su potvrđeni kao objašnjenja specifičnih fenomena.
- ❑ Psihoanalitička teorija je uslovno prihvaćena zbog svoje neproverljivosti
- ❑ Teorija etiketiranja, teorija socijalnog učenja i teorija moći i kontrole su osvetlile neke posebne fenomene.
- ❑ Teorija diferencijalne asocijacije, teorije socijalne kontrole, kognitivna teorija i strukturalna porodična terapija su se pokazale kao plodne za dalji razvoj teorija i istraživanja
- ❑ Model stadijuma socijalne interakcije najviše obećava u postizanju veće preciznosti u definisanju i proveru naučnih pretpostavki.
- ❑ Sistemski i ekološki pristupi omogućavaju integraciju dostignutog znanja i pokazuju značajno bolje rezultate od individualnih pristupa u prevenciji i suzbijanju delinkventnog ponašanja.

TREĆE POGLAVLJE

FAKTORI RIZIKA ANTISOCIJALNOG PONAŠANJA MLADIH

Prethodno poglavlje pokazuje koliko su objašnjenja delinkvencije i antisocijalnog ponašanja heterogena. Koren ove heterogenosti nalazimo u širokom spektru ispoljavanje samog fenomena koji se proučava, kako u odnosu na početak, težinu, perzistenciju i raznorodnost antisocijalnog ponašanja, tako i u odnosu na pridružene fenomene. Teorije su se uglavnom fokusirale jednu klasu ili aspekt ovog kompleksnog fenomena, zanemarujući ostale.

Intergaciji nagomilanog teorijskog znanja i istraživačkih nalaza proisteklih iz teorijskih postavki značajno je doprineo eklektički pristup razumevanju delinkvencije koji je postao dominantan osamdesetih i devedesetih godina dvadesetog veka. On je bio zasnovan na definisanju i sistematizaciji svih onih uticaja za koje su istraživači dobili da su prediktivni za antisocijalno ponašanje. Brojni su se uticaji u ovom smislu pokazali relativno konzistentnu vezu sa antisocijalnim ponašanjem, ali ni jedan od njih uzet pojedinačno nije bio presudan za nastanak antisocijalnog ponašanja. Zato je pojam uzroka bio napušten i zamenjen terminom „faktori rizika“. Faktori rizika antisocijalnog ponašanja su „...prethodni faktori koji predviđaju povećanu verovatnoću antisocijalnog ponašanja“ (Farrington, 2003, str. 8). Dakle, naglašava se verovatnoća umesto izročno-posledičnih veza. Istraživanja faktora rizika zasnovanih na različitim teorijama su omogućila uviđanje značaja njihove interakcije. Dosledno se pokazuje da je najprediktivnije za delinkventan ishod upravo međudejstvo nekoliko faktora, koje često daju efekat pojačanja ili ubrzanja. Uzeti zajedno, oni objašnjavaju daleko veći deo variranja delinkventnog ponašanja, nego ukoliko se sabere njihov pojedinačan uticaj (Moffit, 1996; Rutter i sar, 1989, 1998; Farrington, 1996b). I ovde se još jednom pokazuje da je svako složenije ljudsko ponašanje višestruko motivisano, i utoliko perzistentnije ukoliko je motivacija ranija, dublja i mnogostranija.

Istraživanja faktora rizika su pokazala da oni i međusobno značajno koreliraju, zajedno sa težinom i perzistencijom antisocijalnog ponašanja i pratećim problemi-

ma i poremećajima. Mogu se utvrditi dva generalna tipa antisocijalnog ponašanja - *perzistentno antisocijalno ponašanje* (Moffit, 1993) ili *rani početnici* (Patterson i sar., 1992), i *adolescencijom limitirano antisocijalno ponašanje* (Moffit, 1993) ili *kasni početnici* (Patterson i sar., 1992). Podela je široko prihvaćena u literaturi (npr. Rutter i sar., 1998) i ulazi i u važeće klasifikacije poremećaja ponašanja (DSM-IV, ICD-10). Razlikovanje navedena dva tipa je značajno za prikaz faktora rizika, jer se neretko pokazuje da su neke varijable faktori rizika jednog, ali ne i drugog tipa.

Perzistentno antisocijalno ponašanje opisuje osobe koji pokazuju visoku istrajnost antisocijalnog ponašanja, koje obično počinje sa 9 – 10 godina i nastavlja se kroz odraslo doba. Takve osobe čine onih 5-8% kriminalaca koji izvrše oko 50% od ukupnog broja krivičnih dela. U odraslom dobu (naročito posle 22. – 23. godine) oni postaju većina delinkventne populacije. Ova grupa pokazuje značajno više prisustvo niza pomenutih psihosocijalnih problema i mentalnih poremećaja. *Adolescencijom limitirano antisocijalno ponašanje* odnosi se na osobe koje počinju delinkventna dela tek u adolescentnom uzrastu, a ne pokazuju perzistentnost kriminalnog ponašanja u odraslom dobu. Njih ne karakteriše povišeno prisustvo mentalnih poremećaja. Istraživanja konzistentno pokazuju da su genetski, biloški i rani porodični uticaji utoliko izrazitiji ukoliko je osoba bliže perzistentnom kriminalnom ponašanju, dok su razvojno kasniji direktniji uticaji šire socijalne sredine utoliko presudniji za kriminal ukoliko je delinkvencija više ograničena na period adolescencije (npr. Hošek, Momirović, 1998. Hrnčić, 2003a, 2004).

Ovde će biti prikazani samo oni faktori rizika koji su sistematski pokazali svoj uticaj na antisocijalno ponašanje, kroz replicirane nalaze u brojnim istraživanjima. Oni će biti prikazani po najverovatnijem redosledu razvojnih uticaja. Genetski i porodični faktori u interakciji sa aktivizmom mlade osobe formiraju neke njene individualne karakteristike. Sa ovim karakteristikama, ona ulazi u sledeće neposredne odnose, sa vršnjačkom grupom i školom. Stresori sa kojima se susreće u odnosima sa svojom neposrednom okolinom takođe utiču na njen razvoj i izbore koje čini. Ukoliko više sazreva, mlada osoba se sve više samostalno uključuje u širu društvenu zajednicu, koja ima sve direktniji uticaj na nju.

GENETSKI I PRENATALNI BIOLOŠKI FAKTORI RIZIKA

Istraživanja usvojene dece i blizanaca pokazuju da nasledni faktori imaju slab uticaj na maloletničku delinkvenciju, dok je hereditarnost sve izraženija što su delinkventi stariji.

Lajonz i saradnici (Lyons i sar., 1998) su istraživali veliki uzorak od ukupno 3226 parova muških monozičnih i dizigotnih blizanaca (vijetnamskih veterana). Zaključili su da zajednička ili porodična sredina tokom detinjstva i adolescencije (do 15 godina života) promoviše antisocijalno ponašanje šest puta više nego u odraslom dobu, dok genetska komponenta određuje šest puta više odrasli, nego maloletnički kriminal. Pregledna studija istraživanja blizanaca i usvojene dece Kerija (Carey, 1994) daje sličan zaključak. Adolescentna delinkvencija se pokazuje da je pod slabim ili neznačajnim uticajem nasleđa, dok je uticaj sredine veliki. Odrasli kriminal pokazuje trend većeg uticaja nasleđa, mada su zaključci o veličini uticaja često nekonzistentni, zavisni od uzorka, metoda, tipa antisocijalnog ponašanja koje se posmatra itd. Uticaj genetskog efekta na krivična dela koja uključuju nasilje je slab, što ukazuje da je naslednost antisocijalnog ponašanja ne može objasniti samo naslednošću agresije, koja je pokazana u istraživanjima.

Jedan od najznačajnijih prediktora delinkvencije je pol. Iako značajan deo polnog ponašanja određuje socijalna sredina, činjenica da je u svim kulturama i vremenima bilo uvek značajno više muške nego ženske delinkvencije (Hrnčić, 2004) ukazuje na značaj naslednih faktora u određenju povezanosti između polnog i antisocijalnog ponašanja.

Takođe, uticaj koji na delinkvenciju imaju neke osobine koje su visoko nasledno određene, kao što su hiperaktivnost deteta, snižena verbalna inteligencija i agresivnost (Hrnčić, 2004), sugerise značaj hereditarnih faktora.

Uticaj rase na delinkvenciju nije potvrđen u istraživanjima. U populaciji optuženih i osuđenih ima procentualno značajno više pripadnika manjina, nego što su te manjine zastupljene u opštoj populaciji. Međutim, studije zasnovane na samoizveštavanju o delinkvenciji pokazuju da nema razlika između rasnih grupa (Elitt i sar., 1985, 1986, po Williams i sar., 2004). Preterana zastupljenost manjina je je najverovatnije posledica procesa selekcije, o kojima je već bilo reči. Razlike u stopi delinkvencije koji se dobijaju između etničkih i rasnih grupa u istraživanjima nestaju ukoliko se kontroliše efekat siromaštva (National Research Council, 1993).

Ovakvi nalazi verovatno ukazuju na izraženost uticaja nasleđa kod perzistentne grupe kriminalaca, koji u zreloom dobu čine većinu delinkventne populacije.

Biološki faktori rizika koji utiču na razvoj ploda tokom trudnoće imaju uticaj na dalji razvoj deteta na sličan način kao i genetski mehanizmi. Pokazuje se da su prenatalna trauma, neurotoksini (kao što je olovo), i zloupotreba alkohola i droge tokom trudnoće majke povezana sa kasnijom delinkvencijom deteta (Williams i sar., 2004).

PORODIČNI FAKTORI RIZIKA

Najprediktivnije za antisocijalno ponašanje mladih su karakteristike funkcionisanja porodice kojoj mlada osoba pripada. Mnoge strukturalne, demografske i psihopatološke nepovoljnosti porodice i njenih članova su često navođene u literaturi kao visoko povezane sa antisocijalnim ponašanjem: siromaštvo i socijalne teškoće porodice, maloletna majka, velika porodica, nepotpuna porodica i mentalni poremećaji roditelja. Ipak, brojna istraživanja pokazuju da one imaju efekat na mladu osobu pre svega preko njihovog uticaja na roditeljsko funkcionisanje, koje otežavaju (Emery; 1982; Loeber, Dishion, 1983; Patterson, 1986; Lempers i sar., 1989; Forehand i sar., 1991; Sampson, Laub, 1994; Rutter, 1998). Posledica navedenih nepovoljnosti su bračni konflikti ili konflikti sa neposrednom okolinom, smanjene mogućnosti rešavanja tekućih problema zbog smanjenih izvora podrške i pomoći, smanjene slobode članova porodice i redukcija zadovoljenja njihovih potreba. Neretko dolazi do disbalansa između pozitivnih i negativnih događaja u korist negativnih i do smanjenog samopoštovanja i samo-efikasnosti roditelja. Povećava se verovatnoća moralne dezintegracije, depresije, iritabilnosti, nemoći i nezainteresovanosti roditelja, što opet povećava verovatnoću smanjenja efikasnosti roditeljske funkcije.

Dakle, najprediktivnije za antisocijalno ponašanje potomaka je porodično funkcionisanje, a ne porodična struktura ili socijalne karakteristike porodice. *Porodično funkcionisanje* je sa jedne strane određeno unutrašnjim karakteristikama porodice, kao što su porodične emotivne veze, porodična organizacija, odnos prema inidividuaciji članova, porodični resursi, mehanizmi prevazilaženja stresova itd. Sa druge strane, ono je određeno širom socijalnom sredinom, pre svega stresorima koje porodica trpi, i spoljašnjim resursima koji su joj na raspolaganju.

Ukoliko prihvatimo pogled na ulogu porodice u razvoju deteta koje imaju teorije socijalizacije, onda koren antisocijalnog ponašanja možemo naći kako u neprime-reno, tako i u nedovoljnoj socijalizaciji deteta u porodici. Drugim rečima, porodica

može da utiče na razvoj antisocijalnog ponašanja kako *prisustvom faktora koji promovišu antisocijalno ponašanje*, tako i u *odsustvom faktora koji promovišu prosocijalno ponašanje*.

Impulsivnost, agresivnost, neposlušnost i tvrdoglavost, normalne su karakteristike ponašanja malog deteta u njegovom naporu da zadovolji svoje potrebe. Socijalizacijski zadatak porodice jeste da sa jedne strane dete nauči da inhibira impulse koji dovode do povrede druge osobe. Ovi impulsi mogu trenutno zadovoljiti neke potrebe deteta, ali su u suprotnosti sa njegovom potrebom za pripadanjem i afektivnom razmenom. Sa druge strane, zadatak porodice je da umesto ovih „sebičnih” obrazaca, razvija prosocijalne obrasce ponašanja koji će zadovoljiti kako lične, tako i socijalne potrebe deteta. Tako porodica omogućava adekvatnu individuaciju deteta, u kojoj njegove lične potrebe nisu u koliziji sa njegovim uključivanjem u društvo.

Porodična atmosfera koja ima suprotan uticaj – dakle, koja promoviše antisocijalne obrasce, i nedovoljno stimuliše prosocijalna ponašanja - ne pogoduje adekvatnoj diferencijaciji mlade osobe u odnosu na neposredno socijalno okruženje. Lične potrebe mladih osoba iz ovakvih porodica su u koliziji sa njihovim socijalnim potrebama, pa su mogućnosti njihove adekvatne individuacije u porodici smanjene (Haley, 1980).

PORODIČNI FAKTORI RIZIKA KOJI PROMIVIŠU ANTISOCIJALNO PONAŠANJE

Istraživanja su pokazala niz karakteristika roditelja ili staratelja koje pogoduju antisocijalnom ponašanju deteta. Najčešće se pominju: smanjena fizička i/ili mentalna sposobnost za roditeljstvo; nedostatak veština prosocijalnog rešavanja problema (Patterson i sar., 1992, Hrnčić, 2003a); zloupotreba i zavisnost od psihoaktivnih supstanci (Patterson i sar., 1992; Rutter i sar., 1998); nasilno ponašanje (Patterson i sar., 1992), krivična dela (Henggeler, 1989; Patterson i sar., 1992; Rutter i sar., 1998) i depresija majke (Patterson i sar., 1992, Williams i sar., 2004). Takođe, ozbiljno kršenje pravila i antisocijalno ponašanje druge dece u porodici povećavaju rizik za AP (Rutter i sar., 1998).

Uticaj nepovoljnih karakteristika roditelja na dete se ostvaruje kroz njihov odnos prema detetu. Detaljna ispitivanja mikro-aspekata su pokazala da su roditeljske funkcije koje su najuticajnije na razvoj antisocijalnog ponašanja: nedostatak pozitivnih afektivnih odnosa roditelja prema detetu, nedovoljna osetljivost i responsivnost roditelja, neadekvatno prepoznavanje devijantnog ponašanja, neadekvatno kažnjavanje devijantnog ponašanja, modelovanje agresivnim i antisocijalnim ponašanjem, pozitivni stavovi roditelja prema devijantnom i antisocijalnom ponašanju i nedovolj-

na supervizija (Loeber, Dishion, 1983; Patterson i sar., 1992; Rutter i sar., 1983, 1998; Gottfredson, Hirschi, 1996, Hrnčić, 2003a, 2004; Williams i sar., 2004.).

Nedostatak pozitivnih afektivnih odnosa roditelja prema detetu

Pod afektivnim pozitivnim emotivnim vezama podrazumevamo toplinu, ljubav, prihvatanje. Dva oblika roditeljskog ponašanja su nepovoljna za razvoj afektivnih veza deteta: a) ravnodušnost, povlačenje, izbegavanje deteta, i b) hostilnost, kritičnost i otvoreno odbacivanje. Oba oblika dovode do poremećaja afektivnog vezivanja i do slabog razvijanja ostalih socijalnih veza (Bowlby, 1946; 1988; Vissing, Straus, 1991; Kaufman, 1991). Teorija socijalne kontrole, jedna od vodećih teorija delinkvencije (Hirschi, 1972; Gottfredson, Hirschi, 1996; O'Donnell i sar., 1995) ukazuje na značaj afektivnih veza kao inhibitora uključivanja mlade osobe u antisocijalne oblike ponašanja.

Nedovolje afektivne veze mogu biti rezultat nezaiteresovanosti roditelja za roditeljstvo, njihove preopterećenosti drugim za njih prioritetnim životnim zadacima, ali i psihopatologije (antisocijalni poremećaj ličnosti, zloupotreba i zavisnost od psihoaktivnih supstanci, depresija).

Rano detinjstvo

Bolbi (Bowlby) je među prvima ukazao na to da antisocijalnu decu vrlo često karakteriše rano afektivno lišavanje, naročito kod perzistentnog tipa antisocijalnog ponašanja (Bowlby, 1946). Prvo je smatrano da do lišavanja dolazi usled rane separacije ili smrti roditelja. Među antisocijalnim mladima ima dosta onih koji nemaju majku ili oba roditelja (Bowlby, 1946; Raine i sar., 1997). Međutim, pokazuje se da je daleko prediktivnije ponašanje roditeljskih figura prema deci, od same separacije. Separacija je, naime, često povezana sa nižim kvalitetom nege deteta i slabijim afektivnim vezama sa starocima. Veza između nezaiteresovanog i odbacujućeg ponašanja roditelja u ranom detinjstvu i antisocijalnog ponašanja je potvrđena u brojnim istraživanjima (Bowlby, 1946, 1988; Loeber, Dishion, 1983; Loeber, 1990; Renken i sar., 1989; Fagot, Kavanagh, 1990; Prange i sar., 1992; Lyons-Ruth, 1996; Fergusson i sar., 1996; Raine i sar., 1997).

Najplodnija istraživanja u ovom polju su dale pristalice *teorije afektivnog vezivanja*, čiji osnivač je Bolbi (Bowlby, 1946, 1982; 1988). Njegova teorija afektivnog vezivanja nastala je upravo na osnovu proučavanja antisocijalne dece (Bowlby, 1946, 1980). Kasnija elaboracija njegovih ideja, pre svega u radovima Einsvortove (Ainsworth) i njenih saradnika, dovela je do razlikovanja *dva osnovna tipa afektivnog vezivanja deteta za roditelje – sigurni i nesigurni*. Svako od ovih tipova karakteriše određeno roditeljsko

ponašanje. Sigurni tip podrazumeva tople i senzitivne roditelje, dok nesigurni tip karakteriše neadekvatne afektivne veze i nedovoljno zadovoljavanje dečjih potreba. Nesigurni tip vezivanja ima dva podtipa. Prvi je *izbegavajući podtip*, koji podrazumeva konzistentno odbacujuće roditelje, dakle nedostatak afektivnih veza. Drugi podtip nesigurnog *afektivnog vezivanja* je *anksiozno-ambivalentan tip*. Karakteriše ga neresponsivnost roditelja na dečje potrebe, gde roditelji nisu uvek raspoloživi, dok odbacujuće ponašanje nije izraženo (Lyons-Ruth i sar., 1987; Bowlby, 1988; Lyon-Ruth, 1996).

Lajonz-Rut (Lyons-Ruth, 1996) smatra da je potrebno razlikovati i treći podtip nesigurnog vezivanja, *dezorganizovano afektivno vezivanje*, kojeg karakteriše nekonzistentno ponašanje roditelja i nedostatak razumljive strateške organizacije. Kod ovog podtipa može se ustanoviti koji je od tri prethovna tipa afektivnog vezivanja dominantan – sigurni, izbegavajući ili ambivalentan, ali je osnovna karakteristika da nema konzistencije ponašanja ni deteta ni roditelja u bilo kom od ova tri tipa, već se oni nepredvidljivo smenjuju.

Izrazito odbacivanje i hostilnost prema detetu koje je osobenost izbegavajućeg tipa vezivanja, specifično je prediktivno za antisocijalno ponašanje (Renken i sar., 1989; Rosenstein-Horowitz, 1996; IJzendoorn, Bakermans-Kranenburg, 1996). Ova veza je utoliko naglašenija ukoliko je delinkvencija teža (Loeber, 1990). Ipak, ova veza se ne potvrđuje u svim istraživanjima. Tako Fegot i Kevano (Fagot, Kavanagh, 1990) dobijaju značajnu vezu za devojčice, ali ne i za dečake.

Uticaj temperamentalnih karakteristika dece na ponašanje roditelja

Istraživanja afektivnih veza su se bavila i uticajem temperamentalnih karakteristika dece na ponašanje roditelja. Pokazalo se da:

- nema značajne korelacije između tipa ponašanja *istog deteta* (sigurna nasuprot nesigurnoj afektivnoj vezanosti) *prema ocu i prema majci* (Main, Weston, 1981; Belsky, Rovine 1987; Lyons-Ruth, 1996);
- da li će dete biti sigurno ili nesigurno vezano za određenog roditelja određeno je ponašanjem roditelja prema detetu (Belsky, Rovine, 1987);
- temperamentalne razlike utiču na *način na koji će se dete izraziti*, ali ne da li će biti sigurno ili nesigurno vezano (Belsky, Rovine, 1987);
- kada se poredi uticaj ponašanja oca i majke na isto dete, konstantno se pokazuje *značajniji uticaj majke* kao primarnog staraoca na tip afektivnog vezivanja u trenutku ispitivanja (Main, Weston, 1981) i u budućnosti (Main, Cassidy, 1988);

- uticaj vaspitača na tip afektivnog vezivanja deteta je značajniji od uticaja roditelja, ukoliko je vaspitač detetu *primarna figura afektivnog vezivanja*. Istraživače Openhajma i sar. (Oppenheim i sar., 1988) je dobilo da je kvalitet afektivnih veza dece u kibucu sa vaspitačem prediktivniji za kasniji socioemocionalni razvoj, nego kvalitet njihovih afektivnih veza sa roditeljima.

Ovi nalazi govore u prilog tome da je *uticaj ponašanja roditelja* na kvalitet afektivnih veza između deteta i roditelja *veći*, nego uticaj deteta.

Kasnije detinjstvo i adolescencija

Brojni su i nalazi koji pokazuju da je nedostatak pozitivnih afektivnih porodičnih odnosa u kasnijem detinjstvu i adolescenciji u korelaciji za antisocijalnim ponašanjem. Porodice antisocijalnih mladih karakterišu *hladni emotivni odnosi, hostilnost i odbacivanje* (McCord, McCord, 1959; Glueck, Glueck, 1970; Hirschi, 1972; Loeber, 1982; Loeber, Dishion, 1983; Rutter, Giller, 1983; Hanson i sar., 1984; Borduin i sar., 1986; Patterson, 1986; Henggeler, 1989; Rey i sar., 1990; Patterson i sar., 1992; Seydlitz, 1993; Haapasalo, Tremblay, 1994; Florsheim i sar., 1996). Ova veza je tako dobro ustanovljena da se može smatrati neospornom.

Na ovom uzrastu je opravdanije uzeti u obzir i mogući negativni uticaj antisocijalnog ponašanja deteta na porodične odnose, nego što je to u ranom detinjstvu. Mada je prvobitno negativno ponašanje deteta uslovljeno pre svega ponašanjem roditelja, mlada osoba može značajno da doprinese negativnoj atmosferi u porodici svojim negativističnim, ometajućim i agresivnim ponašanjem. Često se stvara začaran krug: roditelji su *hladni, hostilni i odbacujući*, što ima za posledicu probleme ponašanja deteta koje postaje teže za vaspitavanje, što čini roditelje još nestrpljivijim i hostilnijim, što dovodi do daljeg pogoršanja detetovog ponašanja...

Nedovoljna osetljivost i responsivnost roditelja

Aдекватna *osetljivost roditelja* podrazumeva praćenje detetovog ponašanja i prepoznavanja detetovih potreba (Lyon-Ruth i sar., 1987).

Responsivnost podrazumeva komplementarno reagovanje roditelja u pravcu zadovoljenja dečijih potreba (Lyon-Ruth i sar., 1987).

Roditelj može da ne prati svoje dete i njegove potrebe (osetljivost) i da ne učestvuje u njima (responsivnost) zbog mnogih razloga (Main, Cassidy, 1988). Mogu da nemaju vremena i energije da se bave decom zbog siromaštva, bolesti, mnogočla-

ne porodice, prezaposlenosti, postojanja drugih prioriteta itd. Roditeljima mogu da nedostaju adekvatne kognitivne veštine zbog edukativne zapuštenosti ili mentalne zaostalosti isl. Roditelji mogu da nemaju otvorenosti za razmenu sa decom zbog unutrašnjih blokada nastalih zbog strahova ili predrasuda. Fina interakcija između deteta i roditelja se narušava.

Nedovoljna osetljivost ima za posledicu da *roditelj ne razume svoje dete*, pa je njegovo intervenisanje u dečjem razvoju često neadekvatno, a roditelj je neefikasan. Nedovoljna responsivnost roditelja ima za posledicu da *dete ne ovladava adekvatno* ni sobom ni svojom okolinom.

Obe karakteristike roditelja dovode do smanjivanja kod deteta njegove moći ovladavanja sobom i svetom u cilju zadovoljavanja svojih potreba (uključujući i potrebu za afektivnom vezanošću). Ovo dete češće doživljava sukob između svojih akcija i okoline, što smanjuje njegovo osećanje prihvaćenosti u svetu i sigurnosti i efikasnosti u samostalnim akcijama. Ono takođe ne razvija osetljivost prema svojim potrebama, i zato ih dobro ne raspoznaje.

Nedovoljna osetljivost i responsivnost roditelja postaje naročito istaknut faktor rizika antisocijalnog ponašanja *u situacijama koje nisu dobro regulisane spoljašnjim pravilima*, u kojima je najbolja reakcija ona koja je određena osetljivošću za dete, a ne spoljnim regulativama (Hrnčić, 2003a). To su:

- *uslovi spoljašnjih nepovoljnosti*. Tada je potrebno dobro razumevanje deteta da bi se teškoće prevazišle i da nepovoljne okolnosti ne bi ostavile negativan uticaj na dete (npr. siromaštvo, sukobi sa okolinom, bolest, smrt);
- *osetljivi razvojni periodi*, kao što su rano detinjstvo i adolescencija. Ovo su periodi koji nisu jasno regulisani spoljnim pravilima, a shvatanje sveta deteta je u periodu uobličavanja ili prestrukturisanja. U ranom detinjstvu se prvi put definiše odnos „ja-svet“, a „svet“ je u stvari – porodica, kod su mogućnosti komunikacije dete-roditelj ograničene. U adolescenciji se osoba prvi put samodefiniše i odvaja od porodice, dok se autoritet roditelja smanjuje. Zahtevi za senzitivnošću roditelja su u ovim razvojnim periodima povećani, da bi se našla prava mera između postavljanja granica i uvažavanja razvojnih potreba deteta, podržavanja eksploracije i obezbeđivanja sigurnosti - mera koja je esencijalna za zdrav razvoj deteta.

Zbog neretkih metodoloških teškoća istraživanja u razdvajanju uticaja osetljivosti i responsivnosti roditelja na rezultate, mi ćemo ih razmatrati zajedno.

Rano detinjstvo

Studije ranog afektivnog vezivanja su ukazale na značaj koji za rani razvoj ima nedovoljna osetljivost i responsivnost primarnog staraoca, najčešće majke. Istraživači nalaze da je nedovoljna osetljivost majke važna odrednica nesigurnog vezivanja deteta u ranom detinjstvu (Bowlby, 1982; 1988; Lyons-Ruth, 1996). Majke nesigurno vezane dece ili ne daju podršku detetu kada mu je podrška potrebna, ili se nameću detetu kada se ono bori da samo reši svoj problem. Neosetljivost, neresponsivnost i nekonzistentna raspoloživost roditelja je najistaknutija karakteristika anksiozno-ambivalentnog tipa afektivnog vezivanja (Bowlby, 1988; Rosenstein-Horowitz, 1996).

Brojna istraživanja pokazuju vezu između nedovoljne osetljivosti roditelja u ranom razvoju i kasnijeg antisocijalnog ponašanja mlade osobe, ali i za niz drugih psihosocijalnih problema (Haapasalo, Tremblay, 1994; Lyons-Ruth, 1996; Allen i sar., 1998). Ova karakteristika roditelja postaje specifično prediktivna za kasnije antisocijalno ponašanje deteta tek kada je u interakciji sa drugim nepovoljnim roditeljskim karakteristikama, kao što su odbacivanje i nekonzistentno ponašanje, karakteristično za dezorganizovani obrazac vezivanja (Lyons-Ruth, 1996).

Adolescencija

Ukoliko niska osetljivost nije udružena sa ostalim negativnim roditeljskim praksama, onda ona može biti faktor rizika antisocijalnog ponašanja koje se prvi put pojavljuje u adolescenciji. I u ovom razvojnem periodu je nespecifična za antisocijalno ponašanje, jer povećava verovatnoću i za nastanak drugih problema mlade osobe.

U adolescenciji se svet proširuje van porodice, gde se preispituju vrednosti i navike formirane u porodici. Mlada osoba se novostečenim razvojnim mogućnostima bori za svoju nezavisnost. Roditeljski autoritet je utoliko manji ukoliko su društvene promene veće, pa se obrasci vaspitavanja naučeni od prethodne generacije mogu manje primeniti na potomka. Roditelji nesenzitivni i neresponsivni na adolescentove razvojne potrebe mogu preterati sa kontrolom, ili, suočeni sa nemoći, odustati od nje, što može rezultovati u nagomilavanju besa kod potomka i pobuni. Istraživanje Mikulincera (Mikulincer, 1998) je pokazalo da su osobe, koje svoje roditelje procenjuju kao nesenzitivne i neraspoložive (anksiozno-ambivalenti tip afektivnog vezivanja), sklone hostilnom stilu atribucije, negativnim očekivanjima od drugih, osećanju intenzivnog besa, kao i da pokazuju manjak kontrole besa. Mladi sa ovakvim karakteristikama mogu biti podložni uticajima devijantnog okruženja, pa čak i aktivno tražiti devijantnu družinu. Nesenzitivni roditelji i dalje ne mogu da usmere svog potomka. Moguć je delinkventni ishod, ali i drugi, kako nepovoljni tako i povoljni izbori mlade osobe.

Neadekvatno prepoznavanje devijantnog ponašanja

Roditeljima mogu da nedostaju veštine tačnog klasifikovanja problematičnog ponašanja. Oni mogu da se ponašaju na dva načina. Sa jedne strane, oni mogu da lakše detetovo ponašanje klasifikuju kao devijantno. Tada dolazi do efekta etiketiranja: dete internalizuje uvrede, te sebe doživljava kao lošeg, glupog i sl. Sa druge strane, roditelji mogu da klasifikuju ozbiljne presteupe kao nedevidijantne. Tada nema ni pokušaja suzbijanja i kontrole takvog ponašanja.

Roditelj može da ne tretira adekvatno dečje ponašanje zbog *distorzije realnosti*. On može da negira problem kod deteta da bi zadržao svoje idealizacije ili da se ne bi morao baviti njime. Roditelj može i da projektuje u dete sopstveni problem (npr. nedostatak veština roditeljstva), te da ponašanje deteta, koje je normalna reakcija na ponašanje roditelja, vidi kao devijantno. Sama distorzija se teško može registrovati. Njen efekat se najviše vidi u neadekvatnom kažnjavanju deteta (Patterson i sar., 1992).

Moguće je i da roditelji *ne postavljaju jasne granice dopuštenog ponašanja* zbog isticanja materijalno-statusnih vrednosti i pozicije moći i kontrole, a na štetu duhovnih vrednosti i kulturnih potreba. Dozvoljavajući suviše često da „cilj opravdava sredstvo“, oni postavljaju dobru „podlogu“ za kasnije kršenje društvenih i zakonskih normi.

Roditelji mogu i da devijantno ponašanje zaista smatraju normalnim, zbog *usvojenih standarda i vrednosti* koji su u neskladu sa standardima i vrednostima neposredne i šire društvene sredine. Tako roditelji mogu da smatraju da je fizički sukob adekvatan način reagovanja na konfliktnu situaciju, da je nasilje dobar način da se dobije ono što se želi, a da je krađa prihvatljiva „sve dok te ne uhvate“. Studija Danovana i Džesera (Donovan, Jesser, 1985) je pokazala da je roditeljsko odobravanje devijantnog ponašanja u značajnoj pozitivnoj vezi sa problematičnim ponašanjem adolescenta. Slični su nalazi Mekmena (McMahon, 1994) i Odonela i saradnika (O'Donnell i sar., 1995).

Roditelji mogu i da *sopstvenim devijantim ponašanjem*, koje često ide „pod ruku“ sa devijantnim vrednostima, šalju poruku detetu da je takvo ponašanje dozvoljeno, pa čak i poželjno. Agresivni roditelji svojim ponašanjem formiraju referentni okvir u kome je agresija dozvoljena, a prevarantni da je prevara i krađa prihvatljiv način sticanja sredstava. Kriminal roditelja direktno promovise kriminal kod njihovog naslednika. U istraživanjima se konzistentno pokazuje da je prisustvo antisocijalnih članova porodice visoko prediktivno za antisocijalno ponašanje mladih (Rutter i sar., 1983, 1998; Henggeler, 1989; Patterson i sar., 1992; Brennan i sar., 1997).

Neadekvatno kažnjavanje devijantnog ponašanja

Nekonzistentno disciplinovanje je jedan od najprediktivnijih faktora rizika delinkvencije (McCord, McCord, 1959; Bennett, 1960; Glueck, Glueck, 1970; Rutter, Giller, 1983; Feehan i sar., 1991; Patterson, Stouthamer-Loeber, 1984; Henggeler, 1989; Patterson i sar., 1992). Roditelji nemaju jasna pravila ponašanja, nemaju adekvatne strategije disciplinovanja (preterano i preblago kažnjavanje), niti konzistenciju u kažnjavanju. Dete ne može da usvoji pravila ponašanja jer njih – nema. Koren ovakvog ponašanja može da bude nedostatak roditeljskih veština tačnog praćenja i klasifikovanja problematičnog ponašanja, ignorisanja trivijalnih koursivnih, prinudnih događaja, i konzistencije u korišćenju efikasnih konsekvenci kada je neophodno kažnjavanje (Patterson i sar., 1992).

I *grubo i preterano kažnjavanje* je takođe prediktivno, ali ne i specifično za delinkvenciju (Patterson i sar., 1992). Nekonzistentno disciplinovanje bolje predviđa delinkvenciju nego samo strogo kažnjavanje (npr. Feehan i sar., 1991). Kombinacija strogog i nekonzistentnog kažnjavanja je karakteristična za antisocijalno ponašanje.

Modelovanje roditeljskim agresivnim i antisocijalnim ponašanjem

Ponašanje roditelja predstavlja uzor za njihovu decu, koja ga imitiraju, pa tako imitiraju i *agresivnost roditelja* (Bjorkqvist, 1997). Povezanost agresivnosti roditelja sa problemima ponašanja dece je pokazana u mnogim istraživanjima (Kashani i sar., 1988; Vissing, Straus, 1991; Patterson i sar., 1992). Pokazuje se veći uticaj roditelja istog, nego suprotnog pola (Bjorkqvist, 1997).

Slično je i sa ostalim *devijantnim i delinkventim ponašanjem roditelja*. *Antisocijalno ponašanje roditelja* se konzistentno pokazuje kao visoko prediktivno za antisocijalno ponašanje deteta (Rutter i sar., 1983, 1998; Henggeler, 1989; Patterson i sar., 1992; Brennan i sar., 1997), a ima posebno snažan uticaj kada se majka ponaša antisocijalno (Rovinson, 1991, po Williams i sar., 2004).

Potkrepljujuća reakcija roditelja na antisocijalno ponašanje

Reakcija roditelja na antisocijalno ponašanje deteta može biti potkrepljujuća, kako u smislu pozitivnog, tako i u smislu negativnog potkrepljenja.

Pozitivno potkrepljenje antisocijalnog ponašanja podrazumeva davanje nagrade za antisocijalno ponašanje u vidu pažnje, poštovanja, uvažavanja, dobijanja željenog itd. Ono može biti rezultat pozitivnih stavova roditelja prema neposlušnom, prevrantskom, agresivnom i nasilnom ponašanju, pa i kriminalu. Pozitivna reakcija roditelja na prestup je veoma prediktivna za razvoj problema ponašanja i antisocijalnog ponašanja kod dece. Prethodno prikazani nalazi o povezanosti agresivnosti i antisocijalnog ponašanja roditelja sa antisocijalnim ponašanjem deteta, kao i česti nalazi da roditelji antisocijalne omladine češće zloupotrebjavaju supstance od opšte populacije (Williams i sar., 2004) mogu se tumačiti u svetlu postojanja pozitivnih roditeljskih stavova prema kršenju društvenih normi i upotrebi agresije kao načina rešavanja problema.

Negativno potkrepljenje podrazumeva prestanak negativne stimulacije od strane roditelja kao odgovora na averzivno, agresivno, prinudno ponašanje deteta. Efekti negativnog potkrepljenja su prikazani u okviru koursivnog mehanizma Petersona i saradnika (Patterson i sar., 1992). Pokazuje se da su oni visoko prediktivni za kasnije antisocijalno ponašanje.

Neadekvatna supervizija

Postoji još jedan fenomen vezan za antisocijalno ponašanje, vrlo često navođen u literaturi kao jedan od najboljih prediktora delinkvencije. To je *neadekvatna roditeljska supervizija* (nadgledanje) ponašanja deteta. Utvrđena je činjenica da su roditelji mladih sa antisocijalnim ponašanjem manje upućeni u to šta rade i čime se bave njihova deca, nego roditelji bolje prilagođene dece (Rutter, Giller, 1983; Patterson, Stouthamer-Loeber, 1984; Henggeler, 1989; Patterson i sar., 1992; Seydlitz, 1993; Haapasalo, Tremblay, 1994). Značaj adekvatne supervizije raste u adolescenciji, kada je potrebno naći meru između nadgledanja i slobode koju mlada osoba zahteva da bi se samostalno uključila u širu zajednicu. Ipak, mogućnosti adekvatnog izbora su ograničene nedovoljnim iskustvom i zrelošću mlade osobe, pa joj je usmeravanje roditelja i dalje potrebno. Pokazuje se da uspešno nadgledanje adolescenta od strane roditelja i provođenje više vremena sa njim u dokolici aktivno sprečavaju njegovo druženje sa devijantnim vršnjacima (Warr, 1993; Seydlitz, 1993; Haapasalo, Tremblay, 1994).

U korenu neuspešnog roditeljskog nadgledanja su već pomenuti aspekti porodičnih odnosa: nedovoljne afektivne veze, nedostatak osetljivosti i responsivnosti roditelja za individualne potrebe adolescenta, i neadekvatno kažnjavanje deteta. Roditelji prvo treba da vole svoje dete, da bi bili zainteresovani za ulaganje energije u nadgledanje njegovog ponašanja. Do saradnje sa adolescentom se može doći na dva načina. Pozitivnom, senzitivnom, responsivnom i otvorenom komunikacijom stvara se odnos poverenja između roditelja i mlade osobe, pa ona sa njima dobrovoljno sarađuje. Istraživanja normalnih adolescenata pokazuju da oni pre sarađuju sa roditeljima, nego što se bune (Brown i sar., 1993, Aseltine i sar., 1994). Drugi način je uspešno disciplinovanje adolescenta kroz efikasnost i konzistentnost u kažnjavanju, kada je adolescent prinuđen na saradnju sa roditeljima da bi dobio tražene dozvole (Hrncić, 2003a).

Snaga negativnih porodičnih uticaja

Ukoliko su negativni porodični uticaji *raniji, perzistentniji i ozbiljniji*, utoliko su i *maligniji*. Teže posledice ima nedostatak afektivnih veza i neosetljivost prema potrebama deteta koji se pokazuju u *ranom detinjstvu*, nego nedovoljne roditeljske veštine u adolescenciji deteta (Bowlby, 1946). Ranije neadekvatno ponašanje roditelja je prediktivno za kasnija ponašanja roditelja i to ne samo iste vrste, već i za srodna ponašanja. Roditelj koji svoje dete od početka ne voli dovoljno, neće ga adekvatno ni pratiti. Onaj koji ne prati adekvatno, ne može da razume šta se sa detetom dešava, što vodi ka neadekvatnom klasifikovanju njegovog ponašanja. Roditelj koji ne voli i ne razume svoje dete i koji neadekvatno klasifikuje njegovo ponašanje, najverovatnije ga neće ni kažnjavati adekvatno. Neadekvatna komunikacija roditelj-dete dovodi do dalje hostilnosti i konflikata u porodici, povećavajući mogućnost agresivnih pokušaja roditelja da uspostave kontrolu. Ako su roditelji antisocijalni, verovatnoća svih navedenih negativnih uticaja je veća, ne samo zbog modelovanja ponašanja deteta, već i zbog neadekvatnog roditeljskog ponašanja karakterističnog za antisocijalne osobe.

Studije afektivnog vezivanja pokazuju da rane porodične okolnosti imaju značajan uticaj na individualne karakteristike deteta koje se tradicionalno smatraju urođenima, kao što su snižena verbalna inteligencija, smanjena samokontrola i agresivnost (Bowlby, 1988; Fagot, Kavanagh, 1990; Lyons-Ruth, 1996).

Sa druge strane, „popuštanje” roditeljske efikasnosti koje se prvi put pokazuje tokom *adolescencije* deteta nema tako dubok uticaj. Antisocijalno ponašanje mlade osobe je lakše prirode, ređeg pojavljivanja i kraćeg trajanja, dok su njene prosocijalne karakteristike i veštine izraženije.

NEDOSTATAK POZITIVNIH PORODIČNIH UTICAJA

Nedostatak pozitivnih porodičnih uticaja je manje prediktivan za antisocijalno ponašanja od uticaja koji promovišu antisocijalno ponašanje. Ovaj nedostatak nije specifičan za antisocijalno ponašanje, već karakteriše i druge psihosocijalne probleme. Ipak, on značajno doprinosi izboru antisocijalnih obrazaca ponašanja.

Pokazuje se da porodice delinkventata, ali i ostalih mladih osoba sa problemima ne promovišu prosocijalno ponašanje i socijalno rešavanje problema, i ne podstiču individuaciju mlade osobe od porodice porekla.

Hejli (Haley, 1980) naglašava da su mladi sa psihosocijalnim problemima neuspešni. Oni ne uspevaju da se odvoje od porodice, da se školuju, da se izdržavaju, da uspostave adekvatne intimne odnose sa vršnjacima, da razviju normalnu bazu van porodice - ne uspevaju da vode normalan život.

Roditelji mogu da ne razvijaju prosocijalne forme ponašanja kod deteta zbog nedostatka afektivnih veza sa detetom, nedostatka vremena, poremećenih porodičnih odnosa ili nedostataka ličnih prosocijalnih i roditeljskih veština.

Nedostatak stimulisanja prosocijalnog ponašanja i socijalnog rešavanja problema

Istraživanja pokazuju da antisocijalna deca nemaju razvijene obrasce prosocijalnog uključivanja i socijalnog rešavanja problema (Patterson i sar., 1992; Fields, Prinz, 1997; Tolan i sar., 1995; O'Donnell i sar., 1995).

Uticaj prosocijalnog ponašanja na antisocijalno ponašanje posredovan je njegovim uticajem na status u prosocijalnim grupama, dakle u školi i porodici. Dete koje nema ove veštine dobija loš status u prosocijalnim grupama, te tako indirektno biva stimulirano za antisocijalni ishod. Krik (Crick 1996) pokazuje da prosocijalno ponašanje ima svoj nezavisan doprinos predikciji socijalne adaptacije u razredu (prihvaćenosti u vršnjačkoj grupi). Kerpera i sar. (Carpenter i sar., 1997) dobijaju iste rezultate na italijanskom uzorku. Prosocijalno ponašanje pokazano na uzrastu od sedam do devet godina je četiri godine kasnije bilo najprediktivnije za socijalni status u vršnjačkoj grupi – prediktivnije od agresivnog ponašanja i emotivne stabilnosti dece.

Nisko prosocijalno ponašanje i veštine kod dece može biti rezultat nedostatka stimulisanja prosocijalnog ponašanja deteta u porodici, kao i nedostatka samih ovakvih veština u porodici, tako da dete nema od koga da nauči pozitivno i konstruktivno ponašanje.

Nedostatak veština kod roditelja

Nedostatak prosocijalnih veština kod roditelja dovodi do smanjenje verovatnoće da dete nauči ove veštine. Smanjene veštine rešavanja problema i druge prosocijalne veštine roditelja povećavaju i njihovu podložnost negativnim uticajima stresora. Oni su češće i duže u situacijama povećanog pritiska, pa time i u povećanom riziku za disfunkcionalno ponašanje i smanjenu roditeljsku efikasnost.

Roditelji antisocijalne dece i sami pokazuju manje razvijene prosocijalne veštine i prosocijalne strategije prevazilaženja problema (Patterson i sar., 1992). Vučinić i saradnici (Vuchinich i sar., 1994) pokazuju u svom istraživanju da su veštine rešavanja problema porodice u značajnoj negativnoj korelaciji ($r=-0.31$) sa eksternalizovanim problemima preadolescenata.

Nedostatak stimulisanja prosocijalnog ponašanja deteta

Istraživanje Brauna i sar. (Brown i sar., 1993) pokazuje da je roditeljsko ohrabrivanje uspešnosti u pozitivnoj korelaciji sa školskim uspehom i samo-oslanjanjem, i sa druženjem sa prosocijalnim vršnjacima. Istraživanje Petersona i Stautamer Loubera (Peterson, Stouthamer-Loeber 1984) pokazuje da podržavanje deteta od strane roditelja i detetova procena potkrepljenja za prosocijalno ponašanje koje mu daju roditelji imaju značajnu negativnu korelaciju sa delinkventnim načinom života.

Onemogućavanje autonomije i individuacije

Autonomija i individuacija su procesi koji se dešavaju tokom celokupnog razvoja deteta, ali postaju centralni razvojni zadaci tokom adolescencije (Erikson, 1976; Ackerman, 1980; Haley, 1980; Minuchin, Fishman, 1981; Dickerson, Zimmerman, 1992). Istraživanja porodica sa adolescentima ukazuju da u ovoj fazi porodičnog ciklusa poseban značaj za dobru adaptaciju mlade osobe imaju otvorenost porodičnog sistema za novo, i poštovanje individualne autonomije njenih članova (Wetley i Epstein, 1969, po Barnes, 1988; Lewis i sar., 1976, po Barnes, 1988; Grotevant, Cooper, 1985; Dickerson, Zimmerman, 1992). Džof i Sandler su definisali ego autonomiju kao „...

slobodu individue da istražuje i da pronađe nova rešenja, a da pri tome ne pati od netolerabilnog poremećaja unutrašnjeg osećanja dobrobiti i sigurnosti” (Joffe, Sandler, 1968, str. 453).

Uloga porodice u adekvatnoj individuaciji deteta je neosporna. Istraživanje Grotevanta i Kupera (Grotevant, Cooper, 1985) ukazuje na značaj komunikativnih obrazaca u porodici na slobodu i kvalitet eksploracije identiteta kod adolescenata. Oni smatraju da je *individuacija* u porodičnim odnosima sastavljena od dve komponente: individualnosti i povezanosti. *Individualnost* je više organizaciona funkcija porodice. Odražava se u: a) odvojenosti, koja se odnosi na izražavanje različitosti od drugih; i b) samoafirmaciji, definisanoj kao iskazivanje svog pogleda na svet i preuzimanje odgovornosti za njegovo jasno komuniciranje. *Povezanost* je više emocionalna funkcija porodice. Odražava se u: a) uzajamnosti, definisanoj kao osetljivost i poštovanje stanovišta drugih; i b) permeabilnosti (propustljivosti), određenoj kao otvorenost i responsivnost za stanovište drugih. Povezanost je ključni kvalitet zdravih porodičnih odnosa, jer omogućava razlikovanje adolescenta od drugih. Ona omogućava adolescentu da formira adekvatne granice između sebe i drugih, koje dozvoljavaju sopstvena gledišta i verovanja, uz istovremeno prisustvo pozitivnih emotivnih veza sa porodicom.

Deca koja su u zanemarena i zlostavljana od strane najbližih, imaju smanjene mogućnosti individuacije i autonomije. Individuacija je zasnovana na ravnoteži između nege i brige o detetu, i podrške detetove individualnosti. Autonomija zahteva postojanje osnovnog osećanja sigurnosti i dobrobiti, koje se razvija na osnovu adekvatnih afektivnih odnosa sa roditeljima i/ili staraocima.

I u porodicama u kojima postoji osnovna briga i nega za svoje članove i relativna osetljivost i responsivnost na njihove potrebe, može doći do *narušavanja hijerarhijskih odnosa u porodici* u kojima je dete nosilac moći (Haley, 1980). U porodicama u kojima su normalni hijerarhijski odnosi (u kojima viši hijerarhijski nivo čine roditelji/staratelji, a niži deca) narušen, deca mogu da preuzmu poziciju moći (Haley, 1980), ili da u borbi za kontrolu budu ravnopravni sa roditeljima. Oni mogu da „intervenišu” u odnosima između roditelja ili staraoca *utrougljavanjem* u kome se formiraju međugeneracijske koalicije između deteta i jednog od roditelja protiv onog drugog (Minuchin, Fishman, 1981). Mehanizam preuzimanja kontrole od strane deteta se može razviti i u porodicama u kojima postoji samo jedan staralac.

Narušavanje hijerarhijskih granica u porodici koje rezultuje u razvojno neadekvantnoj funkciji deteta u porodici, sužava izbore koje dete može da napravi i eventualno vodi do oštećenja procesa njegove individuacije. Još je Dejvid Livi (David Levi 1943, po Rutter, 1977) ukazao na to da preterana protektivnost majki dovodi do smanjenih mogućnosti deteta da razvije adekvatne odnose sa vršnjacima.

Za porodice koje utrogljavaju decu od cetralnog je značaja da potomak ostane sredstvo komunikacije među roditeljima i da fokus i dalje bude na njemu (Haley, 1980). U adolescenciji, porodica ima otpor da „oslobodi” mladu osobu ove funkcije i omogući mu adekvatno osamostaljivanje i izlazak iz porodice. Porodični procesi postaju akutno sukobljeni sa razvojnim potrebama adolescenta, zbog čega može doći do razvijanja čak i teških emotivnih i fizičkih simptoma.

Hejli (Haley, 1980) ukazuje da mnoge mlade osobe na adolescentnom uzrastu počinju sa onesposobljavajućim ponašanjem. Ponašaju se po jednom od dva ekstrema, naime ili prave probleme, ili su apatični su i bespomoćni ne čineći ništa da se osamostale. To su mladi koji popunjavaju psihijatrijske ustanove, ustanove za bolesti zavisnosti, domove za maloletničku delinkvenciju i zatvore.

Iako su trijadni osnova procesa utrogljavanja, istraživanja porodičnih odnosa u jedinicama većim od dijadnih su izuzetno retka, jer treba da prevaziđu ozbiljne metodološke probleme (vidi npr. Vuchinich i sar., 1994; Cook, 1994). Istraživanja u okviru dijadnih odnosa potvrđuju važnost individuacije u porodici za uspešnu adaptaciju mlade osobe.

Dikerson i Cimermen (Dickerson, Zimmerman, 1992) nalaze da porodice adolescenata na terapiji u institucijama mentalnog zdravlja pokazuju poremećene odnose adolescent-roditelj. Ove odnose karakterišu problemi u poštovanju autonomije adolescenta, tj. nedovoljno razlikovanje tačke posmatranja adolescenta od one njegovih roditelja, a koje je prisutno i kod adolescenta, i kod roditelja. Roditelji ne poštuju dovoljno adolescenteve želje i mogućnosti, i otpisuju njegove sposobnosti.

Istraživanje Ria i saradnika (Rey i sar. 1990) dobija da je za roditelje adolescenata sa poremećajem ponašanja i opozicionim poremećajem (po samoizveštaju) karakteristično nedovoljno podsticanje autonomije deteta kroz njegovu preteranu zaštitu, uz nedovoljne afektivne veze sa detetom.

Istraživanje Floršejma i saradnika (Florsheim i sar., 1996) pokazuje da je niska autonomija adolescenata karakteristika mladića koji su u visokom riziku za eksternalizovane probleme.

Men i saradnici (Mann i sar., 1990) nalaze da porodice adolescentnih delinkvenata karakterišu međugeneracijske koalicije između majke i sina, dok je otac dezangažovan. U ovim porodicama odnosi između roditelja su više dezangažovani, nego kod dobro prilagođenih adolescenata.

Interesantna su istraživanja koje je sproveo Berber i njegovi saradnici (Barber, Olsen, 1994; Barber, 1996). Razmatrajući funkciju roditeljske kontrole u porodičnim odnosima, oni razlikuju dva tipa kontrole, bihejvioralnu (ponašajnu) i psihološku.

Bihejvioralna kontrola se odnosi na regulaciju ponašanja deteta od strane roditelja. *Psihološka kontrola* je definisana preko obrazaca porodične interakcije koji oštećuju procese individuacije i smanjuje autonomiju deteta. Ona je jedan pol dimenzije koja je na svom drugom polu definisana podsticanjem autonomije deteta. Istraživanja Berbera i saradnika pokazuju da visoka psihološka kontrola karakteriše internalizovane probleme i, u nekim slučajevima, delinkventno ponašanje, dok niska bihejvioralna kontrola karakteriše delinkventno ponašanje (Barber, Olsen, 1994). Međutim, Mejson i saradnici (Mason i sar., 1996) dobijaju kurvilinear¹ odnos između majčine bihejvioralne kontrole i antisocijalnog ponašanja mladih, tj. da i preterana i nedovoljna kontrola imaju pozitivnu vezu sa delinkventnim ponašanjem deteta. Izveštaj AACAP-e (Stainer i sar., 1997) ukazuje na kurvilinearan odnos između bihejvioralne kontrole i delinkvencije. U ovom izveštaju se navodi da preterano kontrolisani mladi čine 38% populacije delinkvenata u zatvorima, i 30% populacije delinkvenata u otvorenoj zaštiti.

Preterana bihejvioralna kontrola može da se shvati, slično psihološkoj kontroli, i kao negativan pol adekvatne individuacije i autonomije u porodici. Kurvilinearan odnos može biti pokazatelj latentne strukture koju čine dve dimenzije. Prva dimenzija je na jednom kraju definisana poštovanjem autonomije, a na drugom preteranom kontrolom kao pokazateljem nepoštovanja ličnosti i potreba adolescenta. Druga dimenzija je na jednom kraju definisana adekvatnom hijerarhijom u porodici, a na drugom nedovoljnom kontrolom, nastalom usled sloma efikasnosti disciplinskih praksi roditelja (Hrnčić, 2003a). Da nedovoljna i preterana kontrola nisu suprotni krajevi iste dimenzije, pokazuje i njihovo moguće aditivno dejstvo. Mlada osoba može da bude istovremeno i preterano i nedovoljno kontrolisana. Roditelji mogu da nemaju dovoljno autoriteta u sprovođenju zabrana kretanja van kuće, a da istovremeno preterano kontrolišu ponašanje adolescenta u njihovom prisustvu. Adolescent može da upravo zbog ove preterane kontrole teži da ne bude kod kuće i da krije svoje kretanje, druženje i poslove van kuće od roditelja. Zato ćemo ovde razmatrati samo fenomen preterane kontrole. Nedovoljna kontrola je u ovom smislu objašnjena u prethodnom odeljku.

Mi smo sprovedi komparativno istraživanje porodičnih odnosa mladih sa psihosocijalnim problemima koji žive u svojim porodicama (Hrnčić, 1999) i mladih sa antisocijalnim ponašanjem koji su institucionalizovani zbog sukoba sa zakonom (Hrnčić, 2008a). Pokazalo se da je *individuacija u porodici* visoko povezana kako sa internalizovanim problemima, kao što su strahovi, depresivnost isl., tako i sa eksternalizovanim problemima kao je maloletnička delinkvencija.

¹ U obliku slova U.

SPECIFIČNOST PORODIČNIH FAKTORA RIZIKA ANTISOCIJALNOG PONAŠANJA

Prikazani pregled faktora rizika antisocijalnog ponašanja mladih je pokazao da su brojni činioci porodične sredine prediktivni za antisocijalno ponašanje mladih. Međutim, oni neretko nisu prediktivni samo za antisocijalno ponašanje, već i za mnoge druge psihosocijalne probleme. Nedovoljna afektivna razmena u porodici, nedostatak osetljivosti za dečje potrebe, nepodsticanje adaptivnih socijalnih funkcija i socijalnih veština kod deteta i neadekvatna individuacija deteta, nisu specifični samo za antisocijalno ponašanje (Patterson i sar., 1992; Harrington, 1995, Pejovic, 1997; Rutter i sar., 1998; Hrnčić, 1999).

Ono što je specifično za antisocijalni razvoj u porodici je *neefikasno disciplinovanje deteta* i postojanje *devijantnih obrazaca i normi ponašanja*, zbog koga dete uči da je *nepoštovanje socijalnih normi isplativo, pa čak i poželjno*.

INDIVIDUALNI FAKTORI RIZIKA

Individualni faktori rizika antisocijalnog ponašanja su rezultat međudejstva genetskih i bioloških karakteristika deteta sa jedne strane, i socijalne sredine u kojoj ono odrasta sa druge strane.

Biološki medijatori

Dve biološke karakteristike konzistentno pokazuju vezu sa antisocijalnim ponašanjem: smanjena autonomna reaktivnost i povećani nivo serotonina u krvi.

Smanjena autonomna reaktivnost je karakteristična za osobe sa antisocijalnim poremećajem ličnosti (Rutter i sar., 1998). Pretpostavljeni mehanizam uticaja je sledeći: smanjena autonomna reaktivnost smanjuje osetljivost na kažnjavanje, dakle uticaj kazne na ponašanje, čime se smanjuje inhibitorni efekat koji ima strah od kazne na ulaženje u opasne situacije. Sa druge strane, pokazuje se da je visoka reaktivnost autonomnog sistema protektivni faktor antisocijalnog ponašanja (Brennan i sar., 1997, Reine i sar., 1995).

Povišene vrednosti serotonina u krvi su karakteristika delinkventne populacije, ali je veličina njihovog uticaja na delinkvenciju mala (Constantino i sar., 1997). Interesantno je da i novorođenčad koja potiču iz porodica sa istorijom antisocijalnog ponašanja imaju povišeni serotonin u krvi. Pokazuje se da povišeni serotonin povećava impulsivno agresivno ponašanje, kao i autoagresiju, ali samo kod muškaraca (Moffit, 1996; Rutter i sar., 1998).

Muški pol

Najistaknutiji prediktivni faktor težih oblika antisocijalnog ponašanja je svakako muški pol. Mada odnosu između prisustva muške i ženske delinkvencije postoje velike varijacije između kultura i vremenskih razdoblja, nikada do sada nije registrovano da su se žene i muškarci izjednačili po ovom ponašanju. U evidencijama kriminala muški pol je tri do dvanaest puta više zastupljen od ženskog (Rutter i sar., 1998). Kod nas ženski kriminal čini 5 – 6% ukupnog kriminala.

Pokazuje se i da je prisustvo poremećaja ponašanja kod dečaka nekoliko puta izrazitije nego devojčica. Tako je u anglosaksonskoj literaturi zabeleženo oko 5-10% incidence kod dečaka, prema 1-3% incidence kod devojčica (Lyons-Ruth, 1996).

Veća sklonost muškog pola da namerno povređuje druge i krši njihova prava posledica je međudejstva socijalnih i genetskih faktora (Rutter i sar., 1998).

Uzrast

Antisocijalno ponašanje je visoko određeno uzrastom. U ranom detinjstvu ne može se govoriti o antisocijalnom ponašanju jer deca ne razumeju posledice svog ponašanja na druge, pa nemju ni koncept namerne povrede tuđih prava. U kasnom detinjstvu je retko prisutno, i tada ima lošu prognozu. Ono pokazuje nagli rast sa početkom adolescencije. Stopa antisocijalnog ponašanja zatim nešto opada u punoletstvu, ali se zadržava relativno visokom do 24 -25 godina, da bi posle toga počela da opada (Henggeler, 1989; Rutter i sar., 1983, 1998).

Zašto je adolescencija tako pogodan „teren“ za antisocijalno ispoljavanje kod momaka? Čak i u grupi perzistentnih delinkvenata najveći broj krivičnih dela se učini upravo u periodu između 14 i 20 godina. I ovde odgovore možemo potražiti na individualnom, užem socijalnom (porodica, vršnjačka grupa), i širem društvenom nivou, u okviru faktora koji pogoduju antisocijalnom ponašanju. Razmotrili smo neke moguće odgovore.

- a. Individualne sposobnosti adolescenta, dakle njegove kognitivne i fizičke mogućnosti, uporedive su sa onima odrasle osobe. Dakle, realne posledice ponašanja adolescenta su iste kao i kod odraslih, i oni su sada *sposobni za ozbiljna krivična dela*.
- b. *Nedostatak životnog iskustva* čini od adolescenta osobu koja je impulsivnija, razigranija, neodgovornija i nepromišljenija, što sve pogoduje rizičnom ponašanju i antisocijalnom aktu.
- c. Razvojni period adolescencije je period *traganja za mogućnostima slobodnog izbora*, period otvorenosti za novo i neisprobano, što može uključiti i eksperimentisanje sa delinkventnim izborima.
- d. Adolescencija ima za razvojni zadatak *osamostaljenje mlade osobe od porodice*. Potrebe mlade osobe mogu biti veoma zahtevne za modernu porodicu, koja sa jedne strane treba da mladoj osobi omogući autonomni razvoj, a da sa druge strane ograniči izbore mlade osobe i nametne prosocijalno usmerenje, kao i da pruži sigurno utočište kada se umori ili uplaši od sopstvenih izleta u veliki nepoznati svet. Sa druge strane, porodica sa adolescentom je jedan od *najstresnijih razvojnih perioda porodice*, kada su prisuni mnogi izazovi. Dok adolescent ima povećane zahteve, generacija roditelja se suočava sa starenjem, a treća generacija sa bolešću i smrću. Ekonomske teškoće su tada najveće (Olson i sar., 1989). Ukoliko porodica ne omogući dobar teren mladoj osobi za osamostaljivanje, mlada osoba je podložna negativnim uticajima društva koji mogu biti presudni za eventualni delinkventni ishod.
- e. *Uticaj vršnjačke grupe* u ovom periodu je najsnažniji u odnosu na celokupan životni tok. Ona pruža tlo za osamostaljenje, alternativu roditeljima, novo iskustvo u potrazi za sobom, kao i mesto mogućeg zadovoljenja sve zahtevnijih seksualnih potreba. Značaj koji ima vršnjačka grupa za mladu osobu dovodi do potrebe za dobrim socijalnim statusom u njoj. Ukoliko su socijalne veštine i mogućnosti mlade osobe niži, utoliko će pokušavati da stekne svoj socijalni status kroz materijalna dobra i opasno ponašanje, što otvara mogućnosti za delinkvenciju.
- f. Adolescencija je period *najmanje vezanosti za norme kojima su mlade učili njihovi roditelji*. Potreba za formiranjem sopstvenog identiteta i za osamostaljivanjem od porodice dovodi do umanjenja do tada dominantnog roditeljskog uticaja. Razvija se težnja ka buntu, koja je utoliko izrazitija ukoliko su roditelji bili manje osetljivi i manje sposobni da izađu u susret potrebama deteta. Ona može da dovede do delinkventnog ponašanja koji je izraz pobune protiv roditeljskih vrednosti.

- g. Adolescencija je period kada mlada osoba postaje svesna sebe, kao i uticaja roditelja na sopstveni razvoj i mogućnosti, dok je nedovoljno vešta da promeni svoje uslove. Ukoliko su porodični odnosi bili nepovoljniji za razvoj, adolescent je sklon da *sopstvenu odgovornost projektuje* u spoljnu sredinu, i to najčešće roditelje, pa se može osećati kao žrtva i biti puna „pravednog gneva“, što opet može voditi u delinkvenciju.
- h. *Mogućnosti legalnog zadovoljenja želja su manje* u adolescenciji nego u odraslom dobu, zbog manjih mogućnosti zapošljavanja i nedovoljno razvijenih socijalnih veština. Istovremeno, manje su negativne posledice antisocijalnog ponašanja nego u odraslom dobu zbog *društvenog moratorijuma* (o kome je već bilo reči). U ovom svetlu, krivično delo može biti prihvatljivo sredstvo zadovoljavanja materijalnih potreba.
- i. U adolescenciji mlada osoba *prvi put samostalno ulazi u šire društvo*, van porodičnog uticaja. Delinkvencija postaje za mladića utoliko verovatnija alternativa ukoliko društvo:
  - stimuliše vrednosti i favorizuje modele ponašanja koji nisu jasno prosocijalni (npr.: ishod opravdava sredstvo, materijalni uspeh kao najviša vrednost),
  - ne stimuliše prosocijalni ishod (nedostaju ulaganja u vaspitni i obrazovni rad u školama, podizanje kulturnog nivoa, visoke stipendije za uspešne u kulturi, nauci, sportu),
  - ne ulaže u kvalitetnu organizaciju slobodnog vremena mlade osobe (nedostatak dostupnih kulturnih, naučnih i sportskih klubova),
  - ne razvija ličnu odgovornost mlade osobe i ne stimuliše njenu autonomiju,
  - ne nudi legalne mogućnosti zarade i afirmisanja mlade osobe,
  - ne kontroliše i ne sankcioniše antisocijalno ponašanje, itd.

Smanjene verbalne sposobnosti

Mladi koji počinju sa antisocijalnim ponašanjem pre adolescencije konzistentno pokazuju niže skorove na verbalnim, ali ne i na neverbalnim skalama inteligencije. Sniženje na verbalnim skalama nije izrazito i ostaje u granici proseka, ali je sistematsko i karakteristično za perzistentni tip antisocijalnog ponašanja, dok se ne potvrđuje kod adolescencijom limitiranog tipa antisocijalnog ponašanja (Ganzer, Sarason, 1973; Moffit, 1996; Rutter i sar., 1998). U ovoj antisocijalnoj populaciji su takođe viso-

ko prisutni poremećaji učenja, koji su prvenstveno vezani za verbalne sposobnosti (poremećaji čitanja i pisanja).

Nejasno je međudejstvo sredinskih i naslednih faktora u ovoj vrsti deficita. Moгуće posledice sniženih verbalnih sposobnosti na razvoj antisocijalnog ponašanja su višestruke.

- a. Razvijenost jezika kao medijuma apstraktnog rezonovanja je direktno povezana sa razvijanjem *mogućnosti samokontrole* – odlaganjem gratifikacija, anticipiranjem konsekvenci, vezivanjem kazne za prekršaje, kao i za generalizaciju naučenog. Tako smanjene verbalne sposobnosti smanjuju mogućnosti samokontrole kod osobe.
- b. Smanjene verbalne sposobnosti *otežavaju vaspitavanje* deteta, i dovode do češćeg kažnjavanja.
- c. One *smanjuju repertoar* dečjeg ponašanja, dovodeći do veće sklonosti deteta ka fizičkom, nego ka verbalnom razrešenju sukoba.
- d. Povećavaju verovatnoću doživljaja *školskih aktivnosti* kao averzivnih (Moffit, 1996, Rutter i sar., 1998).
- e. Smanjene verbalne sposobnosti imaju direktan uticaj *na odluku za činjenje* antisocijalnog akta. One smanjuju opasnost apstraktnih, udaljenih posledica delinkventnog akta, a povećavaju privlačnost neposrednih, konkretnih dobiti (Wilson, Hernstein, 1996);

Iako su verbalne intelektualne sposobnosti visoko genetski određene, literatura o afektivnom vezivanju ukazuje na značajan uticaj koji rani porodični odnosi imaju na njihov razvoj (Bowlby, 1988). Tako istraživanje Lajonz-Rut i saradnika (Lyons-Ruth i sar., 1991, po Lyons-Ruth, 1996) pokazuje niže skorove mentalnog razvoja 18-mesečne dece sa dezorganizovanim obrascem u odnosu na decu sa sigurnim tipom vezivanja, i to nezavisno od koeficijenta inteligencije majke. Dezorganizovani obrazac afektivnih odnosa majka-dete je prediktivan za kasnije antisocijalno ponašanje. Deca sa dezorganizovanim obrascem afektivnih odnosa nisu zaostajala u fizičkom razvoju, kao što ni antisocijalni mladi ne zaostaju u neverbalnoj inteligenciji za svojim vršnjacima.

Hiperaktivnost

Hiperaktivnost ili hiperkinetičnost je mentalni poremećaj koji ima tri centralna simptoma: hiperaktivno ponašanje (preterano nemirno ponašanje), probleme održavanja pažnje i impulsivnost. Karakteriše ga rani početak, prvi simptomi se pojavljuju naj-

kasnije do 7. godine života (DSM-IV, dg. 314). On je individualna karakteristika koja, uzeta pojedinačno, ima najveću prediktivnu moć za buduću antisocijalnost. Pokazuje se da oko polovine hiperaktivne dece ima značajan rizik od kasnije delinkvencije i zloupotrebe supstanci (Moffit, 1990).

Hiperaktivnost sama po sebi ne vodi u delinkvenciju, ali njene posledice mogu da započnu zloćudni ciklus dečje neprilagođenosti. Hiperaktivno ponašanje, problemi pažnje i impulsivnost deteta značajno otežavaju roditeljima efektivno disciplinovanje deteta. Ovo su deca sa tzv. „teškim temperamentom“, koja zbog toga imaju niz problema, pre svega odbacivanje roditelja, vršnjaka i nastavnika i školski neuspeh (Rutter i sar., 1998; Moffit, 1990, 1996; Biederman i sar., 1996; Gottfredson, Hirschi, 1996). Kako smo videli u modelu četiri stadijuma socijalne inetrakcije Petersona i saradnika, ovakva situacija visoko povećava verovatnoću da će dete tražiti društvo vršnjaka sličnih sebi i ući u devijantnu vršnjačku grupu, koja će zatim dalje podsticati devijantne i delinkventne obrasce ponašanja.

Genetska određenost hiperaktivnosti je uporediva sa onom dobijenom za inteligenciju (pokriva oko 60-70% varijanse, Moffit, 1990). Njene biološke determinante su fokus savremenih proučavanja (Moffit, 1990; Lynam, 1998).

Smanjena samokontrola

Samokontrola se odnosi na unutrašnju kontrolu tendencija osobe da se ponaša na određeni način u određenoj situaciji, imajući u vidu njegove konsekvence. Mafit smatra da funkcije samokontrole obuhvataju nekoliko procesa: održavanje pažnje i koncentracije, apstraktno rezonovanje i formiranje koncepta, formulisanje ciljeva, predviđanje i planiranje, programiranje i započinjanje svrsishodnih sekvenci ponašanja, samo-posmatranje i samosvest, inhibiranje neuspešnog, neprimerenog, ili impulsivnog ponašanja, i prekidanje tekućih obrazaca ponašanja radi pokretanja adekvatnijeg alternativnog ponašanja (Moffit, 1996, str. 98). Samokontrola je pretežno određena procesom vaspitavanja deteta, koji ima za jedan od svojih osnovnih ciljeva upravo uvođenje samokontrole u ponašanje deteta (Gottfredson, Hirschi, 1996; Rutter i sar., 1998). Ipak, i neke delom genetski određene osobine, kao što su niže verbalne sposobnosti i hiperaktivnost, vode do smanjenih mogućnosti uspostavljanja samokontrole.

Antisocijalnu omladinu karakteriše snižena samokontrola (Feldman, Weinberger, 1994) i impulsivnost (Luengo i sar., 1994). Uticaj samokontrole na antisocijalno ponašanje je kako direktan, tako i indirektan.

Direktan uticaj se ogleda u tome što karakteristična nemogućnost odlaganja gratifikacija (impulsivnost) povlači za sobom nedostatak planiranja i više vrednovanje neposrednih zadovoljstava u odnosu na posredne. Ako uzmemo u obzir da su pozitivne posledice krivičnog dela uglavnom neposredne, a negativne posledice krivičnih dela uglavnom vremenski udaljene (Wilson, Hernstein, 1996), niska samokontrola direktno promoviše antisocijalno delo.

Indirektan uticaj se realizuje preko neadekvatnih socijalnih odnosa, koji su rezultat smanjene samokontrole, na sličan način kao i onaj opisan kod hiperaktivnosti i, kao što ćemo uskoro videti, kod agresivnosti. Niska samokontrola otežava socijalne odnose deteta i dovodi do odbacivanja od strane procosijalnih grupa, što dalje vodi u marginalizovni status u vršnjačkoj grupi i školi, i do udruživanja sa antisocijalnim vršnjacima, koji su tolerantniji prema impulsivnom ponašanju. Na kraju, ovaj put pogađuje razvijanju antisocijalnog načina života, a time i krivičnim aktivnostima. (Gottfredson, Hirschi, 1996, Rutter i sar., 1998).

Agresivnost

Agresivnost i antisocijalno ponašanje su visoko međusobno povezani. Istraživanja pokazuju da je 70 - 90% nasilnih prestupnika bilo u mladosti visoko agresivno (Loeber, 1990), kao i da skoro 50% izrazito agresivne dece kasnije pokazuju visoke nivoe agresije ili antisocijalno ponašanje (Tolan i sar., 1995).

Agresivnost je direktno vezana za delinkvenciju. Mnoga delinkventna ponašanja uključuju agresiju i nasilje, kao patološku formu agresije. Nasilje je po sebi antisocijalno ponašanje, koje se u većini zemalja definiše kao krivično delo. Uticaj agresije je i indirektan, na sličan način kao hiperaktivnost i smanjena samokontrola, sa kojima je u visokoj korelaciji. Visoka agresivnost deteta stvara česte nesporazume sa roditeljima, vršnjačkom grupom i školom, što vodi do odbacivanja deteta (Dishion, 1990; Dodge i sar., 1990; Crick, 1996; Crick, Bigbee, 1998), slabljenja prosocijalnih afektivnih veza, i eventualno do uključivanja u delinkventne grupe (Loeber, 1990; Patterson i sar., 1992; Rutter i sar., 1998).

Genetska određenost agresivnog ponašanja dokazana je u mnogim studijama. Tako istraživanje Kadoret i saradnika (Cadoret i sar. 1995) pokazuje značajnu korelaciju između antisocijalnog poremećaja ličnosti bioloških roditelja i agresivnosti usvojenog deteta od $r=0.26$. Meta-analiza blizanačkih i usvojeničkih studija Majlsa i Kerija (Miles, Carey, 1997) pokazuje da genetski efekat određuje oko 50% variranja agresije. Ipak, pokazuje se da je za razvoj i održanje agresivnog ponašanja odlučujuća uloga

socijalnih faktora (Cadoret i sar., 1995; Karli, 1997; Mikulincer, 1998). I ovde se pokazuje, kao i kod antisocijalnog ponašanja uopšte, da se uticaj genetike povećava u odraslom dobu, dok se uticaj sredine smanjuje. Uticaj nasleđa na agresivnost je manji kod adolescenata, nego kod odraslih.

Biološka određenost agresivnosti predmet je opsežnih istraživanja (npr., Valzeli, 1981; Miczek i sar., 1994; Renfrew, 1997; Feshbach, 1997). Razmatraju se moždani procesi vezani za agresivno ponašanje, prave se distinkcije između različitih vrsta agresije, analiziraju se uticaji hormona, neurotransmitera, temperamenta, prave se paralele sa istraživanjima na životinjama itd. Iako ova istraživanja daju vrlo interesantne rezultate, ona izlaze iz opsega ovog rada, te ćemo ih ovde samo pomenuti.

Problemi adekvatnog razumevanja situacije

Problemima adekvatnog razumevanja realnosti su se najviše bavili zastupnici *socijalnog informacionog procesiranja*. Korak dešifrovanja i korak interpretiranja, kako su definisani u okviru ovog teorijskog pristupa, odnose se na probleme adekvatnog razumevanja situacije.

Istaživači ove orijentacije su se bavili karakteristikama socijalnog procesiranja pre svega agresivne dece (Dodge i sar., 1987, 1990; Patterson i sar., 1992; Lochman, Lenhart, 1993; Lochman, Dodge, 1994; Tolan i sar., 1995; O'Donnell i sar., 1995; Waldman, 1996; Crick, Dodge, 1996; Crick, Werner, 1998; Crick, Bogbee, 1998), mada su slične rezultate pokazala i istraživanja eksternalizovanih problema dece, uključujući i delinkvenciju (Lansford i sar., 2006; Fontaine, Dodge, u štampi).

Pokazalo se da agresivna i antisocijalna deca imaju probleme u fazi *dešifrovanja* socijalnih znakova i fazi interpretacije znakova. U fazi dešifrovanja, zapažaju manje relevantnih socijalnih znakova, i selektivno zapažaju neprijateljske pre nego benigne znakove.

U fazi interpretacije znakova, agresivna deca pokazuju specifičnosti u proceni znakova kako spoljašnje, tako i unutrašnje sredine. Prilikom procene znakova iz spoljašnje sredine karakterišu ih *predrasuda o neprijateljskim namerama*. Ona pretpostavlja da se drugi prema njima ponašaju sa ciljanim neprijateljskim namerama. Pokazuje se su ona sklona ne samo da pogrešno interpretiraju nejasne namere drugih ljudi kao negativne, već i, što je posebno zabrinjavajuće, da interpretiraju benignu komunikaciju kao malignu. Ova predrasuda je veoma izražena kod agresivne dece, a posebno kod reaktivnog tipa agresivnosti.

U odnosu na interpretaciju unutrašnjih znakova, agresivnu decu karakteriše *odbrambena minimalizacija emocija* koje bi učinile subjekta povredivim, kao što su strah i tuga. Ona su loše pripremljena da se nose sa svojim afektivnim reakcijama kada se suočavaju sa situacijama koje kod drugih tipično izazivaju strah. Kao rezultat, ona mogu biti preplavljena emotivnim uzbuđenjem, koje ne prepoznaju ili ga pogrešno prepoznaju kao bes. Preplavlivanje može dovesti do „brisanja“ potencijalno adaptivnijih i bolje planiranih odgovora, i otvaranja puta ka agresivnom odgovoru kao reakciji na bes. Istraživanja Lernerove i Keltnera (Lerner, Keltner, 2001) pokazuju da strah i bes imaju suprotne efekte na percepciju rizika u datoj situaciji. Strah dovodi do pesimistične procene rizika i do izbegavanja rizika. Sa druge strane, bes dovodi do optimističke procene rizika i do traženja rizika. Dakle, minimalizacija emocije straha i njeno prebacivanje u emociju besa značajno povećava verovatnoću ulaska u rizične situacije.

Navedeni problemi adekvatnog razumevanja realnosti su posledica socijalnog iskustva mlade osobe i njegovih individualnih karakteristika. Iskustva u porodici su prva socijalna iskustva, koja daju osnov kasnijim tumačenjima sveta. Bolbi (Bowlby, 1988) govori o internim radnim modelima („internal working models“) kao o unutrašnjoj organizaciji znanja u detetovom neposrednom okruženju. Ovi modeli utiču na detetova razmišljanja, osećanja i ponašanja. Dete zatim generalizuje ova iskustva na socijalne situacije van porodice, najpre u vršnjačkoj grupi i školi (Rudolph i sar., 1995). Pogrešnim interpretacijama socijalne realnosti doprinose i neke genetski određene individualne karakteristike deteta, kao što su impulsivnost, nepažnja (Waldman, 1996) i snižena verbalna inteligencija.

Pogrešna interpretacija realnosti dovodi do neadekvatnih strategija prevazilaženja problema, i posledično, do niske socijalne kompetencije.

Neadekvatne strategije prevazilaženja problema i niska socijalna kompetencija

Neadekvatne strategije rešavanja problema su karakteristika antisocijalne i delinkventne dece i omladine široko potvrđena u istraživanjima (McGuire, 2001). Teorija koja se sistematski bavila ovim fenomenom je *socijalno informaciono procesiranje*. Pokazalo se da neadekvatne strategije rešavanja problema agresivne i antisocijalne omladine obuhvataju nekoliko koraka socijalnog informacionog procesiranja: korak pristupačnosti odgovora, korak odlučivanja o odgovoru i korak veštog odigravanja (Dodge i sar., 1987, 1990; Patterson i sar., 1992; Lochman, Lenhart, 1993; Lochman, Dodge, 1994; Tolan i sar., 1995; O'Donnell i sar., 1995; Waldman, 1996; Crick, Dodge,

1996; Crick, Werner, 1998; Crick, Bogbee, 1998, Lansford i sar., 2006; Fontaine, Dodge, u štampi).

U fazi *pristupa odgovorima ili konstrukcijama*, agresivna deca imaju deficit u kvalitetu i kvantitetu rešenja koja aktiviraju iz memorije, a koja mogu da budu korisna za prevazilaženje socijalnog problema. Njih karakteriše pristupačnost: agresivnog i antisocijalnog odgovora, negacije problema, projekcije odgovornosti i osvetničkog razrešenje situacije. Karakteristike dece u ovoj fazi su prediktivne i za tip i težinu agresivnog ponašanja. Deca koja su i agresivna i odbačena u ovoj fazi proizvode manje verbalnih odgovora, više odgovora traženja pomoći i intervencije odraslih, kao i više agresivnih rešenja interpersonalnog konflikta. Dečaci sa najvećom stopom agresivnog ponašanja proizvode manje rešenja problema nego umereno agresivna deca.

U fazi *odluke o odgovoru*, agresivnu decu karakterišu pozitivna verovanja o agresivnom ili antisocijalnom odgovoru, koja uključuju pozitivna verovanja o ishodu agresivnog ili antisocijalnog odgovora i pozitivna verovanja o njihovoj sposobnosti za agresivni i antisocijalni odgovor. Ona takođe preferiraju neposredna rešenja nad odloženim. Ona smatraju da će agresivne strategije produkovati neposredne nagrade, smanjiti neprijatno ponašanje drugih i izbeći negativnu sliku drugih o njima. Oni, više od manje agresivne dece, veruju da agresivne strategije neće uzrokovati patnju kod drugih. Agresivno ponašanje procenjuju manje loše i više pozitivno. Smatraju da će biti uspešniji u izvođenju agresivnog, nego u izvođenju prosocijalnog ponašanja, što je zasnovano na tačnoj proceni. Naime, u sledećoj fazi *veštog odigravanja* pokazuje se da su agresivna i antisocijalna deca zaista vešta u odigravanju agresivnog i antisocijalnog ponašanja, dok su manje vešta u izvođenju pozitivnog interpersonalnog ponašanja. Tako Odonel i saradnici dobijaju u svom istraživanju da su veštine prosocijalnog uključivanja značajno smanjene kod dece koja pokazuju antisocijalne forme ponašanja u poređenju sa decom koje ovakva ponašanja ne pokazuju (O'Donnell i sar., 1995).

U skladu sa navedenim su i zaključci Fildsa i Princa na osnovu revijalnog prikaza strategija prevazilaženja problema karakterističkih za detinjstvo i adolescenciju (Fields, Prinz, 1997). Problemi ponašanja konzistentno imaju pozitivnu korelaciju sa *izbegavajućim tipom strategija* rešavanja problema, kao i sa *emotivno-fokusiranim strategijama*, koje imaju za cilj regulaciju emotivnog stanja. Sa druge strane, oni imaju negativnu korelaciju sa strategijama fokusiranim na problem, koje se direktno bave rešavanjem problema, tj. modifikovanjem stresora (Fields, Prinz, 1997; Whitton, McGuire, 2002, po McGuire, 2001).

Repertoar detetovih strategija prevazilaženja problema i socijalnog ponašanja određen je njegovim iskustvom u porodici i, kasnije, vršnjačkoj grupi, kao i genetski

određenim individualnim karakteristikama (impulsivnost, nepažnja, snižene kognitivne sposobnosti).

Neproduktivne, emotivno fokusirane, agresivne i antisocijalne strategije rešavanja problema dovode do nagomilavanja nerešenih problema, povećanja stresora koje dete doživljava i pogoršanja socijalnog statusa deteta u školi, vršnjačkoj grupi i porodici. Witon and Mekguer (Whitton, McGuire, 2002, po McGuire, 2001) su pokazali u svom istraživanju da mladi prestupnici izveštavaju o značajno većoj frekvenciji ozbiljnih problema od kontrolne grupe. Nedostatak prosocijalnih veština koji karakteriše ovu decu i mlade dovodi do njihovih teškoća da se uključe u prosocijane grupe i da postignu prosocijalne ciljeve, što rezultuje u niskoj socijalnoj kompetenciji i lošem socijalnom statusu. Kao i u prethodno opisanim osobinama, povećava se verovatnoća uključivanja u devijantne vršnjačke grupe i daljeg razvoja antisocijalnog ponašanja.

Sniženo samopoštovanje

Istraživanja pokazuju da antisocijalni mladi imaju sniženo samopoštovanje (Kaplan, 1980; Lochman i sar., 1994; Patterson i sar., 1992; Renouf i sar., 1997). Ipak, ova karakteristika nije izraziti prediktor antisocijalnog ponašanja (Oyserman, Markus, 1990), niti su rezultati uvek konzistentni (npr. Renouf i sar., 1997, dobijaju tek marginalnu povezanost sa poremećajima ponašanja, $p=0.06$).

Osnova samopoštovanja je pozicija osobe u socijalnim odnosima kako je ona vidi. Sniženo samopoštovanje je posledica socijalnog iskustva ove dece, kako ranog iskustva sa primarnim staraocem (Pelham, Swann, 1989), tako i tekućeg iskustva u porodici i vršnjačkoj grupi, koja ih odbacuje (Leary i sar., 1995). U osnovi su stvarna ili zamišljena odbacivanja koja su se ponavljala, a koja posebno karakterišu perzistentni tip antisocijalnog ponašanja.

Liri i saradnici smatraju da sistem samopoštovanja kao stanja prati reakcije drugih i upozorava individu na mogućnost socijalnog isključenja (Leary i sar. 1995). Njegova svrha je izbegavanje socijalnog isključenja. U tom smislu, osobe sniženog samopoštovanja se ne osećaju uključenima, pa je verovatno da će uložiti napor da poprave svoj socijalni status. Ipak, zbog pratećih kognitivnih iskrivljenja i disfunkcionalnog socijalnog ponašanja, sniženo samopoštovanje može biti uzrok daljeg pogoršanja statusa u vršnjačkoj grupi (Rudolph i sar., 1995). Osoba može da veruje da će antisocijalnim ponašanjem popraviti svoj socijalni status i time svoje samopoštovanje, pa je delinkvencija izraz njenih napora da to postigne.

Keplan (Kaplan, 1980) smatra da je sniženo samopoštovanje povezano sa delinkvencijom i zato što dopušta da se osoba bavi društveno vrlo nisko vrednovanim aktivnostima, kao što je antisocijalno ponašanje.

Ipak, dobar deo mladih sa antisocijalnim ponašanjem nemaju ovu karakteristiku. Oni su dobro pozicionirani u svojoj (antisocijalnog) grupi, što se odražava u njihovom dobrom samopoštovanju.

Još neki uticaji

Brojne su karakteristike populacije mladih sa antisocijalnim ponašanjem koje se još navode u literaturi kao faktori nastanka ili održanja antisocijalnog ponašanja, ali koje nisu dovoljno empirijski podržane. Često se navodi *smanjena empatija*, koja pogoduje antisocijalnom ponašanju jer smanjuje prosocijalno ponašanje i identifikaciju sa žrtvom (Krevans, Gibbs, 1996). Ova karakteristika je pre svega povezana sa psihopatijom (Cleckley, 1982), koja karakteriše mali procenat maloletnih delinkvenata.

Povećana potreba za novim događajima, koja redukuje oprez i vodi u rizične situacije (Švrakić, 1989), može se ubuduće potvrditi kao značajan faktor rizika antisocijalnog ponašanja.

SPECIFIČNOST INDIVIDUALNIH FAKTORA RIZIKA ANTISOCIJALNOG PONAŠANJA

Među navedenim individualnim faktorima koji povećavaju rizik za antisocijalno ponašanje, specifični za ovaj poremećaj su oni koji rezultuju u smanjenoj samokontroli i povećanoj agresivnosti mlade osobe. I da ne zaboravimo, najsnažniji prediktori budućeg antisocijalnog ponašanja su *poremećaj ponašanja*, *delinkventno ponašanje* i *antisocijalno ponašanje* (Leheup, Pearce, 1993; Lewis, 1985; Patterson i sar., 1992; Storm-Mathisen, Vaglum, 1994).

STRESORI

Stresori su ugrožavajući stimulusi iz spoljašnje ili unutrašnje sredine. Oni zahtevaju povećane napore individue za adaptacijom. U izveštaju AACAP-e (Steiner i sar., 1997) pokazuje da postoji visoko prisustvo post-traumatskog stresnog poremećaja kod mladih sa poremećajem ponašanja, kako na osnovu samo-procene, tako i na osnovu dijagnostičkog intervjua. Istraživanje maloletnih delinkvenata Stinera i saradnika (Steiner i sar., 1997) pokazalo je da je čak 74.1% mladih zatvorenika iskusilo barem jedan događaj van uobičajenog okvira ljudskog iskustva, čime su ispunjavali jedan DSM-III R kriterijum za dijagnostiku post-traumatskog stresnog poremećaja. Njih 51.7% je imalo delimično ili potpuno ispunjene uslove za tekući posttraumatski stresni poremećaj, od toga je njih 31.7% je u potpunosti ispunjavalo ove kriterijume.

Visoko prisustvo stresora u antisocijalnoj populaciji ima dva moguća objašnjenja: da su stresori faktor rizika, i da su stresori posledica antisocijalnog ponašanja mlade osobe. Oba smera uticaja su se potvrdila u istraživanjima.

Stresori kao faktor rizika antisocijalnog ponašanja

Još je Bolbi (Bowlby, 1946) pokazao da je antisocijalno ponašanje i direktno, i indirektno visoko povezano sa stresorima. Istraživanje Gudjera i sar. (Goodyer i sar., 1985) pokazuje da, dok su stresori značajno više prisutni kod svih psihijatrijskih poremećaja dece i adolescenata, stresori u okviru porodice, nesreće i bolesti su karakterističniji za one sa poremećajem ponašanja.

Ovaj nalaz ne čudi ako uzmemo u obzir da su bes i strah primarne reakcije na stresore. Eksperimenti nad sisarima su pokazali da stresna situacija (definisana kao gubitak pozitivnih potkrepljivača, neprijatna stimulacija, nemogućnost zadovoljenja potrebe) proizvodi agresivni odgovor i kod životinja i kod ljudi (Valzalli, 1981; Renfrew, 1997; Song i sar., 1998). Stresori mogu da direktno izazovu agresivnu akciju, jer provociraju ljutnju ili bes koji su „okidači” agresivnog ponašanja, ili da izazovu prvo stah koji, ukoliko je beg iz preteće situacije nemoguć, često prerasta u agresivnu reakciju. Dakle, situacija stresa aktivno provocira agresivni odgovor, koje je česta komponenta antisocijalnog ponašanja.

Porodica je u dečjem uzrastu filter kroz koji prolaze svi stresori spoljašnje sredine. Rani stresori kod dece kojima porodica ne vrši zaštitnu funkciju, i kod dece kojima je sama porodica uzrok stresova (konflikti, nasilje u porodici, zlostavljanje), često prevazilaze razvojne mogućnosti deteta. Oni povećavaju verovatnoću razvoja maladaptivnih obrazaca ponašanja, stvaranja predispozicije za antisocijalno ponašanje. Tako npr. smanjena samokontrola, povećana agresivnost, snižene socijalne veštine, mogu biti posledica smrti majke i smanjene nege koje dete zbog toga dobija. Problemi ponašanja su očekivani ishod izloženosti deteta nasilju nad majkom (Jouriles i sar., 2001). Stresori mogu da dovedu i do nezadovoljstva mlade osobe, koje zatim može da ih motiviše za krivična dela. Na kraju, stresori deluju i direktno, kao situacioni događaji koji su neposredni „okidači” delinkventnog akta. Mnoga krivična dela su počinjena kao reakcija na neposrednu stresnu situaciju (dela počinjena „u afektu”).

Sazrevajući, mlada osoba se sve više okreće širem društvu bez nadzora roditelja. Uticaj stresora iz šire društvene zajednice postaje sve direktniji.

Agnu (Agnew, 1996) smatra mlada osoba može da se suoči sa tri tipa negativnih stresora spoljašnje sredine: a) oduzimanje (gubitak) pozitivno vrednovanih ciljeva, b) sprečavanje da se postignu pozitivni vrednosni ciljevi, i c) prisustvo negativnih, neprijatnih stimulusa. Ova podela je dala osnov našoj analizi stresora koji se najčešće navode u literaturi kao faktori rizika antisocijalnog ponašanja.

Gubici

U populaciji delinkvenata, naročito perzistentnog tipa, ima značajan procenat onih koji su izgubili kontakt sa roditeljima u ranom ili adolescentnom uzrastu, privremeno ili za stalno, dok je više od polovine njih iz razvedenih brakova (Free, 1991, Rutter i sar., 1998). Fenomen „rasturenog doma” se već tradicionalno vezuje za delinkvenciju.

Bolbijeve klasična studija 44 lopova (Bowlby, 1946) je prva ukazala na fenomen afektivnog lišavanja koji je tako čest kod dece sa poremećajima ponašanja. On pokazuje da je 40% njih pretrpelo ranu i produženu separaciju od majke ili majčinog substituta do 5. godine života.

Istraživanja konzistentno pokazuju da je razvod braka jedan od stresora koji je značajno povezan sa poremećajem ponašanja u adolescenciji (Emery, 1982; Forehand i sar., 1991; McCombs Thomas, Forehand, 1993). Razvod braka često imaju za posledicu povećanje vanporodičnih stresora, kao što su socioekonomske teškoće i promena boravka. Takođe, razvod braka je povezan sa gubitkom afektivnih veza sa roditeljem koji odlazi iz zajednice (Harrington, 1995; Emery, 1982). Istraživanje Mekomb Tomasa i Forhenda

(McCombs Thomas, Forehand, 1993) pokazuje da kvalitet odnosa otac-adolescent posle razvoda ima značajan nezavisan doprinos prediktivnosti adaptacije mlade osobe, kako u smislu prisustva problema ponašanja, tako i u smislu postojanja anksiozno/povučenog sindroma. Međutim, kvalitet odnosa otac-adolescent u potpunim porodicama nije pokazao značajnu korelaciju sa adaptacijom adolescenta, što autor tumači time što je u ovim porodicama otac svakodnevno prisutan, pa ne postoji pretnja gubitka.

U delinkventnoj populaciji nije mali broj onih koji su pretrpeli gubitak na najteži način, tako što su bili svedoci ubistva bliske osobe. Istraživanje Stajnera i saradnika pokazuje da je oko 50% zatvorenih maloletnih delinkvenata prisustvovalo ubistvu člana porodice ili prijatelja (Steiner i sar., 1997)!

Karakteristike uticaja gubitaka na antisocijalno ponašanje povezana je sa uzrastom mlade osobe u vreme kada je doživela gubitak. Rani porodični gubici dovode do niza nepovoljnih porodičnih okolnosti i do razvijanja individualnih karakteristika koje pogoduju delinkvenciji. Tokom kasnijeg detinjstva i adolescencije porodični i širi socijalni gubici takođe dovode do porodičnih nepovoljnosti, ali mogu i direktno da provociraju antisocijalno ponašanje (Bowlby, 1946). Antisocijalno ponašanje može da se javi u cilju sprečavanja gubitka, kao i pokušaja da se povрати ili zameni ono što se izgubilo, da se osveti percipirana nepravda, i/ili da se povрати izgubljena ravnoteža kroz drogu (Agnew, 1996).

Prisustvo neprijatnih stimulusa

Agnu smatra da antisocijalno ponašanje može biti i izraz bežanja od neprijatnosti ili pokušaja smanjenja ili prestanka neprijatne stimulacije, ali i posledica osвете za načinjenu neprijatnost; takođe, ono može biti i posledica droge uzete zbog bekstva od stimulacije (Agnew, 1996).

Prisustvo unutar-porodičnih stresora je posebno negativno za razvoj deteta. Na ročito je nepovoljno postojanje konfliktnih odnosa i nasilja u porodici. Istraživanje Forhenda i saradnika (Forehand i sar., 1991) je pokazalo da su porodični stresori, definisani kao razvod, otvoreni konflikt između roditelja i depresija majke, značajno povezani sa eksternalizovanim problemima adolescenata. Ovakvi odnosi unutar porodice dovode do: slabljenja afektivnih veza u porodici, modelovanja agresivnih obrazaca ponašanja i povećanja nivoa stresora u svakodnevnom životu (Vissing, Straus, 1991). O efektu slabljenja afektivnih veza i modelovanja agresivnog ponašanja na razvoj antisocijalnog ponašanja je već bilo reči. Ovde ćemo više pažnje pokloniti problematičnim porodičnim odnosima kao stresorima.

Među prvim nalazima vezanim za antisocijalno ponašanje je bio podatak da porodice delinkvenata karakterišu konfliktni odnosi (McCord, McCord, 1959). Kasnija

istraživanja su konzistentno replicirala ovaj nalaz. Porodice antisocijalne dece karakteriše povećana konfliktnost odnosa, kako između mladih i njihovih roditelja (Ruter i sar., 1983, 1998; Hanson i sar., 1984; Henggeler, 1989; Patterson i sar., 1992; Reiss i sar., 1995), tako i između samih roditelja (Bennett, 1960; Emery, 1982; Gartland, Day, 1992). Konflikt između roditelja je konzistentnije prediktivan za eksternalizovane probleme, nego za internalizovane poremećaje mladih (Emery, 1982).

Istraživanja su pokazala da je otvoren konflikt među roditeljima izrazito stresna situacija za dete (Emery, 1982; Forehand i sar., 1991). To je utoliko više slučaj, ukoliko konflikti uključuju agresivnost između roditelja (Vissing, Straus, 1991). Najpatogeniji efekat na dete ima prisustvovanje očevom zlostavljanju majke. Ono je značajno povezano sa poremećajima ponašanja dece (McCloskey i sar., 1995; Emery, 1989, po Black, Newman, 1996; Jouriles i sar., 2001). Istraživanje Stajnera i saradnika (Steiner i sar., 1997) sprovedeno među mladim zatvorenicima je pokazalo da je čak 27% njih bilo svedok porodičnog nasilja, uključujući zlostavljanje, teške telesne povrede i ubistvo.

Zlostavljanje deteta je ekstremno neprijatan i patogen događaj. Brojna istraživanja pokazuju vezu između antisocijalnog ponašanja i zlostavljanja deteta (Lewis i sar., 1985, 1988; Vissing, Straus, 1991; Haapasalo i Hamalainen, 1996). Ova veza je posebno karakteristična za nasilne delinkvente. Luis i sar. (Lewis i sar., 1985, 1988) su istraživali zlostavljanje kod zatvorenih maloletnih delinkvenata. Pokazalo se da se, sa povećanjem nasilnosti kod ovih ispitanika, povećava i prisustvo ozbiljnog fizičkog zlostavljanja u detinjstvu. Tako među delinkventima koji nisu nasilni ima 33% onih koji su fizički zlostavljani, dok među najnasilnijim delinkventima i ubicama ima između 66% i 88% onih koji su doživeli teško fizičko zlostavljanje. I istraživanje zatvorenih mladih delinkvenata Haapasalo-a i Hamalainen-a daju slične rezultate (Haapasalo, Hamalainen (1996): Fizičku zloupotrebu u detinjstvu je doživelo 57.5% nasilnih prestupnika iz ovog uzorka.

Nemogućnost postizanja pozitivnih ciljeva

Agnu (Agnew, 1996) smatra da dva tipa diskrepance mogu da dovedu do neposredne frustracije. Diskrepanca između aspiracija i očekivanja je manje maligna. Diskrepanca između očekivanja i postignuća može snažno da motiviše da se nesklad nadoknadi. Delinkvencija može biti u funkciji uspostavljanja pravde.

Nemogućnost postizanja pozitivnih ciljeva je posebno prisutna u anomičnim društvima, u kojima su materijalni ciljevi visoko vrednovani, a mogućnosti adolescenata da ih ostvare veoma ograničene. Ako se tome doda da je u adolescenciji potreba za dobrim statusom u vršnjačkoj grupi izrazita, a da je ovaj status često povezan sa materijalnim mogućnostima (garderoba, izlasci), onda se delinkventna ponašanja mladića

mogu objasniti i frustracijom potrebe za dobrim statusom u vršnjačkoj grupi, koja se zatim pokušava zadovoljiti sticanjem materijalnih dobara delinkvencijom. Naša istraživanja mladih delinkvenata su pokazala da je njihova motivacija za krađe često zasnovana na očekivanju da će time popraviti svoj socijalni status, jer, kako to oni formulišu: „Svi te vole dok imaš pare“.

Stresori kao posledica antisocijalnog ponašanja

Gudjer i saradnici (Goodyer i sar., 1985) upozoravaju da je u istraživanjima veze između negativnih životnih događaja i adaptacije mlade osobe neophodno preispitati u kojoj meri su ovi životni događaji nezavisni od samog poremećaja koji se ispituje. Ovo posebno važi za antisocijalno ponašanje, koje aktivno dovodi do povećanja količine stresora sa kojima se osoba suočava. Agresivno i ometajuće ponašanje u detinjstvu vodi do odbacivanja prosocijalne vršnjačke grupe. Kasnije, antisocijalni stil života vodi daljim stresovima. I samo krivično delo je traumatičan događaj, naročito ako uključuje nasilje. Delinkventna družina se pokazuje kao konfliktnija i agresivnija od prosocijalne vršnjačke grupe, i karakterišu je česti stresori. Prisutni su i česti sukobi sa drugim antisocijalnim „bandama“, koji su vrlo nasilni. Na kraju, sam krivični postupak zbog počinjenih krivičnih dela uključuje niz neprijatnih iskustava – hapšenje, istražni postupak, krivične sankcije itd.

Istraživanje Stajnera i saradnika (Steiner i sar., 1997) pokazuje da je svaki peti mladi zatvorenik bio svedok teškog nasilja u okviru vršnjačke grupe, a da je njih 5% bilo traumatizovano njihovim sopstvenim nasilnim krivičnim delom. Samo dva posto visoko stresnih događaja se desilo u zatvoru. Ovo istraživanje nije tretiralo kao stresore iskustva hapšenja, osuđivanja i boravka u zatvoru, ukoliko ona nisu uključivala izrazito nasilje.

Povećanje stresova kod mladih sa antisocijalnim ponašanjem može biti i posledica načina života, koji povećava rizik od povređivanja. U prilog tome govori i podatak iz pomenutog istraživanja Gudjera i saradnika (Goodyer i sar., 1985) o povećanom prisustvu povreda i bolesti u uzorku dece i mladih sa poremećajima ponašanja. Luis (Lewis, 1985) ukazuje na visoko prisustvo povreda i nesreća u populaciji anitsocijalne omladine.

SPECIFIČNOST STRESORA KAO FAKTORA RIZIKA ANTISOCIJALNOG PONAŠANJA

Povećani nivo stresora nije specifičan samo za antisocijalno ponašanje, već i za čitav niz drugih psihosocijalnih problema. Na stresore ne reaguju svi maladaptacijom. Proces socijalizacije dece podrazumeva između ostalog i učenje samokontrole u situacijama stresa, i razvijanje prosocijalnijih i adaptibilnijih načina prevladavanja stresa od otvorene agresije. Ukoliko su adaptivni mehanizmi koje osoba ima na raspolaganju u situacijama stresa i sukoba neadekvatni, povećava se verovatnoća nastanka psihosocijalnih problema. Mehanizam nošenja sa stresorom određuje da li će i na koji način doći do psihosocijalnog poremećaja.

Specifični za antisocijalno ponašanje su mehanizmi prevladavanja stresa koji promovišu antisocijalna rešenja. Individualne karakteristike kao što su niža verbalna inteligencija, smanjene socijalne veštine i sposobnosti samokontrole, preferiranje agresivnog odgovora povećavaju verovatnoću delinkventne, antisocijalne reakcije na intenzivnije ili dugotrajnije stresore.

Takođe, specifično je da antisocijalno ponašanje produkuje ili podstiče stvaranje teških stresora, koji zatim dalje negativno utiču na osobu. Ovi stresori su često, kao što smo videli, izražito teški životni događaji. Oni stavljaju osobu u još veći rizik za antisocijalno ponašanje. Zloćudni krug se i ovde formira, na štetu i mlade osobe i društva.

VRŠNJAČKA GRUPA

Važnost uticaja *antisocijalne vršnjačke grupe* na razvoj i održavanje delinkventnog ponašanja je opšte mesto svih istraživanja iz ove oblasti (Henggeler, 1989; Rutter i sar., 1983, 1998; Fergusson i sar., 1996, itd.). Tako npr. Emler i saradnici (Emler i sar., 1987) u svom istraživanju nisu našli ni jednog adolescenta koji je uvek činio krivična dela sam.

Druženje sa antisocijalnim vršnjacima je povezano i sa većom distancom prema roditeljima, koja je i pokazatelj i prediktor antisocijalnog ponašanja mladih. Ona otvara prostor vršnjacima za povećani značaj i uticaj. Dok studije normalnih adolescenata

ta pokazuju kontinuitet između vrednosti roditelja i vrednosti vršnjačke grupe kojoj kasnije mladi pripadaju (Brown i sar., 1993), i veći značaj roditelja nego vršnjaka za emotivnu stabilnost mlade osobe (Aseltine i sar., 1994), studije antisocijalnih mladih pokazuju veći značaj vršnjaka nego roditelja. Džesera i Džesera (Jessor, Jessor, 1977, po Donovan, Jessor, 1985) su istraživali problematično ponašanje mladih, definisano kao upotreba marihuane, problematično pijenje, delinkventno ponašanje i prerani seksualni odnosi. Pokazalo se da je ono povezano sa većom orijentacijom prema drugovima nego prema porodici i manjom opaženom kompatibilnošću između interesa prijatelja i interesa roditelja.

Zašto mlada osoba uopšte ulazi u delinkventnu vršnjačku grupu i u njoj ostaje, i kakav uticaj ova grupa ima na antisocijalno ponašanje? Odgovor na ova pitanja zavisi od toga da li se radi o osobi koja od prepubertetskog uzrasta pokazuje antisocijalno ponašanje, ili njeno/njegovo antisocijalno ponašanje počinje tek u adolescenciji, praktično tek sa ulaskom u antisocijalnu grupu vršnjaka. Što je raniji početak antisocijalnog ponašanja, i što je antisocijalno ponašanje izrazitije, to je uticaj delinkventne vršnjačke grupe manji (npr. Vitaro i sar., 1997).

Vršnjaci i perzistentno antisocijalno ponašanje

Mlada osoba koja već u kasnom detinjstvu pokazuje obrasce antisocijalnog ponašanja, je često odbačena od porodice i normativne vršnjačke grupe kroz mehanizme o kojima je već bilo reči (Patterson i sar., 1992). Snižena samokontrola, agresivno ponašanje, niže verbalne sposobnosti, neadekvatne interpretacije socijalne realnosti i nerazvijene strategije rešavanja problema dovode do socijalne nekompetentnosti ovakve dece. Ona postaju problem kako u školi, gde su neposlušna i često se tuku, tako i u vršnjačkoj grupi jer „ne znaju da se igraju”. Nalaz o lošem socijalnom statusu u vršnjačkoj grupi ometajuće, nepažljive, agresivne dece izuzetno je dobro dokumentovan u literaturi (Cantrell, Printz, 1985; Dodge i sar., 1990; Dishion, 1990; Cole, Carpeniteri, 1990; Crick, 1996; Carpara i sar., 1997). Prva krivična dela su im obično već u školi, i to su obično sitne krađe i oštećenja školske imovine. Uskoro ometajuća i agresivna deca počinju da izostaju iz škole (Petrović, Radovanović, 1977) i da imaju prve kontakte sa policijom (Kupersmith, Coie, 1990).

U potrazi za društvom koje će zadovoljiti njihove socijalne potrebe, ova deca se aktivno udružuju sa sebi sličnima (Poulin, Boivin, 2000). Pokazuje se da povećano oslanjanje na vršnjake povećava eksternalizovano ponašanje dece već na uzrastu od 8 godina. Longitudinalno istraživanje Butove i sar. (Booth i sar. 1998) pokazuje da deca, procenjena na uzrastu od 4 godine kao nesigurno emotivno vezana, na uzrastu od 8

godina imaju utoliko veće eksternalizovane probleme ukoliko je veće njihovo oslanjanje na emotivnu podršku najboljeg druga. Međutim, ukoliko su deca sigurno vezana za svoju majku, oslanjanje za emotivnu podršku prijatelja je pozitivno povezano sa socijalnom kompetencijom deteta. Izgleda da se deca već na tom uzrastu međusobno biraju po osnovi kvaliteta socijalizacije u porodici. Nesigurno vezana deca se međusobno izaberu, i u interakciji dalje razvijaju neadekvatan i ometajući stil ponašanja.

Sledeći korak u životnom toku ove dece je isključenje iz redovnog školovanja, svojevolljno ili od strane školskih vlasti (npr. Kupersmith, Coie, 1990). Kod nas često bivaju prebačena u večernje škole gde završavaju, ako uspeju, osnovnu školu, posle koje uglavnom ne nastavljaju školovanje. Njihova jedina pripadnost uskoro postaje pripadnost delinkventnoj vršnjačkoj grupi.

Prvi znaci antisocijalnog ponašanje prethode druženju sa delinkventima kod ovog tipa antisocijalnog ponašanja. Delinkvencija je vrlo verovatno postojala i bez uticaja delinkventnih vršnjaka. Ipak, vršnjačka antisocijalna grupa povećava broj i težinu krivičnih dela, utičući na mlade sa perzistentnim tipom antisocijalnog ponašanja preko istih mehanizama, kojima utiču i na mlade sa adolescencijom ograničenim delinkventnim ponašanjem.

Vršnjaci i adolescencijom limitirano antisocijalno ponašanje

Adolescenti koji nisu u preadolescentnom periodu pokazivali izrazitije antisocijalne znakove, započinju svoje antisocijalno ponašanje sa ulaskom u delinkventnu „bandu”. Verovatnoća da mlada osoba uđe u devijantnu grupu je određena kvalitetom individuacije mlade osobe, njenim uspehom u postizanju prosocijalnih ciljeva i u uključivanju u prosocijalne vršnjačke grupe, kao i spoljašnjim okolnostima.

O uslovima koje porodica treba da omogući mladoj osobi za njenu adekvatnu individuaciju već je bilo reči. Lične osobine kao što su socijalne veštine, inteligencija, talenti itd. su značajne za adekvatno uključivanje u prosocijalnu vršnjačku grupu i uspeh u drugim društvenim aktivnostima (npr. školski uspeh). Negativne društvene okolnosti koje pogoduju adolescentnom izboru devijantne vršnjačke grupe su: opterećenje porodice i adolescenta brigama i stresovima, postojanje antisocijalnog i dezorganizovanog neposrednog socijalnog okruženja (antisocijalno i/ili dezorganizovano susedstvo, društvo u školi), nebriga društva za obrazovanje i vaspitavanje omladine, opšte stanje anomalije u društvu (Merton, 1969), nejasne društvene vrednosti u odnosu na kriminal, a naročito maloletno prestupništvo, i drugim društvenim faktorima. Oni su posebno prisutni u periodima društvenih kriza. Zbog nepovoljnih spolj-

nih okolnosti i nedovoljnih unutrašnjih resursa, mladoj osobi antisocijalno ponašanje može izgledati prihvatljivo i opravdano.

Pripadnost delinkventnoj grupi može biti i rezultat eksperimentisanja mogućim (pa i zabranjenim) ulogama, kao izraz potrebe za individuacijom (Eriskon, 1976, Ackerman, 1980), kao i društvene tolerancije ovakvog ponašanja omladine (društveni moratorijum adolescencije, Erikson, 1976). Heris (Harris, 1995) ukazuje na još jednu motivaciju za antisocijalno ponašanje u adolescenciji: potrebu mladih da kontrastiraju odraslima, kao „drugima“, tj. da se razlikuju od odraslih, kojima svakim danom sve više liče po fizičkom izgledu i kognitivnim sposobnostima. Ova motivacija stoji iza karakterističnog oblačenja, frizure, govora i ponašanja mladih, kao i nekih tipičnih prestupa: vandalizma, „pozajmice“ kola i krađa po radnjama.

U svakom slučaju, nedovoljno nadgledanje adolescenta (Brown i sar., 1993), neadekvatna individuacija (Haley, 1980; Brown i sar., 1993), visoko prisustvo stresora, društvene vrednosti dovoljno ne sankcionišu pa čak i promovišu kriminal, pogoduju opredeljenju mladića za druženje sa delinkventnim vršnjacima. Uticaj delinkventne vršnjačke grupe na njihovu antisocijalnu aktivnost je izuzetno veliki. Prekid odnosa sa ovom grupom za njih često znači i prekid antisocijalnog ponašanja.

Uticaj druženja sa antisocijalnim vršnjacima

Videli smo da kod perzistentnog tipa antisocijalna vršnjačka grupa ne utiče presudno ni na početak, ni na tok antisocijalnog ponašanja. Međutim, i kod perzistentnog, i kod adolescencijom limitiranog tipa, druženje sa delinkventnim vršnjacima podstiče antisocijalno ponašanje kod mlade osobe (Emler i sar., 1987; Hanson i sar., 1984). U grupi vršnjaka postoji jak proces asimilacije, koji dovodi do stvaranja „kulture vršnjačke grupe“ (Cohen, 1969a, 1969b; Cloward, Ohlin, 1969a, 1969b; Harris, 1995). Istraživanje Danovana i Džesera (Donovan, Jessor, 1985) pokazuje da je problematično ponašanje u značajnoj pozitivnoj vezi sa odobravanjem socijalno problematičnog ponašanja od strane vršnjaka i modelovanjem kroz druženje sa njima.

Vršnjačka grupa stimuliše antisocijalno ponašanje preko nekoliko mehanizama.

- *Vršnjačka grupa promoviše devijantne norme i vrednosti*, po kojima je devijantno ponašanje i delinkvencija ne samo normalno, već i poželjno i često i potrebno da bi se stekao status u grupi. Ove vrednosti dovode do češće agresivnosti unutar grupe, težih konflikata i većih socijalnih beneficija od činjenja krivičnog dela.

- *U grupi se uče „veštine“ antisocijalnog ponašanja*, kroz interakciju u grupi (Sutherland, Cressey, 1960; Burges i sar., 1969).
- Grupa vrši implicitni pritisak na članove *da učestvuju* u njenim delinkventnim aktivnostima.
- Boravak u vršnjačkoj grupi *povećava povoljne prilike* za krivično delo. Mladi „više“ po čoškovima komercijalnih delova grada i u dokolici prate mogućnosti kriminala i razmatraju taktike izvršenja (Rutter i sar., 1998; Patterson i sar., 1992).
- Grupa je *mesto distribucije psihoaktivnih supstanci*, koje su tesno povezane sa izvršenjem krivičnih dela (McLaughlin i sar., 2000).
- Grupa *povećava nivo stresora* koji mlada osoba doživljava u svojoj okolini. Uprkos romantičnom viđenju delinkventne bande, popularnom tokom šezdesetih godina dvadesetog veka (npr. Cohen, 1969a, 1969b), delinkventni vršnjaci su daleko agresivniji i nestabilniji u svojim međusobnim odnosima od prosocijalnih drugova. Česte su tuče, povrede, rizične situacije, ucene, prebacivanja, nepoverenja isl. (Windle, 1994; Dishion i sar., 1995; Hartup, 1996).

Sociolozi su još šezdesetih godina opisivali „subkulturu nasilja“ koja je karakteristična za antisocijalne družine (Wolfgang, Ferracuti, 1970; Miller, 1969a, 1969b). Ova subkultura promoviše nasilno ponašanje, uči „veštinama“ nasilja, i obuhvata odobravanje nošenja i upotrebe oružja. Logično, incidenti koji uključuju teško nasilje česti su u maloletničkim bandama. Tako su članovi antisocijalne grupe svedoci nasilja, izvršioци nasilja, i žrtve nasilja svojih drugova.

Malo je faktora koji su toliko prediktivni za delinkvenciju kao delinkventnost vršnjačke grupe kojoj mlada osoba pripada. Bez obira na to koji su procesi doveli do pridruživanja mlade osobe delinkventnoj grupi, ona sama vrši svoj nezavisan i snažan uticaj na antisocijalno ponašanje svojih članova.

ŠKOLA

Mnogi od do sada prikazanih faktora rizika pogoduju niskom školskom postignuću i lošim socijalnim odnosima u školi, uključujući niske verbalne sposobnosti, snižena samokontrola, ometajuće ponašanje, smanjena socijalna kompetencija, agresivnost, kognitivne distorzije i pogrešna verovanja, pozitivan stav prema antisocijalnom ponašanju itd. Takođe, pokazuje se da su problemi učenja česti u populaciji mladih sa antisocijalnim ponašanjem, što povećava verovatnoću školskog neuspeha.

I aspekti same škole mogu da pogoduju antisocijalnom ponašanju (Hrnčić, 2001). Pokazuje se da razvoju antisocijalnog ponašanja pogoduju: nizak kvalitet vaspitno-obrazovnog rada koji se ogleda u nekvalitetnoj nastavi, nedostatak vanškolskih aktivnost i slaba struktura školskih aktivnosti; loše slaganje između učitelja/nastavnika i deteta, visok procenat učenika sa problematičnim ponašanjem i slabe veze između porodice i škole (Henggeler i sar, 1998, Rutter i sar, 1998, Williams i sar, 2004).

Posvećenost obrazovanju je jedan od često navođenih prediktora delinkventnog ponašanja adolecenta (Williams i sar, 2004). Školski uspeh od četvrtog razreda je stabilan prediktor kasnijih problema ponašanja (Williams i sar, 2004). Megan i Loeber (Maguin, Loeber, 1996, po Williams i sar, 2004) su našli da 35 % dece koja su bila neuspešna u školi postaje delinkventa, prema 21% dece koja su uspešna u školi. Ovaj odnos je bio snažniji za afričke amerikance, nego za belce, i više za dečake nego devojčice.

Uticaj škole nije snažan, niti direktan, već je posredovan njenim delovanjem na lični i profesionalni razvoj individue, neposredno socijalno okruženje i status u zajednici. Tako su teškoće u školi i prerano napuštanje škole prediktori druženja sa devijantnim vršnjacima (Patterson i sar, 1992, Henggeler i sar, 1998) i kasnije nezaposlenosti.

ŠIRI DRUŠTVENI UTICAJI

Nekoliko širih društvenih uticaja pogoduje antisocijalnom ponašanju. Koliko će onii određivati ponašanje mlade osobe zavisi od toga koliko su prisutni u njenom neposrednom socijalnom okruženju i koliko utiču na njene svakodnevne socijalne odnose.

Ovde ćemo ukratko prikazati one šire društvene uticaje koji se najčešće pominju u literaturi.

Susedstvo karakteriše socijalna dezintegracija i veliki procenat kriminala

Kriminalu pogoduju: nedostatak socijalne kohezije i neformalne kontrole u lokalnoj zajednici, hronična nezaposlenost, kolektivno osećanje niske samo-efikasnosti, primer uspešnih kriminalaca iz okruženja, prilike za učenje kriminala isl. (Stark, 1996). Hronično prisustvo kriminala i nasilja u zajednici ima dugoročne i patogene efekte na razvoj deteta.

Stanje anomije društva

Kriminalu pogoduje dominacija ekonomskih ciljeva nad neekonomskim sferama života. Smatra se da cilj opravdava sredstvo. Ovo slabi kulturne kočnice protiv zločina, vezanost za neekonomske institucije, kao i socijalne veze.

Norme zajednice koje se odnose na kriminal su povoljne za razvoj kriminala

Norme zajednice se komuniciraju preko formalnih i neformalnih kanala. Formalni kanali su zakoni i propisi, politika, saopštenja na medijima. Neformalni kanali podrazumevaju prakse koje se sprovode u zajednici i očekivanja (National Research Council, 1993).

Siromaštvo

Siromaštvo dovodi do nezdravih stilova života i loših uslova stanovanja, smanjuje pristup zdravstvenoj zaštiti, socijalnim službama i mogućnostima podrške školskim aktivnostima i uspehu deteta, smanjuje mogućnost bezbedne igre i zabave, što dovodi do povećanja nivoa delinkvencije u ovim okolnostima (Williams i sar, 2004, National Research Council, 1993).

Efikasnost krivičnog pravnog sistema

Sigurnost, brzina i težina kažnjavanja utiču na procenu troškova i dobiti od delinkvencije, što utiče na odluku da li da se učestvuje u kriminalnom aktu.

Mogućnosti za izvršenje krivičnog dela

Verovatnoću prestupa povećava postojanje pristupačnih ciljeva, raspoloživost sredstava za izvršenje krivičnog dela, kao i odsustvo nadzora jer. slabo prisustvo policije, mala cirkulacija ljudi isl. Tako pristupačnost oružja značajno povećava broj dela teškog nasilja (Rutter i sar, 1998).

Pristupačnost psihoaktivnih supstanci

Zloupotreba psihoaktivnih supstanci može da izazove i pospeši antisocijalno ponašanje. Neke supstance, kao što je alkohol, smanjuju kočnice za izvršenje dela.

Druge supstance zahtevaju velike materijalne izdatke da bi se nabavile, što je motiv za krađe i pljačke.

Etiketiranje

Izrazitost i način ispoljavanja procesa društvenog obeležavanja delinkventa kao devijantnog određuje izraženost sekundarne devijacije koja zatim pospećuje dalji razvoj delinkvencije (Paternoster, Iovanni, 1996; Braithwite, 1996).

Mas-mediji

Iako je uticaj neposrednog gledanja agresivnih scena na televiziji kratkoročan, dugoročno prisustvo agresije u masmedijima utiče da ona postane prihvatljivija u kulturnom smislu (Rutter i sar., 1998). Dolazi do procesa socijalnog učenja, kojima mladi imitiraju antisocijalne idole na medijima, i ovladavaju tehnikama kriminala.

INSTRUMENTI ZA PROCENU RIZIKA DECE I MLADIH ZA ANTISOCIJALNO PONAŠANJE I SUKOB SA ZAKONOM

Rastuće potrebe naših stručnjaka za operativnim i relevantnim instrumentima procene rizika dece i mladih za antisocijalno ponašanje i sukob sa zakonom inicirale su pripremu nekoliko instrumenata za procenu rizika, zasnovanih na prikazanoj sistematizaciji faktora rizika: Skale za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih (Hrnčić, Žegarac, Džamonja-Ignjatović), Skale indikatora hroniciteta antisocijalnog ponašanja (Hrnčić, Žegarac) i Upitnika roditeljskog nadzora (Hrnčić). Instrumenti su namenjeni kako istraživanjima u ovoj oblasti, tako i efikasnoj proceni rizika u direktnom radu sa decom i mladima sa problemima ponašanja. Pri formiranju instrumenata uzeta je u obzir različita snaga predikcije pojedinih faktora rizika (Hrnčić, Žegarac, 2008c).

Skala za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih (Hrnčić, Žegarac, Džamonja-Ignjatović) daje mogućnost multisistemske, holističke procene, obuhvatajući individualne faktore rizika, porodične faktore, faktore vršnjačke grupe, stresore i širu socijalnu okolinu. Razvijena su i dva pomoćna instrumenta. *Skala indikatora hroniciteta antisocijalnog ponašanja* (Hrnčić, Žegarac) omogućava procenu hroniciteta ili pervarzivnosti sukoba sa zakonom kod dece i mladih na osnovu četiri indikatora:

trajanja, učestalosti, težine i raznovrsnosti antisocijalnog ponašanja. *Upitnik roditeljskog nadzora* (Hrnčić) je namenjen proceni efikasnosti nadgledanja deteta od strane roditelja, koja je značajan prediktor antisocijalnog ponašanja.

Navedeni instrumenti se nalaze u Prilozima 1, 2 i 3 ovog teksta.

KOMENTAR

Antisocijalno ponašanje je retko rezultat slobodnog izbora mladih ljudi. Ono je mnogo češće posledica njihovih suženih mogućnosti. Nepovoljne socijalne okolnosti i biološke predispozicije, neadekvatni roditelji, odbacivanje, nepripadanje, česti stresovi, ukazuju na nesreću i nemogućnost nalaženja adekvatnog mesta u proso-cijalnoj sredini. Izbor pozicije „protiv društva” je prinudan izbor, a ne slobodna volja „iskvarene duše”.

REZIME KLJUČNIH TAČAKA

- ❑ Različiti faktori antisocijalnog ponašanja i indikatori njegove težine i perzistencije međusobno koreliraju, pa se generalno mogu utvrditi dva tipa antisocijalnog ponašanja - perzistentni, i adolescencijom limitirani tip antisocijalnog ponašanja.
- ❑ Analiza faktora koji su sistematski pokazali svoj uticaj na nastanak i razvoj antisocijalnog ponašanja dece i mladih pokazala je da se oni mogu grupisati u nekoliko kategorija: genetski i prenatalni biološki faktori, individualni faktori, porodični faktori, faktori vršnjačke grupe, stresori i faktori neposrednog socijalnog okruženja.
- ❑ Genetski, prenatalni biološki i porodični faktori u međusobnoj interakciji formiraju neke individualne karakteristike mlade osobe.
- ❑ Sa karakteristikama stečenim u porodici, mlada osoba ulazi u sledeće neposredne odnose sa vršnjačkom grupom i školom, koji dalje utiču na njen životni put.
- ❑ Stresori sa kojima se mlada osoba susreće u odnosima sa svojom okolinom takođe utiču na njen razvoj i izbore koje čini.

- ❑ Ukoliko više sazreva, osoba se sve više samostalno uključuje u širu društvenu zajednicu, čije karakteristike imaju sve direktniji uticaj.
- ❑ U cilju efikasne i sistematske procene rizika dece i mladih za antisocijalno ponašanje i sukob sa zakonom, razvijen je instrument procene od strane autora ovog teksta i saradnika.

ČETVRTO POGLAVLJE

PROTEKTIVNI FAKTORI

Značaj koji nepovoljni uticaji neposredne socijalne okoline, individualnih karakteristika i šireg društvenog okruženja imaju na razvoj antisocijalnog ponašanja je neopsporan. Ipak, čak i kada se kod osobe stekne nekoliko krucijalnih faktora rizika, kao što je to slučaj kod razvoja koursivnog mehanizma u porodici¹, postoji značajan procenat onih koja nemaju antisocijalni ishod. Visoka povezanost između averzivnog i koursivnog ponašanja naučenog u kući sa sličnim ponašanjem u školi koju dobijaju Paterson i saradnici (path coeficient 0.73, Patterson i sar., 1992), pokazuje takođe i da mnoga deca ne pokazuju generalizacije naučenog u kući na školsku sredinu. Rater i saradnici naglašavaju da postoji velika varijacija između dece u njihovim odgovorima čak i kada su negativna iskustva dugotrajna i teška (Rutter i sar., 1998). Tri studije sprovedene u Tisidu u Engleskoj su pokazale da su oko trećina ispitanika koje nisu prestupnici delili isti tip i broj faktora rizika kao i oni koji često recidiviraju krivična dela (MacDonald, 2006). Šta je to što ih štiti?

Mnogi autori nalaze odgovor u tzv. „protektivnim faktorima“. Rater ih definiše kao „...uticaje koji modifikuju, poboljšavaju ili prekraju odgovor osobe na neki sredinski rizik koji povećava verovatnoću neadaptivnog odgovora“ (Rutter, 1985, str. 600). Ovi uticaji mogu biti događaji, procesi, okolnosti, resursi ili odnosi. Tesno povezan sa ovim pojmom je i pojam elastičnosti ili rezilijencije („resilience“), koji se odnosi na sposobnost osobe da se uspešno adaptira nakon izlaganja nepovoljnostima. To je konstrukt koji se odnosi na lične dipozicije osobe i koji „...pomaže da se odredi kako individua razume, doživljava i nosi se sa faktorima rizika i zaštite“ (Taylor i sar., 2003, str. 46).

Postoji nekoliko različitih shvatanja protektivnih faktora (Farrington, 2003). Najjednostavniji pristup je da su oni opozit od faktora rizika, tj. da postoji linearan odnos između njih i antisocijalnog ponašanja, tako da je ista varijabla na jednom kraju kontinuumu protektivni faktor, a na drugom - faktor rizika. I sama istraživanja faktora

¹ Koursivni mehanizam u porodici obuhvata nekoliko faktora rizika, uključujući nedovoljnu osetljivost i reponsivnost roditelja, neadekvatno prepoznavanje i neefikasno kažnjavanje devijantnog ponašanja, potkrepljujuću reakciju roditelja na antisocijalno ponašanje, agresivne strategije prevazilaženja problema itd.

rizika sugerišu ovakvo tumačenje, jer je njihov uobičajeni dizajn praćenje kovarijacija između nekih faktora i antisocijalnog ponašanja. Samim tim, više vrednosti faktora rizika su povezane sa povećanjem antisocijalnog ponašanja, a niže sa njegovim smanjenjem. Istraživanja faktora rizika i faktora protekcije neretko se zasnivaju na ovoj logici, pa se nalaz o smanjenom prisustvu faktora rizika istovremeno tumači kao nalaz o pozitivnom uticaju protektivnih faktora koji su opozit istim faktorima rizika, bez provere da li protektivni faktori imaju supresivno dejstvo na faktore rizika (npr. Carr, Vandiver, 2001). Ipak, neke varijable koje su na jednom kraju faktori rizika, na svom suprotnom kraju jasno pokazuju protektivno dejstvo. Tako je niska reaktivnost autonomnog nervnog sistema široko potvrđeni faktor rizika antisocijalnog ponašanja (Rutter i sar., 1998). Sa druge strane, pokazuje se da je visoka reaktivnost autonomnog sistema protektivni faktor antisocijalnog ponašanja. Karakteriše mlade koji nisu kriminalci iako imaju kriminalne očeve (Brennan i sar., 1997), kao i mlade sa antisocijalnim ponašanjem koji su odustali od kriminalne karijere u odrasloj dobi (Reine i sar., 1995).

Drugi pristup polazi od pretpostavke da protektivni faktori nemaju nužno linearan odnos sa antisocijalnim ponašanjem. Faktori mogu da imaju visoke vrednosti povezane sa smanjenim rizikom, dok njihove niske vrednosti mogu da ne budu povezane sa povećanim rizikom. Najčešće pominjani primer je inteligencija. Dok je povećanje inteligencije od srednje ka visokoj povezano sa smanjenjem antisocijalnog ponašanja, smanjenje inteligencije od srednjih ka nižim vrednostima nije povezano sa povećanjem antisocijalnog ponašanja (Rutter, 1985; Rutter i sar., 1983, 1998; Knežević, 2001). Protektivni faktori mogu imati i nelinearan odnos sa težinom antisocijalnog ponašanja, iako na svom suprotnom kraju povećavaju rizik. Tako je ženski pol protektivni faktor, a njegova suprotnost – muški pol – je faktor rizika, ali njegova protektivna snaga zavisi od težine antisocijalnog ponašanja. Po pravilu, ženski pol je utoliko protektivniji ukoliko se radi o težim formama antisocijalnog ponašanja koje uključuju nasilje, visok recidivizam i nastavak kriminalne karijere (Rutter i sar., 1983, 1998).

Treće tumačenje odnosa protektivnih faktora sa antisocijalnim ponašanjem postulira da njihova interakcija sa faktorima rizika dovodi do smanjenja ili čak poništavanja efekata koje faktori rizika imaju na antisocijalno ponašanje. Tako npr. postojanje dobre i stabilne pozitivne emotivne veze sa podržavajućom prosocijalnom odraslošću osobom van porodice može da smanji negativni efekat odbacivanja od strane porodice i vršnjaka, koje nastaje kao posledica averzivnog ponašanja deteta.

Studije koje se bave istraživanjem protektivnih faktora imaju nekoliko tipičnih dizajna. Najjednostavniji je praćenje linearne korelacije između varijabli i antisocijalnog ponašanja. Nešto komplikovanije je istraživanje uloge protektivnih faktora kao moderatora ili medijatora uticaja koji faktori rizika imaju na antisocijalni ishod. Treći

je identifikovanje osoba koje su u visokom riziku za početak, nastavak ili eskalaciju antisocijalnog ponašanja i zatim istraživanje protektivnih faktora koji su prisutni kod onih koji uprkos rizicima ne pokazuju antisocijalni ishod, ili koji su odustali od već formirane antisocijalne karijere.

ISTRAŽIVANJA PROTEKTIVNIH FAKTORA

Istraživanja su pokazala da se protektivni faktori javljaju na individualnom i interpersonalnom nivou.

Individualni faktori zaštite

O protektivnom uticaju *visoke inteligencije*, kao i *visoke reaktivnosti autonomnog sistema* je već bilo reči. Mnogi autori ukazuju na zaštitnu ulogu *dobrog temperamenta*, pod čime se podrazumevaju karakteristike temperamenta koje pobuđuju pozitivan odgovor kod drugih (Rutter i sar., 1998). Istraživanja pokazuju i da *niža potreba za novim događajima i uzbuđenjem* takođe štiti od antisocijalnog ishoda (Fergusson, Lyndskey, 1996, po Rutter i sar., 1998). Protektivni uticaj ima i socijalna izolovanost koja ima osnovu u *stidljivosti* (Farrington, 1996a) ili *inhibiranosti* osobe (Kerr i sar., 1997). Kerr i saradnici smatraju da je inhibiranost „...tendencija da se strahom reaguje na nepoznate ljude, objekte i situacije, kao i na pretnju kaznom ili nagradom” (Kerr i sar., 1997, str. 809). Kerr i saradnici dobijaju da su deca, koja ometaju druge i nastavu u školi, u manjem riziku da postanu delinkventna ukoliko su takođe i inhibirana (idem, 1997). Ipak, značajno je razlikovati inhibiciju od socijalnog povlačenja, koje Kerr i saradnici definišu kao „...neaksioznu preferenciju ka usamljenim aktivnostima, ili nedostatak kod osobe efekta nagrađivanja socijalnim interakcijama ili socijalnim odobravanjem” (idem, str. 810). Socijalno povlačenje je, u kombinaciji sa problemima ponašanja, faktor rizika antisocijalnog ponašanja (idem, 1997).

Sposobnost rešavanja problema se takođe često navodi kao individualni faktor zaštite (Rutter, 1989; Rutter i sar., 1983, 1998). Ona je opozit neadekvantnim strategijama prevazilaženja problema, koje su faktor rizika. Lična osobina koja se pokazuje posebno protektivnom je *osećanje samoeфикаsnosti*, kako u postizanju pozitivnih ciljeva, tako i u izbegavanju neželjenih ishoda (Rutter, 1989; Rutter i sar., 1998; Jagers i sar., 2007). I *pozitivan pristup planiranju i budućnosti* pospešuje prosocijalne odgoore

u nepovoljnim okolnostima (Rutter i sar., 1998). Takođe, *percepcija dobijanja socijalne podrške* od strane neposredne socijalne sredine štiti od razvoja neprilagođenih formi ponašanja (Morrison i sar., 2002). *Povezanost sa socijalnim institucijama* kao što je škola, porodica, crkva i *posvećenost njima* takođe deluju kao protektivni uticaji u socijalnim nepovoljnostima (Stouthamer-Loeber i sar., 2002; Jagers i sar., 2007).

Faktori zaštite u neposrednoj socijalnoj okolini

Raznoliko i široko socijalno umrežavanje koje povećava socijalne mogućnosti i pristup prosocijalnim resursima se pokazuje kao snaga koja značajno povećava šanse mlade osobe za pozitivan ishod uprkos nepovoljnostima (Kemshall i sar., 2006).

Porodična iskustva

Roditelji koji ne odobravaju antisocijalno ponašanje, kao i roditelji koji efikasno nadgledaju kretanje deteta, regulišu disciplinu u porodici i imaju pozitivan odnos sa detetom, deluju kao zaštita od antisocijalnog ponašanja (Stouthamer-Loeber i sar., 2002; Morrison i sar., 2002; Williams i sar., 2004; Herrenkohl i sar., 2005). Takođe, stabilan, topao i harmoničan odnos sa jednim roditeljem je protektivan čak i u kontekstu opšteg konflikta i netrpeljivosti u porodici (Farrington, 1996a, Rutter i sar., 1998). Pokazuje se da i *povećana odgovornost u porodici* štiti čak i u izrazitim nepovoljnostima. Tako zapošljavanje zbog porodičnih ekonomskih teškoća i briga za nemoćne članove porodice (mlađu decu, bolesnog roditelja) smanjuje rizik od razvoja antisocijalnog ponašanja (Rutter, 1985). Takođe, *praksa porodice da traži eksternu pomoć* kada joj je potrebna smanjuje negativne uticaje faktora rizika (Hrnčić, 1999; Williams i sar., 2004).

Iskustva u školovanju

Iskustva koja *podstiču odgovorno ponašanje, posvećenost školi, uspeh u školi, uključivanje u razredne aktivnosti, kao i planiranje i korišćenje resursa škole i zajednice* smanjuju rizik za antisocijalni ishod mladih koji su već pokazali prve znake antisocijalnog ponašanja (Rutter i sar., 1998, Morrison i sar., 2002; Stouthamer-Loeber i sar., 2002; Herrenkohl i sar., 2005). Ova iskustva dovode do pozitivnog stava prema školi, povećavaju povezanost sa zajednicom i njenim vrednostima, podstiču razvoj kompetencija i socijalnih veština, povećavaju prilike za dalji razvoj, omogućavaju ispunjenje potreba na prosocijalan način i time uključivanje mlade osobe u zajednicu, i dovode do osećanja samoeфикаsnosti i samopoštovanja. Značaj kvaliteta školovanja kao protektivnog faktora ne samo delinkvencije, već i mnogih

dugih psihoosocijalnih problema dece i mladih, potvrđuje efikasnost programa sekundarne i tercijarne prevencije koji su fokusirani na poboljšanje iskustava i efekata školovanja (npr. Washington State Institute for Public Policy, 1998, Sallybanks, 2003).

Vršnjačka grupa

Prosocijalna vršnjačka grupa je snažan protektivni faktor antisocijalnog ponašanja, potvrđen u mnogim istraživanjima (Rutter i sar., 1998, Herrenkohl i sar., 2005). Posebno je prediktivno *neodobravanje antisocijalnog ponašanja* od strane vršnjaka (Herrenkohl i sar., 2005).

Susedstvo

Susedstvo nema direktan, već indirektan protektivni uticaj, preko faktora rizika i protekcije. Pokazuje se da mladi sa podjednakim brojem protektivnih faktora i faktora rizika, podjednako i krše zakon u različitim susedstvima, ali da prisustvo protektivnih faktora i faktora rizika varira sa susedstvom, pa time i pojavljivanje antisocijalnog ponašanja (Stouthamer-Loeber i sar., 2002).

Ostali protektivni faktori u neposrednoj socijalnoj okolini

Dobar odnos sa barem jednom odraslom osobom koja podržava, podstiče, vodi, pa i prekoreva kada je potrebno, pokazuje se kao faktor zaštite od nepovoljnosti (Rutter, Giller, 1983; Anthony i sar., 2009). Ova osoba može biti član proširene porodice, porodični prijatelj, nastavnik u školi isl.

I *uključenost u religiozne aktivnosti* deluje kao protektivni faktor antisocijalnog ponašanja (Herrenkohl i sar., 2003, 2005).

Opštost i uvremenjenost pozitivnih uticaja

Faktori zaštite ne pokazuju isti, uopšteni uticaj na smanjenje antisocijalnog ponašanja. Njihov uticaj varira ne samo u odnosu na različite osobe, već i u odnosu na istu osobu, ali u različito vreme. Tako isključenje iz redovnog školovanja može nekome biti faktor rizika, dok je drugoj osobi protektivni faktor (MacDonald, 2006). Ovi podaci pokazuju koliko *značaj koji osoba daje nekim uticajima* utiče na efekat koji oni imaju na nju i njeno ponašanje (Rutter, 1985).

Snaga uticaja protektivnih faktora zavisi i od njihove *uvremenjenosti* u odnosu na potrebe i okolnosti osobe. Značajan uticaj na uvremenjenost ima uzrast. Neki faktori dobijaju značaj sa uzrastom, dok ga drugi gube, što je posledica unutrašnjih i spoljašnjih promena u potrebama, interesovanjima i mogućnostima koje donosi sazrevanje. Istraživanje Stouthamer-Loeber-a i saradnika (2002) pokazuje da brojni faktori zaštite u okviru porodice koji su važni u adolescenciji, nemaju značajan uticaj u preadolescentnom uzrastu.

Multipli uticaj protektivnih faktora

Različiti protektivni faktori koji su istovremeno ili sukcesivno prisutni u životu osobe imaju kumulativno dejstvo na ishod, slično faktorima rizika. Povećavanje broja protektivnih faktora dovodi do smanjivanja rizika za antisocijalno ponašanje (Howell, 1995; Stouthamer-Loeber i sar., 2002; Herrenkohl i sar., 2005). Studija Ministarstva pravde USA sprovedene u Ročesteru (Howell, 1995) se posebno detaljno bavila protektivnim faktorima antisocijalnog ponašanja. Identifikovano je 12 protektivnih faktora delinkvencije i nasilja. Svaki od tih faktora je pojedinačno pokazao malu prediktivnu vrednost, ali je broj faktora protekcije imao značajan uticaj na delinkvenciju mladih koji su imali visok stepen rizika. Istraživači su izdvojili grupu mladih koji su imali pet ili više faktora rizika delinkvencije, i analizirali njihove rezultate deleći ih u dve podgrupe s obzirom na broj protektivnih faktora. U prvoj podgrupi mladi su imali manje od šest faktora zaštite, i u ovoj podgrupi je njih čak 80% pokazalo kasniju ozbilju delinkvenciju. U drugoj podgrupi, gde su mladi imali devet i više faktora zaštite, samo je njih 25% pokazalo kasniju ozbilju delinkvenciju.

MEHANIZMI UTICAJA

Koji mehanizmi uticaja stoje iza navedenih nalaza? Rater i saradnici su dali nekoliko mogućih odgovora (Rutter i sar., 1998).

- Protektivni faktori smanjuju senzitivnost na faktore rizika. Tako dobar odnos sa jednim nastavnikom smanjuje osetljivost na odbacivanje od strane ostalih nastavnika.
- Protektivni faktori smanjuju uticaj faktora rizika. Tako efikasni roditelji smanjuju uticaj hiperaktivnosti na odbacivanje deteta u školskoj sredini.

- Protektivni faktori smanjuju negativnu lančanu reakciju koja dovodi do antisocijalnog ishoda. Tako se postizanjem školskog uspeha i razvojem socijalnih veština u školi prekida lanac uticaja koji vodi od kursivnog mehanizma do delinkvencije.
- Protektivni faktori povećavaju pozitivnu lančanu reakciju. Na primer, fudbal sa vršnjacima može da, preko talenta koji osoba pokazuje za fudbal, dovede do profesionalnog uspeha.
- Protektivni faktori podstiču osećanje samopoštovanja i samoeфикаsnosti. Tako uspeh u školovanju povećava veru u sebe i svoje sposobnosti.
- Protektivni faktori daju pozitivna iskustava koja direktno neutralizuju ili kompenzuju efekte rizika. Pozitivan odnos sa majkom tako može da kompenzuje visok porodični konflikt.
- Protektivni faktori otvaraju pozitivne prilike za dalji razvoj. Tako raznoliko i široko socijalno umrežavanje povećava pristup sredstvima za prosocijalno zadovoljavanje potreba.
- Protektivni faktori povećavaju verovatnoću pozitivne kognitivne obrade negativnih iskustva. Naime, pozitivna iskustva nastala zbog uticaja protektivnih faktora dovode do povećanja tendencije da se nađu pozitivni elementi i u nepovoljnostima.

FOKUS NA SNAGAMA

Istraživanja protektivnih faktora antisocijalnog ponašanja su dovela do prebacivanja fokusa razmišljanja sa problema na mehanizme i procese prevazilaženja nepovoljnosti. Dok razumevanje faktora rizika omogućava da se osvetle mehanizmi nastanka i održavanja antisocijalnog ponašanja, rasvetljavanje uloge i uticaja protektivnih faktora omogućava da se sagledaju mogućnosti pokretanja procesa promene. Tako je naglasak na, kako postojećim, tako i poželjnim snagama i kompetencijama dao nove mogućnosti planiranja i primene efikasnih intervencija. Uviđanje karakteristika i procesa koji „čine razliku” daje smernice intervencijama koje razvijaju kapacitete osobe i njene neposredne okoline. Naglasak na postojećim snagama i kapacitetima daje osećanje samopoštovanja i samoeфикаsnosti detetu i njegovoj porodici kroz isticanje njihovih mogućnosti, sposobnosti i postignuća, a ova osećanja imaju značajno dalje protektivno dejstvo. Uviđanje postojećih protektivnih faktora daje osnovu za poboljšanje situacije kroz ukazivanje

kako na njene pozitivne aspekte, tako i na efikasne pravce daljeg razvoja. Time se pruža podrška u svakom koraku ka promeni (Henggeler i sar., 1998).

Oslanjanje i naglasak na postojeće snage kod dece, mladih i njihovih porodica, kao i razvijanje procesa i karakteristika koje su pokazali protektivni efekat su postali neophodan element uspešnih intervencija (npr. Henggeler i sar., 1998, Anthony i sar, 2009). Hengler i sar. (Henggeler i sar, 1998), autori multisistemске terapije, koja je jedan od najuspešnijh tretmana antisocijalnog ponašanja, ukazuju na nekoliko osnovnih principa koje treba poštovati prilikom stavljanja u fokus snaga deteta i njegove porodice: koristiti neosuđujući jezik u usmenim i pismenim komunikacijama, upotrebljavati tehnike preuokviravanja, koristiti pozitivno podkrepljenje kad god je to moguće, usvojiti stav rešavanja problema, obezbediti nadu i naći i naglasiti šta dete i porodica rade dobro.

INSTRUMENT ZA PROCENU PROTEKTIVNIH FAKTORA

Potrebe za efikasnim intervencijama koje će povećati šanse dece i mladih u riziku za antisocijalno ponašanje i sukob sa zakonom da se uključe u zajednicu na konstruktivan i produktivan način, dovele su do razvijanja instrumenta za procenu protektivnih faktora „*Lista snaga dece i mladih u sukobu sa zakonom*” (Hrnčić). Lista je zasnovana na prikazanoj sistematizaciji faktora zaštite. Daje mogućnost multisistemске i holističke procene protektivnih faktora, obuhvatajući individualne i porodične faktore, kao i faktore vršnjačke grupe, školovanja, zapošljavanja i šireg socijalnog okruženja. Navedeni instrument se nalazi u Prilogu 4 ovog teksta.

KOMENTAR

Nakon istraživanja faktora rizika koja su bila aktualna tokom osamdesetih i devedesetih godina 20. veka, koja su tražila odgovor na pitanje uzroka kriminala, protektivni faktori su došli u fokus interesovanja naučnika poslednjih par decada, jer su davali odgovor na jedno od centralnih pitanja kriminologije, pitanje efikasne prevencije kriminala uprkos nepovoljnostima. Istraživanja protektivnih faktora su ukazala na moguće načine postizanja prosocijalnih ishoda kod mladih koji su u visokom riziku

za razvoj i održanje antisocijalnog ponašanja. Razumevanje ovih procesa dovelo je do prebacivanja fokusa preventivnih intervencija sa problema na snage. Pokazalo se da fokus na snagama, zasnovan na podršci postojećim sposobnostima uz istovremeno razvijanje novih snaga potrebnih za dalji razvoj, daje oslonac za procese pozitivne promene. Hegler i saradnici smatraju da ovaj oslonac obuhata uvažavanje osoba u procesu promene, uključivanje njihovih potencijala, i poštovanje postignutog napredka (Henggeler i sar., 1998). Ovakav pristup pokazuje svoju efikasnost ne samo kod mladih sa antisocijalnim ponašanjem, već i kod svih koji se suočavaju sa psihosocijalnim izazovima (npr. Henggeler i sar., 2002).

REZIME KLJUČNIH TAČAKA

- ☐ Istraživanja uticaja koji modifikuju, poboljšavaju ili prekravaju odgovor osobe na neki sredinski rizik koji povećava verovatnoću neadaptivnog odgovora, pokazala su značaj protektivnih faktora na životne izbore vulnerabilne omladine.
- ☐ Protektivni faktori se javljaju na individualnom i interpersonalnom nivou.
- ☐ Faktori protekcije nemaju isti uticaj na različite osobe, kao ni na iste osobe u različito vreme.
- ☐ Različiti protektivni faktori koji su istovremeno ili sukcesivno prisutni u životu osobe imaju kumulativno dejstvo na ishod.
- ☐ Mehanizmi uticaja koje protektivni faktori imaju na izbore koja osoba čini su mnogostruki.
- ☐ Istraživanja protektivnih faktora antisocijalnog ponašanja su dovela do prebacivanja fokusa razmišljanja sa problema na mehanizme i procese prevazilaženja nepovoljnosti.
- ☐ Na osnovu prikazane sistematizacije protektivnih faktora, razvijen je i u prilogu prikazan instrument njihove procene.

PETO POGLAVLJE

DELINKVENTNI ISHOD

Dosadašnji pregled je obuhvatio uticaje u njihovom razvojnem sledu. Da bi se *razumelo krivično delo*, potrebno je posmatrati izvršitelja kao kompletnu ličnost u situaciji činjenja krivičnog dela – dakle, u tranferzalnom preseku. Krivično delo je rezultanta dve dinamičke sile: *strukturalne* - antisocijalne tendencije, i *procesne* – proces odlučivanja o izvršenju krivičnog dela u konkretnoj situaciji. Ukoliko su uticaji raniji, maligniji i perzistentniji, utoliko oni više učestvuju u formiranju antisocijalne tendencije kod mlade osobe. Ukoliko su kasniji, situacioni i razvojno ograničeni, oni više utiču na odluku o izvršenju krivičnog dela.

ANTISOCIJALNE TENDENCIJE

Antisocijalna tendencija je, kao svaka dispozicija, razvojno uslovljena međudejstvom individualnih i sredinskih faktora rizika i zaštite. Počinje da se razvija u detinjstvu ili adolescenciji. Ferington (Farrington 1996a, 1996b) smatra da ona obuhvata: *naviku* da se koriste pre antisocijalni nego socijalni putevi za zadovoljenje motiva, postojanje ili nepostojanje *inhibicija* za činjenje krivičnih dela, i *motivaciju* koja pogađuje antisocijalnom ponašanju.

Navika zavisi od prirodnih predispozicija, vaspitanja i nege u porodici, delinkvencije roditelja, susedstva koje je antisocijalno ili prosocijalno, vršnjačke grupe (prosocijalne ili delinkventne), uspeha u školi i obrazovanja, kao i prilika za zapošljavanje, smatra Ferington.

Inhibicije su verovanja i stavovi koja su protiv antisocijalnog ponašanja. One zavise od procesa socijalnog učenja koji se odvija pre svega u porodici. Osnovni unutrašnji inhibitori su savest i empatija. Razvijenost ovih inhibitora zavisi i od bioloških predispozicija deteta kao što su impulsivnost i niska verbalna inteligencija. Postojanje verova-

nja koja promovišu antisocijalni akt zavise i od okruženosti antisocijalnim modelima, kao i od i njihovog značaja za osobu. Ukoliko ova verovanja imaju značajniji uticaj, utoliko više dete stiče uverenje da je prestup dozvoljen, i pre usvaja stavove protiv društvene strukture vlasti.

Motivacija koja pogoduje antisocijalnom aktu uključuje postojanje želje za materijalnim dobrima, uzbuđenjem i statusom, zatim dosada, frustracija, i bes.

IZVRŠENJE KRIVIČNOG DELA

Na samo izvršenje delinkventnog akta značajno utiče proces odlučivanja, baziran na proceni osobe potencijalnih dobitaka od kriminala, i dobitaka od ne-kriminala. Ova računica uključuje prilike za vršenje krivičnog dela, konkretne materijalne i socijalne dobiti od krivičnog dela, brzinu, sigurnost i težinu sankcija krivičnih dela, i socijalne i materijalne gubitke, kao što su osuđivanje porodice, gubitak prijatelja, posla isl. (Farrington, 1996a; Vila, 1996; Stafford, Warr, 1996, Wilston, Herrnstein, 1996).

Iako su *materijalni* dobiti od dela za većinu ljudi isti, one imaju različito efekte za različite ljude zbog individualnih karakteristika osoba i razlika u materijalnom i socijalnom kontekstu osobe i okolnosti.

Da li će osoba izvršiti krivično delo ili ne visoko određuje njena procena *socijalnih* dobitaka i gubitaka od krivičnog dela. Osnovno pitanje je kakva će posledice imati krivično delo na njenu poziciju u neposrednom socijalnom okruženju. Ukoliko je procenjeno da će posledica biti napredak, verovatnoća krivičnog dela je velika; ukoliko je procenjen da će posledica biti gubitak, šanse da će delo biti izvršeno su daleko manje. Posebno bitan za nastavak delinkvencije je ciklus dobiti karakterističan za svet kriminala, u kome socijalne dobiti od kriminala (statusne, emotivne, seksualne) postaju sve izraženije, a gubici sve manji.

Dispozicione karakteristike osobe utiču na način na koji ona procenjuje dobitke i gubitke. Tako različiti ljudi različito uzimaju u obzir vremensku dimenziju prilikom razmatranja dobitaka i gubitaka. Pozitivne posledice kriminalnog akta obično neposrednije od pozitivnih posledica nečinjenja kriminala, što pogoduje kriminalu jer snaga nagrada opada što su one vremenski udaljenije od činjenja dela (Wilston, Herrnstein, 1996). Osobine ličnosti kao što su impulsivnost, niže verbalne intelektualne sposobnosti i smanjena samokontrola smanjuju uzimanje u obzir udaljenih nagrada (Luengo i sar, 1994, Hrnčić, 2004).

Okolnosti u kojima se razmatra činjenje krivičnog dela značajno utiču na zaključivanje o krivičnom delu. Povišeni afekat, a posebno bes, povećava verovatnoću kriminalnog ishoda jer smanjuje kognitivno funkcionisanje i sposobnost samokontrole. Silčno dejstvo imaju i psihoaktivne supstance. Neke od njih (npr. alkohol), dezinhbiraju društveno nedozvoljene impulse, kao što su agresivni antisocijalni porivi, čime "olakšavaju" izvršenje delikata.

I kontekst potkrepljenja utiče na odlučivanje o krivičnom delu. Dobici od kriminala će biti manji, a gubici veći i ukoliko osoba ima veću ukupnu količinu nagrada u životu (Wilson, Herrnstein, 1996, Strand, 2000). Ova količina zavisi kako od dispozicija, tako i od socijalnog statusa osobe. Socijalno vešta, inteligentna osoba koja ima dobar socijalni i materijalni položaj i dobija dosta pažnje i ljubavi, neće imati potrebu da ovo stiče preko kriminala.

KOMENTAR

Antisocijalnu tendenciju razdvaja od krivičnog dela proces odlučivanja o izvršenju krivičnog dela. Ipak, prethodno izlaganje navodi nas na zaključak da antisocijalno ponašanje nije toliko rezultat slobodnog izbora mladih ljudi, koliko je posledica njihovih suženih mogućnosti. Nepovoljne socijalne okolnosti i biološke predispozicije, neadekvatni roditelji, odbacivanje, nepripadanje, česti stresovi (naročito gubici), ukazuju na nesreću i nemogućnost nalaženja adekvatnog mesta u prosocijalnoj sredini. Izbor pozicije „protiv društva” je mnogo češće prinudan izbor u nedostatku boljih rešenja, nego slobodna volja „iskvarene duše”.

REZIME KLJUČNIH TAČAKA

- ❑ Krivično delo je rezultanta dve dinamičke sile: strukturalne - antisocijalne tendencije, i procesne – proces odlučivanja o izvršenju krivičnog dela u konkretnoj situaciji.
- ❑ Antisocijalna tendencija uključuje naviku da se koriste pre antisocijalni nego socijalni putevi za zadovoljenje motiva, postojanje ili nepostojanje inhibicija za činjenje krivičnih dela, i motivaciju koja pogoduje antisocijalnom ponašanju. Razvojno je uslovljena međudejstvom individualnih i sredinskih faktora rizika i zaštite.

- ❑ Proces odlučivanja o izvršenju krivičnog je baziran na odnosu dobitaka od kriminala, i dobitaka od ne-kriminala. Ova računica obuhvata prilike za vršenje krivičnog dela, konkretne materijalne i socijalne dobiti od krivičnog dela, brzinu, sigurnost i težinu sankcija krivičnih dela, i socijalne i materijalne gubitke.
- ❑ Dispozicione karakteristike osobe i okolnosti u kojima se razmatra činjenje krivičnog dela značajno utiču na način na koji ona procenjuje dobitke i gubitke.

ŠESTO POGLAVLJE

ŽIVOTNI PUTEVI MLADIH SA ANTISOCIJALNIM PONAŠANJEM

Koncept životnog puta postao je popularan u okviru razvojne psihologije u drugoj polovini dvadesetog veka. On se zasniva na posmatranju razvoja sa stanovišta kontinuiteta i diskontinuiteta individualnog životnog toka. Pristup psihosocijalnim fenomenima sa stanovišta životnog toka daje mogućnost odgovora na mnoga pitanja o psihosocijalnom funkcionisanju čoveka (Loeber, 1990; McMahon, 1994; Laub, 1996; Rutter i sar., 1998). To su, između ostalih: *pitanje kauzaliteta*: da li se može kasnije ponašanje predvideti na osnovu ranijeg; *pitanje kontinuiteta*: šta vodi do perzistancije u ponašanju; *pitanje tipologije*: koji su tipični životni putevi karakteristični za određeni poremećaj; *pitanje heterogenosti*: koliko mogu biti različiti životni putevi osoba sa istim poremećajem; *pitanje komorbiditeta*: do kojih sve poremećaja može voditi određeni individualni životni put; *pitanje diskontinuiteta*: koji su uslovi potrebni da se perzistencija prekine; *pitanje faznog razvoja*: da li se razvoj odvija u fazama; koje su to faze; koji su njihovi razvojni zadaci; *pitanje perioda tranzicije*: koji su normativni periodi sistemskih promena u funkcionisanju; koje sredinske i/ili vanredne okolnosti dovode do sistemskih promena u funkcionisanju; *pitanje kritičnih perioda*: u kojim je životnim periodima povećana osetljivost na određene spoljne uticaje; *pitanje vulnerabilnosti*: koje su osobe posebno ranjive na određene spoljne uticaje, kao i *pitanje interakcije sredine i individue*: koliko razlike u psihosocijalnim karakteristikama osobe određuju raznovrsnosti reagovanja različitih osoba u istim životnim situacijama, tj. kako se dobijaju isti ishodi kod osoba u različitim životnim situacijama.

Ovaj kratak pregled pokazuje koliko je oblast istraživanja životnog toka obuhvatna i provokativna. Ona sa sobom nosi mnogo dilema, i jedna je od centralnih tema naučnih rasprava. Osnov zaključivanja o ovim pitanjima su svakako longitudinalna istraživanja koja prate isti uzorak ispitanika kroz vremensku dimenziju. Taj tip istraživanja dalje nosi svoje dileme i ograničenja (McMahon, 1994).

Pristup antisocijalnom ponašanju mladih sa stanovišta životnog toka nam daje krucijalne podatke o dve centralne teme: mogućnosti predikcije i mogućnosti promene. On nam omogućava i uvid u uticaje koje faktori rizika i faktori zaštite imaju u vremenskoj dimenziji, omogućujući individualizovan pristup osobi.

MOGUĆNOST PREDIKCIJE

Nalazi istraživanja o kauzalitetu, kontinuitetu, tipičnim životnim putevima, komorbiditetu i sl. daju nam osnov za prognozu daljeg životnog toka osobe.

Svi do sada navedeni faktori rizika su se pokazali prediktivni za antisocijalno ponašanje, uključujući i samo problematično ponašanje, njegovu vrstu, učestalost, raznovrsnost, pojavljivanje u različitim situacijama i sredinama, kao i uzrast prvog pojavljivanja. Što antisocijalno ponašanje počne ranije, to je veća verovatnoća njegovog nastavka i eskalacije.

Konstantno se pokazuje da nedovoljno kontrolisani tip poremećaja (problemi ponašanja, agresivnost, delinkvencija) ima veću stabilnost u vremenu od preterano kontrolisanog tipa ((strahovi, depresija, povlačenje u sebe) (Loeber, Dishion, 1983; Patterson i sar., 1992; McMahon, 1994; Rutter i sar., 1998). Neka istraživanja pokazuju da se već u trećoj godini života na osnovu nedovoljno kontrolisanog ponašanja mogu identifikovati (mada sa umerenom verovatnoćom) mlade osobe sa visokim rizikom za kasnije antisocijalno ponašanje, što nije slučaj sa internalizovnim formama poremećaja (Caspi, 2000). Dakle, sa većom verovatnoćom se može predvideti da će slične probleme nastaviti da ima i u budućnosti dete koja pokazuje probleme ponašanja, nego što se to može reći za dete čiji poremećaj ne uključuje sukob sa socijalnim i zakonskim normama.

Sam početak antisocijalnog ponašanja je najčešće povezan sa adolescencijom i, ređe, sa detinjstvom, tako da samo 10% prestupnika počinju sa deliktima u odrasлом dobu (Newman i sar., 1996).

Istaživanja tipičnih životnih puteva nam daju osnovu za detaljniju prognozu mogućeg antisocijalnog ponašanja.

Tipovi po početku i trajnosti antisocijalnog ponašanja

Već je bilo reči o najčešće citiranoj podeli antisocijalnog ponašanja na dva tipa: na *perzistentno*, i na *adolescencijom limitirano* antisocijalno ponašanje (Moffit, 1993).

Kao što i njihov naziv kaže, ova dva tipa se značajno razlikuju po početku i trajnosti antisocijalnog ponašanja, ali i po drugim karakteristikama. Pripadnost jednom od ova dva tipa daje mogućnost predikcije očekivanog životnog puta.

Perzistentno antisocijalno ponašanje

Da se podsetimo, perzistentno antisocijalno ponašanje opisuje osobe koje pokazuju visoku istrajnost antisocijalnog ponašanja, koje tipično počinje oko 9. – 10. godine i nastavlja se kroz odraslo doba. Takve osobe čine onih 5-8% kriminalaca koji izvrše oko 50% od ukupnog broja krivičnih dela. Njihovo antisocijalno ponašanje je po pravilu raznovrsnije i teže i od antisocijalnog ponašanja adolescencijom limitiranog tipa. Antisocijalno ponašanje perzistira u kasnu zrelost, sa karakterističnim sukobima sa zakonom, fizičkim obračunima isl.

Smatra se da se koren njihovog antisocijalnog ponašanja može naći u genetskim i biološkim predispozicijama, koje su u interakciji sa sredinskim uticajima. Porođični uticaji su rani i mnogo maligniji. Delinkventno ponašanje se ispoljava pre nego što vršnjaci postanu razvojno referentna grupa. Vanporođični sredinski faktori koji utiču na njihovo konkretno delinkventno ponašanje više su određeni situaciono (npr. prilike za izvršenje krivičnog dela), nego socijalno (npr. pripadnost delinkventnoj grupi, vrednosti sredine kojoj pripadaju).

Ova grupa pokazuje značajno više prisustvo niza psihosocijalnih problema i mentalnih poremećaja, u odnosu na opštu populaciju. Komorbiditet antisocijalnog ponašanja sa drugim mentalnim poremećajima kod odrasle osobe je indikacija da osoba pripada pre ovom „tvrdom jezgru“ kriminala, nego situaciono i razvojno ograničenoj delinkvenciji (Rutter i sar. 1983, 1998; Rutter, 1989; Moffit., 1993, 1996).

Adolescencijom limitirano antisocijalno ponašanje

Kao što smo već pomenuli, adolescencijom limitirano antisocijalno ponašanje odnosi se na osobe koje delinkventna dela počinju u adolescentnom uzrastu, i ne pokazuju perzistentnost kriminalnog ponašanja u odrasлом dobu. Njih ne karakteriše prisustvo mentalnih poremećaja. Kod njih nema dokaza o deficitu verbalne inteligencije, neurološkim oštećenjima, izrazitim porođičnim nepovoljnostima ili prethodnim akademskim problemima. Prema nekim shvatanjima, mladi koji pokazuju adolescencijom limitiranu delinkvenciju su deo normalne populacije. Ovo svakako važi za one koji su učinili samo jedno lakše krivično delo i igrom slučaja bili baš tada uhvaćeni i registrovani kao delinkventi. Anonimna epidemiološka istraživanja pokazuju da i do 90% mladića učini po neko krivično delo (Rutter i sar., 1998). Ovakvi „jednokratni“ učinici i jesu deo normalne populacije.

Međutim, većinu delinkvenata u ovoj kategoriji ipak čine mladi sa izraženijim antisocijalnim ponašanjem, koji čine krivična dela češće od jedanput. Kod njih su uglavnom prisutna i druga problematična ponašanja (npr. loš školski uspeh, bežanje iz kuće, bežanje iz škole, zloupotreba alkohola, droga, itd.). Istraživanja Donovan i Džesera (Donovan, Jessor, 1985) urađena na uzorcima školske i reprezentativne populacije adolescenata, sugerišu da je adolescentno delinkventno ponašanje deo šireg sindroma ponašanja koji obuhvata i zloupotrebu supstanci i rane seksualne odnose. Ovaj faktor je u negativnoj korelaciji sa školskim uspehom i odlaskom u crkvu (kao kriterijumima konvencionalnog ponašanja). Ipak, ovi pridruženi fenomeni su daleko manje patološki obojeni, nego kod grupe „kriminalaca od karijere”. Zato su verovatnije u pravu pripadnici druge struje, koji smataju da su oni negde između normalnih adolescenata i perzistentnih delinkvenata (Moffit, 1993, 1996, Rutter i sar., 1998).

Negativne socijalne okolnosti su manje izražene u ovoj grupi, porodica adekvatnija, problemi prilagođavanja manje istaknuti, a kvalitet vršnjačkih odnosa bolji. U njihovom detinjstvu se daleko ređe nalaze psihopatološka ispoljavanja, naročito hiperkinetski poremećaj. Veći je uticaj devijantnih vršnjaka i socijalnog miljea na njihovu delinkvenciju. Tokom odraslog života su bolje prilagođeni (imaju stalne poslove, brakove), mada pokazuju neka devijantna ponašanja (zloupotreba supstanci, sklonost nasilju, sukobi u porodici). Ipak, njihova ponašanja više su reaktivne prirode, i nemaju znakove socijalne i radne onesposobljenosti. Ukoliko bi se pokazalo da postoje neki mentalni poremećaji u ovoj populaciji, oni bi bili blaži i po karakteru i po izraženosti poremećaja. Koliko u ovoj grupi ima mladih zavisi više od trenutnog stanja društva, šire i uže socijalne okoline, nego od njihovih unutrašnjih odrednica i ranih uticaja, te se u ovu kategoriju mladi prestupnici regrutuju naročito u periodima opšteg porasta kriminala u društvu.

Rani nasuprot kasnim početnicima

Peterson i saradnici (Patterson i sar., 1992) daju sličnu podelu, razlikujući dva tipa antisocijalnih osoba: one sa *ranim* (preadolescentnim) *početkom* i one sa *kasnim* (adolescentnim) *početkom* delinkventnog ponašanja. Oni sa rani startom se generalno poklapaju sa perzistentnim tipom, a oni sa kasnim početkom - sa adolescencijom limitiranim tipom koji opisuje Mafitova.

Kao i svakoj dihotomizaciji ljudskog ponašanja, i ovde su navedeni tipovi pre krajevi kontinuuma, nego jasno razdvojene kategorije. Jedan kraj ove dimenzije čine mladi koji počinu jedno krivično delo u adolescenciji, a drugi kraj osobe koje su svoja antisocijalna ponašanja pokazale još u ranom detinjstvu, a nisu prestale sa njima sve do svoje, često

prerane, smrti. Kontinuum se može podeliti i na više od dve kategorije (npr. D'Unger i sar., 1998). Ipak, podela na perzistentni i adolescencijom limitirani tip je najšire prihvaćena u savremenoj literaturi, jer ukazuje na relevantne razlike u etiološkim faktorima, devijantnom ponašanju, mentalnim poremećajima, i toku i ishodu kriminalne karijere.

Tipovi po vrsti antisocijalnog ponašanja

Dosta diskusije u savremenoj literaturi je posvećeno tome da li treba razdvojiti nasilne i nenasilne delinkvente, kao posebne tipove.

Nasilno nasuprot skrivenom antisocijalnom ponašanju

Pokazuje se da ne postoji osnova za jasno razgraničenje između onih koji imaju nasilna krivična dela i onih koji ih nemaju. Ipak, može se napraviti razlika između onih koji imaju ponovljena dela teškog nasilja, i onih koji nemaju dela teškog nasilja. Veoma nasilni prestupnici su u detinjstvu bili žrtve surovosti i zlostavljanja u porodici (Lewis i sar., 1988; Shumaker, McKee, 2001). Vrhunac nasilnih dela je u poređenju sa nenasilnim deliktima u kasnijem uzrastu (oko 21. godine, prema 17 godina za imovinske delikte), a opadanje je u mnogo kasnijem dobu (oko 36. godine, prema 21 – 24 godina za imovinske delikte).

Louber (Loeber, 1990) daje podelu na agresivni (nasilni) i neagresivni (nenasilni) tip.

- *Agresivno/mnogostrani tip.* Zovu ih i „nasilni predatori” (Chaiken, Chaiken, 1982, po Loeber, 1990). Karakteriše ih veoma rani početak, još u predškolskom periodu. Mnogi od njih pokazuju probleme pažnje, impulsivnosti i hiperaktivnosti. Imaju siromašne odnose i sa vršnjacima i sa odraslima. Imaju probleme i u porodici i u školi, i u riziku su za akademski neuspeh. U većem su riziku za recidivizam i za polinarkomaniju od ostalih tipova delinkvenata. Pokazuju veliku raznovrsnost problema, od bežanja iz škole do zloupotreba droga. Imaju najveću stopu inovacija u delinkventnom ponašanju, razvijajući nove načine kršenja zakona. Pokazuju veću perzistenciju antisocijalnog ponašanja u odraslom dobu.
- *Neagresivan tip.* Karakteriše ga relativno kasni početak antisocijalnog ponašanja, u kasnom detinjstvu ili ranoj adolescenciji. Za njih su karakteristični krađa, laganje, bežanje iz škole, zloupotreba supstanci. Nisu agresivni u ponašanju. Hiperaktivnost se ređe pojavljuje. Verovatniji su dobri odnosi sa vršnjacima i sa roditeljima. Veliki deo njihovog antisocijalnog ponašanja se dešava u anti-

socijalnim vršnjačkim grupama. Nemaju akademski deficit, a njihovi školski problemi više su posledica njihovog odbijanja da učestvuju u akademskim aktivnostima. Češće je napuštanje antisocijalnog puta. Ipak, odavde se regrutuju recidivisti imovinskih delikata i kriminalci „bele kragne“ (koji čine krivična dela zloupotrebom ovlašćenja u radnom odnosu). U riziku su za zloupotrebu droga. Proporcija ženskog pola je ovde viša nego u prethodnoj grupi.

Louber (Loeber, 1990) smatra da se može odrediti i treći - *tip ekskluzivne zloupotrebe supstanci*. Veliki deo kasnijih alkoholičara i narkomana ne pokazuju ozbiljno antisocijalno ponašanje dok su mladi. Zloupotreba supstanci počinje u ranoj ili srednjoj adolescenciji. Njihovo antisocijalno ponašanje je često uzrokovano zloupotrebom psihoaktivnih supstanci. Cilj antisocijalnog akta je da se, kada ponestanu legalni načini, ilegalno domognu sredstava potrebnih za kontinuirano konzumiranje narkotika i alkohola, što je za njih imperativ.

Često je citirana još jedna podela Loubera i saradnika (Loeber i sar., 1993, 1994, 1997, po Rutter i sar., 1998), koja se zasniva na meta-analizi longitudinalnih istraživanja progresije životnih puteva delinkvenata od srednje teških ali frekventnih antisocijalnih ponašanja ka ređim ali težim deliktima. Progresija je prisutnija kod perzistentnih, nego kod „eksperimentalnih“ delinkvenata, i kod ranijeg nego kod kasnijeg početka antisocijalnog ponašanja. Podela razlikuje probleme konflikta sa autoritetima, skrivene antisocijalne probleme i otvorene antisocijalne probleme.

- *Problemi konflikta sa autoritetima*. Počinju najranije, sa tvrdoglaviim ponašanjem deteta praćenim prkošenjem. Ono dalje vodi do izbegavanja autoriteta kroz ostajanje dugo van kuće i bežanje iz škole i iz kuće, pa i do otvorenog konflikta s autoritetima i vršnjacima. Na kraju dolazi do imovinskih i nasilnih delikata.
- *Skriveni antisocijalni problemi*. Počinju laganjem i krađama po prodavnicama. Sledeći korak je pravljenje imovinske štete (vandalizam, paljenje vatre). Zatim dolazi do ozbiljnih imovinskih delikata (krađa kola, provalna krađa, promet droge, prevara). Ređe se dešavaju otvoreni antisocijalni problemi.
- *Otvoreni antisocijalni problemi*. Počinju sa fizičkim maltretiranjem druge dece, pa preko tuča dovode do nasilnog prestupništva. Češće su praćeni skrivenim formama, nego što su skriveni problemi praćeni otvorenim formama.

Seksualni prestupnici

Seksualni prestupi se različito evidentiraju u različim zemljama. Po pravilu, žrtve seksualnih delikata najčešće ne prijavljuju prestup, i to utoliko manje ukoliko je zemlja patrijarhalnija, zbog osude žrtve i nedostatka adekvatne društvene reakcije

karakteristično za patrijarhalne kulture. Evidencija Republike Srbije pokazuju da je silovanje ređe od ubistva, što najverovatnije nepotpuno prikazuje realno stanje ovih teških seksualnih krivičnih dela. U periodu od 2003. do 2007., godišnje, za silovanje je osuđeno od nijednog do šest maloletnika (do 0.3% osuda), u odnosu na devet do 25 maloletnika osuđenih za ubistva u istom periodu (evidencija Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije). U Sjedinjenim Američkim Državama se oko 15% hapšenja maloletnika izvrši zbog silovanja.

Nedostatak jasnog uvida u stopu pojavljivanja seksualnih prestupa otežava zaključivanje o karakteristikama seksualnih prestupnika, koji većinom nisu registrovani. Istraživanja se uglavnom sprovode na zatvorskoj populaciji, koju često karakterišu multipli problemi sa zakonom. Pokazuje se da polovina maloletnih učinilaca seksualnih prestupa čine i druge prestupe (Rutter i sar., 1998). Motivacija seksualnih prestupa nije toliko seksualno zadovoljstvo, koliko je demonstracija moći i ponižavanje žrtve. Seksualni prestupnici su velikom većinom muškarci. Verovatnoća da recidiviraju seksualnim prestupom je nekoliko puta manja, nego što je to verovatnoća da počine neko drugo krivično delo (Rutter i sar., 1998).

Karakteristike maloletnika koji su učinili seksualni prestup uglavnom odgovaraju karakteristikama mladih sa ozbiljnim i perzistentnim antisocijalnim ponašanjem. To su loše socijalne veštine, problemi u kontroli impulsa i besa, zloupotreba supstanci (Hengeller, 1989, Rutter i sar., 1998). Njihove porodice karakteriše zlostavljanje i zanemarivanje u detinjstvu, i porodična dezorganizacija (Rutter i sar., 1998). Uobičajeno je iskustvo seksualne zloupotrebe u detinjstvu (Hengeller, 1989, Rutter i sar., 1998). Imaju probleme u održavanju bliskih odnosa sa drugima, često su izolovani od vršnjaka, a manje agresivni od nasilnih maloletnika (Hengeller, 1989).

Istraživanja sugerišu da su maloletni seksualni prestupnici koji recidiviraju najverovatnije deo šire grupe mladih sa ozbiljnijim antisocijalnim ponašanjem, s tim što imaju verovatnije iskustvo seksualne zloupotrebe u detinjstvu, i više problema u bliskim interpersonalnim odnosima.

Maloletne ubice

Ubistva su u mirnodopskim vremenima redak fenomen, pa i ubistva koja su počinili maloletnici. U Srbiji retko prelaze 20 incidenata godišnje, što čini oko 1% krivičnih dela. Ipak, zbog težine posledica, skreću pažnju istraživača i javnosti, te se često maloletne ubice izdvajaju kao poseban tip antisocijalnog ponašanja. Međutim, istraživanja pokazuju male ili nikakve razlike učinilaca ubistva u odnosu na izrazito nasilne delinkvente (Hrnčić, 2007b). Kao i u opštoj delinkventnoj populaciji, i ovde je prisutna heterogenost prirode dela i karakteristika učinioca. Specifičnosti mladih osuđenih

zbog ubistva u odnosu na ostalu antisocijalnu omladinu se više pokazuju u *broju i stepenu izraženosti porodičnih etioloških faktora* antisocijalnog ponašanja, nego u samim faktorima. Po pravilu, mlade ubice potiču iz veoma poremećenih porodica (Rutter i sar., 1998). Učinioci ubistva, slično učiniocima ostalih dela teškog nasilja, karakterišu psihotični simptomi i neurološka oštećenja, zloupotreba supstanci i postojanje izrazitih stresora, koji mogu kako da predisponiraju osobu za nasilni akt, tako i da budu njegov okidač. Indikovano je i postojanje genetskog mehanizma nasleđivanja psihotičnih karakteristika. Ove specifičnosti su identične sa specifičnostima izrazito nasilnih prestupnika.

Specifičnost izvršioca homicida u odnosu na učinioce nasilnih dela se pre svega nalazi u okolnostima samog dela. Pokazuje se da su izvršioci homicida češće usamljeni u svom delu (Meloy i sar., 2001; Shumaker, McKee, 2001), i da delo češće vrše u porodičnom okruženju (Shumaker, McKee, 2001), nego izvršioci ostalih nasilnih dela. Najčešća su neplanirana, impulsivna ubistva, koja mogu biti i posledica stresa izazvanog činjenjem nekog drugog krivičnog dela (npr. razbojništva). Kada „stvari izmaknu kontroli” zbog bilo kog razloga (među kojima ponašanje žrtve nije zanemarljivo, Kron, 1994), može doći do napada panike u kome, zbog inače snižene samokontrole, dolazi do ubistva. Gubitak kontrole može biti i posledica dejstva psihoaktivnih supstanci.

Specifičnosti homicida u odnosu na sva ostala krivična dela nalazimo i u širim društvenim faktorima. Faktori rizika koji su specifično vezani za homicid su pristupačnost oružja u društvu, naročito pištolja (Heide, 1997; Shumaker, Prinz, 2000), kao i pristupačnost psihoaktivnih supstanci (Heide, 1997; McLaughlin i sar., 2000).

Nalazi sugerišu da najverovatnije i najčešće maloletne ubice predstavljaju ekstrem kontinuumu koji ide od jednokratnih učinioca lakših krivičnih dela, do veoma nasilnih recidivista koji u izuzetnim okolnostima mogu počiniti ubistva. Postoji i kategorija maloletnika koja nije učinila ni jedno krivično niti antisocijalno delo, osim ubistva. Ubistvo tada može biti rezultat preuzimanja rizičnih i neopreznih akcija, tipičnih za adolescenciju, koje u kombinaciji sa nesrećnih okolnostima mogu dovesti do tragičnog ishoda. U oba slučaja, životni put registrovanih maloletnih ubica je obeležen njihovim, uglavnom dugogodišnjim, lišavanjem slobode, kao i izraženom društvenom stigmatizacijom. Ukoliko se radi o nasilnicima, visoka je verovatnoća nastavka antisocijalnog ponašanja i u odraslom dobu.

Pokazuju se i specifičnosti kod učinioca masovnih i seksualnih ubistava. Masovne ubice karakteriše prisustvo fantazija o nasilju (Meloy i sar., 2001). Učinioce seksualnih ubistava karakteriše socijalna izolacija tokom celog života, kao i nedostatak heteroseksualnih odnosa (Grubin, 1994).

Tipovi po komorbiditetu

Komorbiditet (istovremeno pojavljivanje) antisocijalnog ponašanja sa drugim mentalnim poremećajima, pogoršava prognozu životnog puta mlade osobe zbog multiplih problema sa kojima se suočava. Pokazuju se i neke specifičnosti životnog puta osoba sa komorbiditetom, pre svega kod komorbiditeta antisocijalnog ponašanja sa hiperaktivnošću i poremećajem pažnje, kao i kod komorbiditeta sa depresijom.

Hiperaktivnost, problemi pažnje i antisocijalno ponašanje

Mafitova (Moffit, 1990) je istraživala poseban tip adolescentnih delinkvenata, koji u ranoj istoriji pokazuju *poremećaj pažnje*. U poređenju sa „čistim” delinkventima i sa decom koja imaju samo poremećaj pažnje, ovaj tip pokazuje višu impulsivnost i agresivnost, i teže porodične nepovoljnosti. Karakteriše ga i niža verbalna inteligencija, lošije postignuće u čitanju, i lošiji rezultati na neurološkom testu verbalne sposobnosti i memorije. Nelegalne aktivnosti počinju u detinjstvu, i raznovrsnije su nego kod „čistih” delinkvenata. Produžavaju svoje nelegalno ponašanje i u mladosti.

Lajnam (Lynam, 1996) prikazuje nalaze koji sugerišu da deca koja pokazuju *komorbiditet hiperaktivnosti-impulsivnosti-problema pažnje* (HIPP) i *problema ponašanja* imaju najveći rizik da postanu hronični prestupnici, kao i da su u visokom riziku da postanu odrasle psihopate. Ovaj autor navodi da u 30-50% slučajeva problemi HIPP i problemi ponašanja idu zajedno. On smatra da deca sa oba problema imaju raniji početak antisocijalnog ponašanja, da se verovatnije tuku, da imaju više antisocijalnih simptoma, koji su i teži.

Oba ova autora tumače nalaze o najgoroj prognozi kod ove dece time što kod njih koincidiraju neurološki deficiti, biološke predispozicije i porodične nepovoljnosti.

Ipak, ukoliko hiperaktivni poremećaj i poremećaj pažnje u detinjstvu nisu udruženi sa poremećajem ponašanja u užem smislu, oni nisu prediktivni za kasniju delinkvenciju. Tek njihov komorbiditet sa poremećajem ponašanja u užem smislu visoko predisponira decu za kasnije izrazito antisocijalno ponašanje (Moffit, 1990; McMahon, 1994; Lynam, 1996).

Depresivni antisocijalni tip

Mestern (Mestern 1988, po Loeber, 1990) predlaže još jedan tip: onaj koji uključuje kako depresiju, tako i antisocijalno ponašanje. Visoko prisustvo depresije kod antisocijalne populacije je utvrđeno u mnogim istraživanjima (Hrnčić, 2003b, 2007a,

2008b). Po svojim karakteristikama pre pripada perzistentnom nego adolescencijom limitiranom tipu antisocijalnog ponašanja (Hrnčić, 2003b). Karakteriše ga smanjena socijalna kompetencija u odnosu kako na samo depresivnu, tako i na samo antisocijalnu decu (McGee i sar., 1990; Renouf i sar., 1997; Kerr i sar., 1997, Windle, Windle, 1993). Depresivni delinkventi imaju negativnije i više odbacujuće odnose u porodici i vršnjačkoj grupi i nižu individuaciju u porodici, nego što je to slučaj sa delinkventima bez depresivnih simptoma (Hrnčić, 2008a).

Ovaj tip nema specifične karakteristike kriminalne karijere. Ipak, potrebno je izdvojiti ga jer istraživanja pokazuju da mladi sa komorbiditetom depresivnih simptoma i antisocijalnog ponašanja imaju *najveći rizik od uspešnog suicida* (Marttunen i sar., 1994; Shaffer i sar., 1996).

Ženska delinkvencija

Velika većina istraživanja delinkvencije i antisocijalnog ponašanja se baziraju na muškoj populaciji, koja u svim zemljama čini većinu izvršilaca krivičnih dela. Maloletnice u Srbiji čine 5-8% maloletnih prestupnika (evidencija Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije). Retka istraživanja ženske populacije prestupnika pokazuju neke specifičnosti (Rutter i sar., 1983, 1998). Njihovi delikti imaju manje agresivnih elemenata od muških delikata, ređi su seksualni delikti, i delikti vezani za promet narkotika. Žene prave manje delikata od muških prestupnika. Manja je verovatnoća da budu recidivisti i da počine zaista teška krivična dela. One u ranijem dobu odustaju od kriminalne karijere od muških „kolega“.

O specifičnostima životnog puta devojčica i devojaka koje pokazuju antisocijalno ponašanje možemo saznati i iz studija poremećaja ponašanja kod mladih. Životna putanja *devojčica sa poremećajem ponašanja* je drugačija od dečaka. Devojčice koje u detinjstvu pokazuju poremećaj ponašanja manje verovatno u adolescenciji pokazuju teške i perzistentne oblike delinkvencije (McMahon, 1994). Devojčice sa poremećajem ponašanja imaju veću verovatnoću braka sa devijantnim partnerom (Rutter i sar., 1998), veći rizik za različite internalizovane probleme, ranu trudnoću, neodgovorno roditeljstvo i rano razvojno zaostajanje njihove dece (McMahon, 1994). Devojke sa antisocijalnim ponašanjem češće imaju u istoriji separaciju od jednog ili oba roditelja, nego mladići sa antisocijalnim ponašanjem (Rutter, Giller, 1983).

MOGUĆNOST PROMENE

Razumevanje mehanizama koji dovode do prestanka ili značajnog smanjenja antisocijalnog ponašanja i uključivanja osobe u prosocijalnu zajednicu je veoma značajno sa stanovišta prevencije, jer omogućava efikasnije planiranje preventivnih intervencija. Prikaz protektivnih faktora dat u četvrtom poglavlju ukazuje na one uticaje, koji mogu dovesti do pozitivnog ishoda uprkos nepovoljnostima. Za sam proces promene značajni su i životni događaji koji dovode do nje, kao i uticaj koji razvojni period u kome se osoba nalazi može imati za snagu pojedinih faktora rizika i protekcije.

Životni događaji i diskontinuitet antisocijalnog ponašanja

Kvalitativna analiza životnih puteva mladih pokazuje da su prosocijalni i antisocijalni izbori koje su činili često bili pod uticajem životnih događaja (Laub, 1996; Rutter i sar., 1998; MacDonald, 2006). Istraživanja su pokazala da je smanjenje i prekid već razvijene delinkventne karijere često povezano sa odlučujućim životnim događajima (Laub, 1996, Farrington, 1996a; Rutter i sar., 1998). Interesantni su nalazi istraživanja Lejba (Laub, 1996), koji je pratio ispitanike čuvene studije maloletničke delinkvencije Mekordovih (McCord, McCord, 1959) nekoliko decenija kasnije. Našao je da su pojedinačni događaji koji su najviše pozitivno uticali na napuštanje antisocijalnog puta bili dobar brak sa nedevijantnom ženom i posao koji uključuje dalju edukaciju, nove mogućnosti i odseljavanje iz mesta stanovanja (kao npr. posao u vojsci).

Na osnovu pregleda literature, Rater i saradnici zaključuju da najpovoljniji uticaj imaju iskustva koja *uključuju nove mogućnosti, rezultuju u radikalnoj promeni sredine, naročito neposrednog socijalnog okruženja i imaju značajan pozitivan efekat na samopoštovanje i samoefikasnost ili na očekivanja i odnos drugih* (Rutter i sar., 1998).

Kritični periodi

Neki događaji imaju povećanu snagu uticaja u specifičnim razvojnim periodima. Kada se negativni događaji dese u kritičnim periodima povećane vulnerabilnosti (ranjivosti) na ove događaje, oni povećavaju rizik za diskontinuitet životnog puta, ka-

ko u smislu negativnih, tako i u smislu pozitivnih preokreta. Kritični periodi mogu biti razvojno određeni, ali i definisani značajnim promenama u socijalnoj sredini.

Razvojni periodi

Istraživanja su ukazala na ovakvu vezu između razvojnih perioda i nekih uticaja koji su kritični za ove periode (Loeber, 1990; Laub, 1996; Rutter, 1989; Rutter i sar., 1998).

Dete je tokom *prve i druge godine života* posebno osetljivo na odvajanje od staraoca. I depresija i drugi mentalni problemi staraoca imaju povećan uticaj u ovom periodu. Sa druge strane, stabilno, senzitivno i responsivno roditeljstvo podstiče psihofizički razvoj deteta.

U *predškolskom uzrastu* konflikti roditelja o disciplinovanju deteta; utrogljavanje deteta u roditeljske odnose, odvajanje od roditelja i rođenje brata/sestre imaju povećani negativni uticaj. Rođenje drugog deteta nije samo po sebi negativno, već samo ukoiko je povezano sa drugim nepovoljnostima koji remete odnos prema detetu, kao što su zapostavljanje deteta, nedostatak pomoći roditelju u prevladavanju kompeticije sa novorođenčetom isl. Slično je i sa odvajanjem deteta od roditelja zbog razvoda, separacije roditelja i sl., koje ima efekat pre svega preko smanjenja kvaliteta nege i života detata. Sa druge strane, stabilno i senzitivno roditeljstvo i jasne granice u porodici podstiču razvoj potencijala deteta.

U *školskom uzrastu* posebno su značajni problemi u izradi domaćih zadataka i uspostavljanju samokontrole prilikom početka školovanja, kao i padanje na testovima i ispitima u školi. Posebno negativan efekat imaju: odbacivanje pro-socijalnih vršnjaka, promena škole taman kada se dete „dobro snašlo“, kao i prekid školovanja. Brojne psihosocijalne nepovoljnosti mogu da ugrožavaju poziciju u vršnjačkoj grupi, kao što su etničke razlike, siromaštvo, stresovi porodice isl. Pozitivan uticaj imaju dobro školsko postignuće, uklopljenost u vršnjačku grupu, povezanost sa školom i posvećenost njenim vrednostima i uključenost u školske aktivnosti.

U *adolescenciji*, negativan uticaj devijantnih vršnjaka može biti presudan za početak antisocijalnog ponašanja. Posebno izazovni su i problemi u telesnom sazrevanju i seksualnom razvoju, problemi u heteroseksualnim odnosima i rana trudnoća. Do pozitivnih promena dovodi uspeh u vršnjačkim i seksualnim odnosima.

U *ranom odraslom dobu*, nezaposlenost; neuspeh u partnerskim odnosima i devijantan partner su izazovi koji mogu da dovedu do socijalnih devijacija. Dobar i stabilan partnerski odnos i uspešna poslovna karijera, sa druge strane, mogu da dovedu do pozitivnih promena.

Periodi tranzicije

Periodi tranzicije su periodi u razvoju osobe ili sistema u kojima se dešava sistem-ska promena u funkcionisanju. Ovi periodi promene se dešavaju kod svakog prelaska iz jednog razvojnog perioda u sledeći, čineći tako deo normalnog razvoja. Do tranzicije takođe mogu da dovedu spoljašnji uticaji koji zahtevaju velike adaptacije osobe ili sistema, kao što su ulasci ili izlasci članova porodice iz porodičnog sistema, promena boravka, veliki ekonomski izazovi, bolest itd.

Periodi velikih promena su krizni periodi jer postojeće strukture, kako intra tako i interpersonalne, nisu više funkcionalne pa gube na snazi i uticaju, a nova struktura nije još formirana. Oni nose sa sobom mogućnost promene, kako na bolje, tako i na gore. U ovim periodima uticaj spoljašnjih okolnosti je potencijalno najveći. Okolnosti mogu biti negativne i povećavati verovatnoću antisocijalnog ishoda, ali i pozitivne, kao što su to događaji koji otvaraju nove mogućnosti, pa su to i periodi kada preventivni programi mogu imati najveće efekte.

KOMENTAR

Ovaj kratak pregled pokazao je niz fenomena antisocijalnog ponašanja koji se otkrivaju kada se posmatraju kroz vizuru pojedinačne priče koja se odvija u nekom kontinuiranom vremenu i ima neki svoj životni tok. On nas podseća da maloletni prestupnici nisu procenti niti verovatnoće, nego ljudi sa svojim patnjama i radostima, iskušenjima i razrešenjima, koja su na žalost često za njih nepovoljna, dakle ljudi koji iz dana u dan žive svoju priču i u njoj svakodnevno donose neke dobre ili loše odluke. Procentima ne možemo olakšati povratak u zajednicu, ali osobi čije potrebe i patnje, puteve i stramputice poznajemo i razumemo, možda i možemo.

REZIME KLJUČNIH TAČAKA

- ❑ Koncept životnog puta omogućava proučavanje antisocijalnog ponašanja sa stanovišta njegovog kontinuiteta i diskontinuiteta. Istraživanja tipičnih životnih puteva daju osnov za prognozu antisocijalnog ponašanja.

- ❑ Najčešće cirtirana tipologija antisocijalnog ponašanja je podela prema početku i trajnosti antisocijalnog ponašanja, na perzistentni i adolescencijom limitirani tip antisocijalnog ponašanja.
- ❑ Tipovi prestupnika se mogu odrediti i u odnosu na vrstu antisocijalnog ponašanja. Razlikuju se oni koji imaju ponovljena dela teškog nasilja od onih koji nemaju dela teškog nasilja, tj. oni koji imaju pretežno otvorene od onih koji imaju pretežno skrivene forme antisocijalnog ponašanja. Često se odvajaju kao posebni: tip ekskluzivne zloupotrebe supstanci, seksualni prestupnici i maoletne ubice.
- ❑ Tipovi se mogu odrediti i u odnosu na komorbiditet antisocijalnog ponašanja sa drugim mentalnim poremećajima. Izdvaja se komorbiditet sa depresijom, kao i sa hiperaktivnim poremećajem i poremećajem pažnje.
- ❑ Žensko antisocijalno ponašanje se značajno razlikuje od muškog.
- ❑ Smanjenje i prekid već razvijene delinkventne karijere je često povezan sa odlučujućim životnim događajima.
- ❑ Postoje kritični periodi povećane vulnerabilnosti za neke životne događaje, koji povećavaju rizik za diskontinuitet životnog puta, kako u smislu negativnih, tako i u smislu pozitivnih preokreta.

ZAKLJUČAK

Izdvajanje maloletničkog prestupništva u odnosu na opšti kriminalitet nastalo je pod uticajem vladajućih shvatanja adolescencije kao posebnog razvojnog perioda, u kome se razigranost detinjstva sreće sa obavezama odraslog doba, kada mlada osoba ima sposobnost shvatanja uzročno-posledičnih veza i kompleksnih situacija, ali ne i lično i socijalno iskustvo potrebno za preuzimanje pune odgovornosti za svoje postupke.

Maloletnička delinkvencija obuhvata heterogene fenomene. Njome se bavi nekoliko naučnih disciplina, uključujući pravo, sociologiju, psihologiju i psihijatriju. U oblasti se, osim maloletničke delinkvencije, sreću i srodni pojmovi: agresivno ponašanje, nasilje, eksternalizovani (nedovoljno kontrolisani) sindrom, poremećaji ponašanja, psihopatija, antisocijalni poremećaj ličnosti, disocijalni poremećaji ličnosti, antisocijalno ponašanje, deca i mladi u sukobu sa zakonom i u riziku, kao i asocijalno ponašanje. Antisocijalno ponašanje najbolje opisuje fenomen sa stanovišta dinamike njegovog razvoja i prevencije. Deca i maloletnici u sukobu sa zakonom je izraz koji najbolje opisuje vulnerabilnu poziciju u kojoj se nalaze deca i mladi koji su osumnjičeni, optuženi ili osuđeni zbog krivičnog dela.

Populaciju maloletnika koji čine krivična dela karakteriše značajno veće prisustvo mentalnih poremećaja nego u opštoj populaciji. Istovremeno pojavljivanje mentalnih poremećaja i maloletničkog prestupništva pogoršava prognozu životnog puta mlade osobe, zbog multiplih problema prilagođavanja sa kojima se suočava.

Mnoge ideje su produkovane i brojna istraživanja sprovedena u nastojanju da se objasne složeni fenomeni kriminaliteta i delinkvencije. Njihove empirijske provere su dovele do toga da su neke u potpunosti, neke delimično, a neke uslovno prihvaćene. Biološke teorije imaju delimičnu i ograničenu potvrdu u odnosu na specifične fenomene koje mogu objasniti. Teorija anomije i subkulturalni pristupi su odbačeni kao generalna objašnjenja, ali potvrđeni kao objašnjenja specifičnih fenomena. Psihoanalitička teorija je uslovno prihvaćena zbog svoje neproverljivosti. Teorija etiketiranja, teorija socijalnog učenja i teorija moći i kontrole su osvetlile neke posebne fenomene. Teorija diferencijalne asocijacije, teorija socijalne kontrole, kognitivne teorije i strukturalna porodična terapija su se pokazale kao plodne za dalji razvoj teorija i istraživanja.

Model stadijuma socijalne interakcije najviše obećava u postizanju veće preciznosti u definisanju i proveru naučnih pretpostavki. Sistemski i ekološki pristupi omogućavaju integraciju dostignutog znanja i pokazuju značajno bolje rezultate od individualnih pristupa u prevenciji i suzbijanju delinkventnog ponašanja.

Integraciji nagomilanog teorijskog znanja i istraživačkih nalaza značajno je doprineo eklektički pristup razumevanju delinkvencije, zasnovan na definisanju i sistematizaciji faktora rizika koji su prediktivni za antisocijalno ponašanje. Faktori rizika se mogu grupisati u nekoliko kategorija: genetski i prenatalni biološki faktori, individualni faktori, porodični faktori, faktori vršnjačke grupe, stresori i faktori neposrednog socijalnog okruženja. Genetski, prenatalni biološki i porodični faktori u međusobnoj interakciji formiraju neke individualne karakteristike mlade osobe. Sa ovim karakteristikama, mlada osoba ulazi u sledeće neposredne odnose sa vršnjačkom grupom i školom, koji dalje utiču na njen životni put. Stresori sa kojima se mlada osoba susreće u svojoj okolini takođe utiču na njen razvoj i izbore koje čini. Ukoliko više sazreva, osoba se sve više samostalno uključuje u širu društvenu zajednicu, čije karakteristike imaju sve direktniji uticaj na nju.

Istraživanja uticaja koji modifikuju, poboljšavaju ili prekrajaju odgovor osobe na neki sredinski rizik pokazala su značaj koji protektivni faktori imaju za životne izbore omladine koja se nalazi u nepovoljnim okolnostima. Individualni i interpersonalni protektivni faktori pokazuju koji su mogući načini postizanja prosocijalnih ishoda čak i kod onih mladih, koji su u visokom riziku za nastavak antisocijalnog ponašanja. Njihov uticaj varira ne samo u odnosu na različite osobe, već i u odnosu na istu osobu, ali u različito vreme. Različiti protektivni faktori, koji su istovremeno ili sukcesivno prisutni u životu osobe, imaju kumulativno dejstvo na ponašanja i izbore koje osoba pravi. Istraživanja protektivnih faktora antisocijalnog ponašanja su dovela do prebacivanja fokusa razmišljanja sa problema na mehanizme i procese prevazilaženja nepovoljnosti.

Samo krivično delo je rezultanta dve dinamičke sile: strukturalne - antisocijalne tendencije, i procesne – procesa odlučivanja o izvršenju krivičnog dela u konkretnoj situaciji. Antisocijalna tendencija uključuje naviku da se koriste pre antisocijalni nego socijalni putevi za zadovoljenje motiva, postojanje ili nepostojanje inhibicija za činjenje krivičnih dela, i motivaciju koja pogoduje antisocijalnom ponašanju. Razvojno je uslovljena međudejstvom individualnih i sredinskih faktora rizika i zaštite. Proces odlučivanja o izvršenju krivičnog je baziran na odnosu dobitaka i gubitaka od kriminala. Ova računica obuhvata prilike za vršenje krivičnog dela, konkretne materijalne i socijalne dobiti od krivičnog dela, brzinu, sigurnost i težinu sankcija krivičnih dela i socijalne i materijalne gubitke. Dispozicione karakteristike osobe i okolnosti u kojima se razmatra činjenje krivičnog dela značajno utiču na način na koji ona procenjuje dobitke i gubitke.

Koncept životnog puta omogućava proučavanje antisocijalnog ponašanja sa stanovišta njegovog kontinuiteta i diskontinuiteta. Istraživanja tipičnih životnih puteva daju osnov za prognozu antisocijalnog ponašanja. Najčešće citirana tipologija je podela prema početku i trajnosti antisocijalnog ponašanja, na perzistentni i adolescencijom limitirani tip antisocijalnog ponašanja. Tipovi prestupnika se mogu odrediti i u odnosu na vrstu antisocijalnog ponašanja. Razlikuju se oni koji imaju ponovljena dela teškog nasilja od onih koji nemaju dela teškog nasilja, tj. oni koji imaju pretežno otvorene od onih koji imaju pretežno skrivene forme antisocijalnog ponašanja. Često se odvajaju kao posebni: tip ekskluzivne zloupotrebe supstanci, seksualni prestupnici i maoletne ubice. Tipovi se mogu odrediti i u odnosu na komorbiditet antisocijalnog ponašanja sa drugim mentalnim poremećajima. Izdvaja se komorbiditet sa depresijom, kao i sa hiperaktivnim poremećajem i poremećajem pažnje. Žensko antisocijalno ponašanje se značajno razlikuje od muškog.

Smanjenje i prekid već razvijene delinkventne karijere je često povezan sa odlučujućim životnim događajima. Postoje kritični periodi povećane vulnerabilnosti za neke životne događaje, koji povećavaju rizik za diskontinuitet životnog puta, kako u smislu negativnih, tako i u smislu pozitivnih preokreta.

* * *

Videli smo da priča o maloletničkoj delinkvenciji nije ni kratka, ni jednostavna, ni laka. To je priča o neuspesima i promašajima, zanemarivanju i zlostavljanju, o tome kako smo zakazali a ne kako smo uspeli. Ipak, ako hoćemo da se brinemo o našim mladima, ne smemo zaobići ni one koji su najugroženiji – a tu spadaju i mladi koji su u sukobu sa društvom i sa zakonom. Oni su često žrtve nemarnog, neadekvatnog, pa i surovog roditeljstva, ličnih nedostataka, ekonomskih nepovoljnosti, socijalne degradacije i društvene nebrige. Iako mnogi mladi uspevaju da izbegnu pogešne izbore uprkos nepovoljnostima, oni i dalje čine manjinu koja nam ukazuje na moguće ali ne i veoma verovatne izlaze. Antisocijalno ponašanje jeste rezultat slobodnog izbora mladih ljudi, ali izbora među suženim mogućnostima među kojima se neretko bira manje od dva zla. Delinkvencija je simptom koji ukazuje na potrebu mladih za socijalnom podrškom i usmerenjem. Njima treba pomoći, a ne osuditi ih, jer time osuđujemo i našu nebrigu, ravnodušnost i izbegavanje odgovornosti.

Pozdrav koji razmenjuju dva ratnika iz Masai plemena kada se sretnu je: „Kako su deca?” A kako su naša deca? Da li su i mladi u sukobu sa zakonom isto naša deca? Ako je odgovor ne, onda barem ne pitajte „Kako mogu?” Kako možete vi, tako mogu i oni. Ako je odgovor da, onda se nadamo da je ovaj kratak prikaz nekih centralnih te-

ma maloletničke delinkvencije dao osnov boljem razumevanju ovog fenomena i dubljem uvidu u probleme koji on sobom nosi i načine njihovog prevazilaženja. Pomoći mladima, koji su se našli u pogrešnim okolnostima i krenuli na pogrešnu stranu, da se vrate u društvo kao njegovi produktivni članovi može se samo ako se njihova životna priča razume i ako im se posveti pažnja, vreme, stručnost i dobra namera potrebna da oni i njihove porodice dobiju socijalnu podršku koja ima je potrebna, osnaže se da preuzmu odgovornost za svoj život i razviju potrebne veštine, i uspešno se integrišu u zajednicu.

SUMMARY

The monography „*Juvenile Delinquency: Risks, Courses and Outcomes*„ provides insight of the phenomenon of juvenile delinquency and related topics, antisocial behaviour, conduct disorders and conflict with the law. The purpose is to review current knowledge in the area in systematic, comprehensive and amenable manner and to encourage in that way further scientific researches as well as capacity building of students and experts in their contacts with children and youth within social protection, legal, educational and health care system. The systematisation of the theories and researches presented in the book provides basis for efficient and multisystemic assessment of needs, risks and strengths of children and youth in conflict with the law and at risk, planning efficient individualized interventions adapted to their needs and preparation of effective preventive programmes.

The concept and characteristics of juvenile delinquency as well as related terms have been analyzed and discussed in the book. Mental disorders of juvenile delinquents have been also reviewed. The most prominent sociological, biological and psychological theories of criminology have been reviewed with emphasis on psychological approaches. Genetic, prenatal biological, family, individual, peer group, school and broader community risk factors have been systematized and discussed and that provided basis for preparation of new risk assessment tools enclosed in the Annexes. Individual and environmental protective factors have been reviewed and analysed, which provided basis for preparation of new tool for assessment of protective factors, also enclosed in the Annexes. Processes that led to enactment of the offence have been analysed, including antisocial tendency and decision making. Life course of juvenile delinquents has been considered including continuity and discontinuity of antisocial behaviour and current typologies in the area.

Key words: antisocial behaviour, conduct disorders, theories of delinquency, risk factors, protective factors, offence enactment, life course, typology.

LITERATURA

- Achenbach, T. M., (1991), *Manual for the Youth Self-Report and 1991 Profile*. Burlington, VT: University of Vermont, Department of Psychiatry.
- Achenbach, T. M., Edelbrock, C. S. (1978), The classification of child psychopathology: a review and analysis of empirical efforts. *Psychological Bulletin*, 85, 6:1275-1301.
- Achenbach, T. M., Verhulst, F.C., Baron, G.D., Althaus, M. (1987), A comparison of syndromes derived from the child behavior checklist for American and Dutch boys aged 6-11 and 12-16. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 28, 3:437-453.
- Ackerman, N. J. (1980), The family with adolescents. U: Carter, E.A., McGoldrick, M. (ur.), *The Family Life Cycle: A Framework for Family Therapy*. New York, Gardner Press, 147-169.
- Agnew, R. (1996), Foundation for general strain theory of crime and delinquency. U: Cordella, P., Siegel, L. (ur.) *Readings in Contemporary Criminological Theory*. Boston, Northeastern University Press, 149-170.
- Alexander, J. F., Parsons, B. V. (1982), *Functional Family Therapy: Principles and Procedures*. Carmel, Calif.: Brooks/Cole.
- Allen, J. P., Moore, C., Kuperminc, G., Bell, K. (1998), Attachment and adolescent psychological functioning. *Child Development*, 69, 5:1406-1419.
- American Psychiatric Association (1994), *Diagnostic and Statistic Manual of Mental Disorders, Fourth Edition (DSM-IV)*. Washington D. C., American Psychiatric Association.
- Anthony, E. K.; Alter, C. F.; Jenson, J. M. (2009), Development of a risk and resilience-based out-of-school time program for children and youths (report). *Social Work*, 54, 1:45-55.
- Araki, Y., Braunschweig, S., Conant, A., Dabel, R. (2002), *Juvenile delinquency Prevention: What Works in the United States and is Promising for Great Britain*. Workshop in program and policy analysis, International issues. University of Wisconsin-Madison.

- Aseltine, R. H., Gore, S., Colten, M. E. (1994), Depression and the social developmental context of adolescence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, 2:252-263.
- Barber, B. K. (1996), Parental psychological control: revisiting a neglected construct. *Child Development*, 67, 3296-3319.
- Barber, B. K., Olsen, J. E. (1994), Associations between parental psychological and behavioral control and youth internalized and externalized behaviors. *Child Development*, 65, 1120-1136.
- Barnes, G. G. (1988), Pattern and intervention. Research findings and the development of family therapy theory. U: Bentovim, A., Barnes, G.G., Cooclin, A. (ur.), *Family Therapy: Complementary Frameworks of Theory and Practice*. London, Academic Press, 95-119.
- Becker, H. S. (1969), Deviance and the responses of others. U: Cressey, D. R., Ward, D. A. (ur.), *Delinquency, Crime and Social Process*. New York, Harper & Row, 585-589.
- Belsky, J., Rovine, M. (1987), Temperament and attachment security in the strange situation: an empirical rapprochement. *Child Development*, 58, 787-795.
- Bennett, I. (1960), *Delinquent and Neurotic Children. A Comparative Study*. New York, Basic Books.
- Berne, E. (1975), *What Do You Say after You Say Hallo*. London, Transworld Publishers, reprinted 1987.
- Bersani, C. A. (1970), Introduction: crime and victims in a free society. U: Bersani, C. A. (ur.), *Crime and Delinquency: A Reader*. London, Macmillan Co.
- Biederman, J., Faraone, S., Milberg, S., Guite, J., Mick, E., Chen, L., Mennin, D., Marris, A., Oullette, C., Moore, P., Spencer, T., Norman, D., Wilens, T., Kraus, I., Perrin, J. (1996), A prospective 4-year follow-up study of attention-deficit hyperactivity and related disorders. *Archives of General Psychiatry*, 53, 437-446.
- Binder, A. (1988), Juvenile delinquency. *Annual Review of Psychology*, 39:253-282.
- Bjorkqvist, K. (1997), Learning aggression from models: from a social learning toward a cognitive theory of modelling. U: Feshbach, S., Zagrodzka, J. (Ur.), *Aggression: Biological, Developmental, and Social Perspectives*. New York, London, Plenum Press, 69-81.

- Black, D., Newman, M. (1996), Children and domestic violence: a review. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 1, 1:79-88.
- Booth, C. L., Rubin, K. H., Rose-Krasnor, L. (1998), Perception of emotional support from mother and friend in middle childhood: links with social-emotional adaptation and preschool attachment security. *Child Development*, 69, 427-442.
- Borduin, C. M., Pruitt, J. A., Henggeler, S. W. (1986), Family interactions in black, lower-class families with delinquent and nondelinquent adolescent boys. *The Journal of Genetic Psychology*, 147, 3:333-342.
- Bowlby, J. (1946), *Forty-four Juvenile Thieves: Their Characters and Home-life*. London, Balliere, Tindall & Cox.
- Bowlby, J. (1980), Kratak osvrt na istorijski razvoj teorije afektivne vezanosti. U: Zazo, Rene (ur.), *Poreklo čovekove osećajnosti*. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 45-46.
- Bowlby, J. (1982), *Attachment and Loss, Vol. 1: Attachment..* New York, Basic Books, 2nd edition.
- Bowlby, J. (1988), Developmental psychiatry comes of age. *The American Journal of Psychiatry*, 145, 1-10.
- Braithwaite, J. (1996), Crime, shame and reintegration. U: Cordella, P., Siegel, L. (ur.), *Readings in Contemporary Criminological Theory*. Boston, Northeastern University Press, 33-41.
- Brennan, P. A., Raine, A., Schulsinger, F., Kirkegaard-Sorensen, L., Knop, J., Hutchings, B., Rosenberg, R., Mednick, S. (1997), Psychophysiological protective factors for male subjects at high risk for criminal behavior. *The American Journal of Psychiatry*.
- Brown, B. B., Mounts, N., Lamborn, S. D., Steinberg, L. (1993), Parenting practices and peer group affiliation in adolescence. *Child Development*, 64, 467-482.
- Burges, R. L., Akers, R. L. (1969), A differential association-reinforcement theory of criminal behavior. U: Cressey, D. R., Ward, D. A. (ur.), *Delinquency, Crime and Social Process*. New York, Harper & Row, 531-556.
- Cadoret, R. J., Yates, W. R., Troughton, E., Woodworth, G., Stewart, M. A. (1995), Genetic-environmental interaction in the genesis of aggressivity and conduct disorders. *Archives of General Psychiatry*, 52, 916-924.

- Cantrell, V. L., Prinz, R. J. (1985), Multiple perspectives of rejected, neglected, and accepted children: relation between sociometric status and behavioral characteristics. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 53, 6:884-889.
- Carey, G. (1994), Genetics and violence. U: Reiss, Albert J.; Miczek, Klaus A.; Roth, Jeffrey A. (ur.), *Understanding and Preventing Violence. Vol 2. Behavioral Influences*. Washington D.C., National Academy Press, 21-58.
- Carpara, G. V., Barbaranelli, C., Incatasciato, M., Pastorelli, C., Rabasca, A. (1997), Emotional instability, physical and verbal aggression, and prosocial behavior as precursors of scholastic adjustment. U: Feshbach, S., Zagrodzka, J. (Ur.), *Aggression: Biological, Developmental, and Social Perspectives*. New York, London, Plenum Press, 111- 120.
- Carr, M. B., Vandiver, T. A. (2001), Risk and protective factors among youth offenders. *Adolescence*, 36, 143:409-426.
- Caspi, A. (2000), The child is father of the man: personality continuities from childhood to adulthood. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78, 1:158-172.
- Chamberlain, P., Rosticky, G. (1995), The effectiveness of family therapy in treatment of adolescents with conduct disorders and delinquency. *Journal of Marital and Family Therapy*, 21, 4.
- Chamberlain, P. (1998), *Family Connections: A Treatment Foster Care Model for Adolescents with Delinquency*. A Social Interactional Approach, Vol. 5. Oregon, Northwest Media Inc, 2nd edition.
- Chowanec, G. D., Josephson, A. M., Coleman, C., Davis, H. (1991), Self-harming behavior in incarcerated male delinquent adolescents. *Journal of American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 30, 2:202-20.
- Cleckley, H. (1982), *The Mask of Sanity*. Sent Louis, Mosby Co.
- Cloward, R. A. (1969), Illegitimate means, anomie, and deviant behavior. U: Cressey, D. R., Ward, D. A. (ur.), *Delinquency, Crime and Social Process*. New York, Harper & Row, 312-331.
- Cloward, R. A., Ohlin, L. E. (1969a), The evolution of delinquent subcultures. U: Cressey, D. R., Ward, D. A. (ur.), *Delinquency, Crime and Social Process*. New York, Harper & Row, 654-668.
- Cloward, R.A., Ohlin, L.E. (1969b), The differentiation of delinquent subcultures. U: Cressey, D. R., Ward, D. A. (ur.), *Delinquency, Crime and Social Process*. New York, Harper & Row, 746-765.

- Cohen, A. K. (1969a), A general theory of subcultures. U: Cressey, D. R., Ward, D. A. (ur.), *Delinquency, Crime and Social Process*. New York, Harper & Row, 640-653.
- Cohen, A. K. (1969b), The sociology of the deviant act: anomie theory and beyond. U: Cressey, D. R., Ward, D. A. (ur.), *Delinquency, Crime and Social Process*. New York, Harper & Row, 722-735.
- Cohen, R., Parmelee, D. X., Irwin, L., Wiesz, J. R., Howard, P., Purcell, P., Best, A. M. (1990), Characteristics of Children in Psychiatric Hospital and Corrections Facility. *Journal of American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 29, 6:909-913.
- Cole, D. A., Carpentieri, S. (1990), Social status and the comorbidity of child depression and conduct disorder. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 58, 6:748-757.
- Cook, W. (1994), A structural equation model of dyadic relationships within the family system. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 62, 3:500-509.
- Constantino, J. N., Morris, J. A., Murphy, D. L. (1997), CSF 5-HIAA and family history of antisocial personal disorder in newborns. *The American Journal of Psychiatry*, 154, 12:1771-1773.
- Cordella, P., Siegel, L. (1996), Introduction (to Chapter 1, Rational Choice Theory). U: Cordella, P., Siegel, L. (ur.), *Readings in Contemporary Criminological Theory*. Boston, Northeastern University Press, 18-19.
- Cressey, D. R. (1969), Role theory, differential association, and compulsive crimes. U: Cressey, D. R., Ward, D. A. (ur.), *Delinquency, Crime and Social Process*. New York, Harper & Row, 1114-1128.
- Crick, N. R. (1996), The role of overt aggression, relational aggression, and prosocial behavior in the prediction of children's future social adjustment. *Child Development*, 67, 2317-2327.
- Crick, N. R., Bigbee, M. A. (1998), Relational and overt forms of peer victimization: a multiinformant approach. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 66, 2:337-347.
- Crick, N. R., & Dodge, K. A. (1994). A review and reformulation of social information-processing mechanisms in children's social adjustment. *Psychological Bulletin*, 115, 74-101.
- Crick, N. R., Dodge, K. A. (1996), Social information-processing mechanisms in reactive and proactive aggression. *Child Development*, 67, 993-1002.

- Crick, N. R.; Werner, N. E. (1998), Response decision processes in relational and overt aggression. *Child Development*, 69, 6:1630-1639.
- Curry, J. F., Palissier, B., Woodford, D. J., Lochman, J. E. (1988), Violent or assaultive youth: dimensional and categorical comparisons with mental health samples. *Journal of American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 27, 2:226-232.
- Dickerson, V. C., Zimmerman, J. (1992), Families with adolescents: escaping problem lifestyles. *Family Process*, 31, 341-353.
- Dishion, T. J. (1990), The family ecology of boys' peer relations in middle childhood. *Child Development*, 61, 874-892.
- Dishion, T. J., Andrews, D. W. (1995), Preventing escalation in problem behaviors with high-risk young adolescents: immediate and 1-year outcomes. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 63, 4:538-548.
- Dishion, T. J., Andrews, D. W., Crosby, L. (1995), Antisocial boys and their friends in early adolescence: relationship characteristics, quality, and interactional process. *Child Development*, 66, 139-151.
- Dishion, T., Kavadagh, K. (2003), *Intervening in Adolescent Problem Behavior: A Family Centred Approach*. New York, Guilford Press.
- Dodge, K. A., Coie, J. D. (1987), Social-information-processing factors in reactive and proactive aggression in children's peer groups. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, 6:1146-1158.
- Dodge, K. A., Coie, J. D., Pettit, G. S., Price, J. M. (1990), Peer status and aggression in boys' groups: developmental and contextual analyses. *Child Development*, 61, 1289-1309.
- Donovan, J. E., Jessor, R. (1985), Structure of problem behavior in adolescence and young adulthood. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 53, 6:890-904.
- D'Unger, A. V., McCall, P. L., Nagin, D. S. (1998), How many latent classes of delinquent criminal careers? Results from mixed poisson regression analysis. *American Journal of Sociology*, 103, 6:1593-1630.
- Emery, R. E. (1982), Interparental conflict and the children of discord and divorce. *Psychological Bulletin*, 92, 2:310-330.
- Emler, N., Reicher, S., Ross, A. (1987), The social context of delinquent conduct. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 28, 1:99-109.

- Empey, L.T. (1969), Delinquent subcultures: theory and recent research. U: Cressey, D. R., Ward, D. A. (ur.), *Delinquency, Crime and Social Process*. New York, Harper & Row, 709-721.
- Erikson, E. (1976), *Omladina, kriza, identifikacija*. Titograd, Pobjeda.
- Erikson, M. L., Empey, L. T. (1969), Class position, peers and delinquency. U: Cressey, D. R., Ward, D. A. (ur.), *Delinquency, Crime and Social Process*. New York, Harper & Row, 404-418.
- Eysenck, H. J. (1971), *Crime and Personality*. London. Paladin.
- Fagot, B. I., Kavanagh, K. (1990), The prediction of antisocial behavior from avoidant attachment classification. *Child Development*, 61, 864-873.
- Farrington, D. P. (1996a), The development of offending and antisocial behavior from childhood to adulthood. U: Cordella, P., Siegel, L. (ur.), *Readings in Contemporary Criminological Theory*. Boston, Northeastern University Press, 107-120.
- Farrington, D. P. (1996b), The explanation and prevention of youthful offending. U: Cordella, P., Siegel, L. (ur.), *Readings in Contemporary Criminological Theory*. Boston, Northeastern University Press, 257-272.
- Farrington, D. P. (2003), Advancing knowledge about the early prevention of adult antisocial behaviour. U: Farrington, D. P., Coid, J.W. (ur.), *Early Prevention of Adult Antisocial Behaviour*. Cambridge, University Press, 1-30.
- Feehan, M., McGree, R., Stanton, W. R., Silva, P. A. (1991), Strict and inconsistent discipline in childhood: consequences for adolescent mental health. *British Journal of Clinical Psychology*, 30, 325-331.
- Feldman, D. (1969), Psychoanalysis and crime. U: Cressey, D. R., Ward, D. A. (ur.), *Delinquency, Crime and Social Process*. New York, Harper & Row, 433-442.
- Feldman, M., Wilson, A. (1997), Adolescent Suicidality in Urban Minorities and Its Relationship to Conduct Disorders, Depression, and Separation Anxiety. *Journal of American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 36, 1:75-84.
- Feldman, S. S., Weinberger, D. A. (1994), Self-restraint as a mediator of family influences on boys' delinquent behavior: a longitudinal study. *Child Development*, 64:195-211.
- Fendrich, M., Mackesy-Amiti, M. E., Goldstein, P., Spunt, B., Brownstein, H. (1995), Substance involvement among juvenile murderers: comparisons with older offenders based on interviews with prison inmates. *International Journal of the Addictions*, 30, 11:1363-82

- Fergusson, D. M., Lynskey, M. T., Horwood, J. L. (1996), Origins of comorbidity between conduct and affective disorders. *Journal of American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 35, 4:451-460.
- Feshbach, S. (1997), The psychology of aggression: insights and issues. U: Feshbach, S., Zagrodzka, J. (ur.), *Aggression: Biological, Developmental, and Social Perspectives*. New York, London, Plenum Press, 213-235.
- Fields, S. A., McNamara, J. R. (2003), The prevention of child and adolescent violence. A review. *Aggression and Violent Behavior*, 8, 1:61-91.
- Fields, L., Prinz, R. J. (1997), Coping and adjustment during childhood and adolescence. *Clinical Psychology Review*, 17, 8:937-976.
- Florsheim, P., Tolan, P. H., Gorman-Smith D. (1996), Family processes and risk for externalizing behavior problems among African American and Hispanic boys. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 64, 6:1222-1230.
- Fontaine, R. G., & Dodge, K. A. (u štampi). Social information processing and aggressive behavior: A transactional perspective. U: A. J. Sameroff (ur.), *Transactional development: Operationalizing a dynamic system*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Forehand, R., Wiersen, M., McComb Thomas, A., Armistead, L., Kempton, T., Neighbors, B. (1991), The role of family stressors and parent relationships on adolescent functioning. *Journal of American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 30, 2:316-322. Preuzeto 19. maja 2009 sa site-a: <http://ssrn.com/abstract=1089922>.
- Free, M. D. (1991), Clarifying the relationship between the broken home and juvenile delinquency: critique of the current literature. *Deviant Behavior: An Interdisciplinary Journal*, 12, 109-167.
- Freud, A. (1969), Adolescence. U: *The Writings of Anna Freud*, Vol. 5, New York, International Universities Press, 136-166.
- Freud, A. (1973), *Normality and pathology in childhood: assessment of development*. London, Penguin Books.
- Freud, S. (1957), Some character types met with in psychological work: criminals from a sense of guilt. *Standard Edition*, vol 14. London, Hogarth Press, 311-333.
- Ganzer, V. J., Sarason, I. G. (1973), Variables associated with recidivism among juvenile delinquents. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 40, 1:1-5.

- Gartland, H. J., Day, H. D. (1992), Parental conflict and male adolescent problem behavior. *The Journal of Genetic Psychology*, 153, 2:201-209.
- Glueck, S., Glueck, E. (1970), *Toward a Typology of Juvenile Offenders. Implications for Therapy and Prevention*. New York. Grune & Stratton.
- Gottfredson, M. R., Hirschi, T. (1996), The nature of criminality: low self-control. U: Cordella, P., Siegel, L. (ur.), *Readings in Contemporary Criminological Theory*. Boston, Northeastern University Press, 194-208.
- Golann, S. (1988), On second order family therapy. *Family Process*, 27:51-65.
- Goodyer, I., Kolvin I., Gatzanis, S. (1985), Recent undesirable life events and psychiatric disorder in childhood and adolescence. *British Journal of Psychiatry*, 147, 517-523.
- Grotevant, H. D., Cooper, C. R. (1985), Patterns of interaction in family relationships and the development of identity exploration in adolescence. *Child Development*, 56, 415-428.
- Grubin, D. (1994), Sexual murder. *The British Journal of Psychiatry* 165, 624-629.
- Haapasalo, J., Hamalainen, T. (1996), Childhood family problems and current psychiatric problems among young violent and property offenders. *Journal of American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 34, 10:1394-1401.
- Haapsalo, J., Tremblay, R. E. (1994), Physically aggressive boys from ages 6 to 12: family background, parenting behavior, and prediction of delinquency. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 62, 1044-1052.
- Haggan, J., Simpson, J., Gillis, A. R. (1987), Class in the household: a power-control theory of gender and delinquency. *The American Journal of Sociology*, 92, 4:788-816.
- Haley, J. (1980), *Leaving Home: Therapy of Disturbed Young People*. New York, McGraw Hill.
- Hanson, C. L., Henggeler, S. W., Haefele, W. F., Rodick, J. D. (1984), Demographic, individual, and family relationship correlates of serious and repeated crime among adolescents and their siblings. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 52, 4:528-538.
- Harrington, R. (1995), *Depressive Disorder in Childhood and Adolescence*. Chichester, Wiley.
- Harris, J. R. (1995), Where is the child environment? A group socialization theory of development. *Psychological Review*, 102, 3:458-489.

- Hartung, F. E. (1969), A vocabulary of motives for law violations. U: Cressey, D. R., Ward, D. A. (ur.), *Delinquency, Crime and Social Process*. New York, Harper & Row, 454-473.
- Hartup, W. W. (1996), The company they keep: friendships and their developmental significance. *Child Development*, 67, 1-13.
- Heide, K. M. (1997), Juvenile homicide in America: how can we stop the killing? *Behavioral Sciences & the Law*, 15, 2: 203-220.
- Henggeler, S. W. (1989), *Delinquency in Adolescence*. Newbury Park, Sage Publications.
- Henggeler, S. W., Schoenwald, S. K., Borduin, C. M., Rowland, M. D., Cunningham, P. B. (1998), *Multisystemic Treatment of Antisocial Behaviour in Children and Adolescents*. New York, The Guilford Press.
- Henggeler, S. W., Schoenwald, S. K., Rowland, M. D., Cunningham, P. B. (2002), *Serious Emotional Disturbance in Children and Adolescent. Multisystemic Therapy*. New York, The Guilford Press.
- Herrenkohl, T. I., Hill, K. G.; Chung, IJ, Guo, J.; Abbott, R. D., J. Hawkins, D. (2003). Protective factors against serious violent behavior in adolescence: a prospective study of aggressive children. *Social Work Research*, 27, 3:179 – 191.
- Herrenkohl, T. I., Tajima, E. A., Whitney, S. D., Huang, B. (2005), Protection against antisocial behavior in children exposed to physically abusive discipline. *Journal of Adolescent Health*, 36, 457–465.
- Hirschi, T. (1972), *Causes of Delinquency*. Berkley, University of California Press.
- Hošek, A., Momirović, K. (1998), Relativni uticaj socioloških i psiholoških faktora na kriminalnu patologiju u porodici i pripadanja prokriminalnim grupama. *Psihologija kriminala*, 4, 113-122.
- Howell, J. C. (eds.) (1995), *Guide for Implementing the Comprehensive Strategy for Serious, Violent and Chronic Juvenile Offenders*. Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention (OJJDP), Office of Justice Programme, U.S: Department of Justice.
- Hrnčić, J. (1995), Džej Hejli - jedan od osnivača porodične terapije. *Engrami*, 17, 3-4:143-152.
- Hrnčić, J. (1996), Karakteristike funkcionisanja porodica maloletnih delinkvenata. *Časopis za kliničku psihologiju i socijalnu patologiju*, 3, 1-2:356-372.

- Hrnčić, J. (1999), *Delinkvent ili pacijent. Studija porodičnog neuspeha*. Beograd, Zadužbina Andrejević.
- Hrnčić, J. (2001), Mogućnosti prevencije antisocijalnog ponašanja u školi. *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja*, 33, 229-243. Beograd, Institut za pedagoška istraživanja.
- Hrnčić, J. (2003a), Pregled faktora rizika antisocijalnog ponašanja mladih (uticaji u okviru porodice). *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 41, 2-3:43-72.
- Hrnčić, J. (2003b), Komorbiditet depresivnih simptoma i antisocijalnog ponašanja kod mladih. *Psihijatrija danas*, 35, 1-2:5-28.
- Hrnčić, J. (2004), Pregled faktora rizika antisocijalnog ponašanja mladih (individualni faktori, stresori i vršnjačka grupa). *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 42, 3:133-163.
- Hrnčić, J. (2007a), Depresivnost kod institucionalizovanih mladih delinkvenata. *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 45, 3:169-188.
- Hrnčić, J. (2007b), Faktori rizika homicida. *Socijalna misao*, 14, 1: 117-126.
- Hrnčić, J. (2008a), Depresivnost i socijalne relacije institucionalizovanih mladih prestupnika (Depressiveness and social relations of juvenile offenders deprived of their liberty), *Psihologija*, 41, 3:357-378.
- Hrnčić, J. (2008b), Depresivni poremećaji kod mladih sa antisocijalnim ponašanjem. *Psihijatrija danas*, 40, 1:1-13.
- Hrnčić, J., Žegarac, N. (2008c), Instrumenti za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja* 27, 1-2:281-300
- IJzendoorn, M. H., Bakermans-Kranenburg, M. J. (1996), Attachment representations in mothers, fathers, adolescents, and clinical groups: a meta-analytic search for normative data. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 64, 1:8-21.
- Jagers, R. J., Sydnor, K., Mouttapa, M., Flay, B. R. (2007), Protective factors associated with preadolescent violence: preliminary work on a cultural model. *American Journal of Community Psychology*, 40, 1-2:138–145.
- Jenkins, R. L., Boyer, A. (1967/68), Types of delinquent behavior and background factors. *The International Journal of Social Psychology*, 14, 1:65-76.

- Joffe, W. G.; Sandler, J. (1968), Comments on the psychoanalytic psychology of adaptation, with special reference to the role of affects and the representational world. *The International Journal of Psycho-Analysis*, 49, 445-454.
- Jouriles, E. N., McDonald, R., Spiller, L., Norwood, W.D., Swank, P. R., Stephens, N., Ware, H., Buzy, W. N. (2001), Reducing conduct problem of battered women. *Journal of Consulting and Criminal Psychology*, 90, 5:774-785).
- Kaplan, H. B. (1980), *Deviant Behavior in Defence of Self*. New York, Academic Press.
- Karli, P. (1997), Conceptual and ethical problems raised by the study of brain-behavior relationships underlying aggression. U: Feshbach, S., Zagrodzka, J. (ur.), *Aggression: Biological, Developmental, and Social Perspectives*. New York, London, Plenum Press, 3-14.
- Kashani, J. H., Burbach, D. J.; Rosenberg, T. K. (1988), Perception of family conflict resolution and depressive symptomatology in adolescents. *Journal of American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 27, 1:42-48.
- Kaufman, J. (1991), Depressive disorders in maltreated children. *Journal of American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 30, 2:257-265.
- Kemshall, H., Marsland, L., Boeck, T., Dunkerton, L. (2006), Young people, pathways and crime: beyond risk factors. *Australian and New Zealand Journal of Criminology*, 39, 3:354-370.
- Kerr, M., Tremblay, R. E., Pagani, L., Vitaro, F. (1997), Boys' behavioral inhibition and the risk of later delinquency. *Archives of General Psychiatry*, 54, 809-816.
- Klajn, I., Šipka, M. (2006), *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Novi Sad, Prometej.
- Knežević, G. (2001), *Kognitivne i konativne determinante amoralnosti*. Doktorska disertacija, Beograd, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- Korn, R. R., McCorkle, L. M. (1970), Social roles: linking individuals to criminal and delinquent behavior. U: Bersani, C. A. (ur.), *Crime and Delinquency: A Reader*. London, The Macmillan Co.
- Krevans, J., Gibbs, J. C. (1996), Parents' use of inductive discipline: relations to children's empathy and prosocial behavior. *Child Development*, 67, 3263-3277.
- Kron, L. (1994), Adolescentne ubice i mogućnosti rane dijagnostičke procene, *Časopis za kliničku psihologiju i socijalnu patologiju*, 1, 1-2:385-403.
- Kupersmith, J. B., Coie, J. D. (1990), Preadolescent peer status, aggression, and school adjustment as predictors of externalizing problems in adolescence. *Child Development*, 61, 1350-1362.

- Lansford, J. E., Malone, P. S., Dodge, K. A., Crozier, J. C., Pettit, G. S., Bates, J. E. (2006), A 12-year prospective study of patterns of social information processing problems and externalizing behaviors. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 34, 5:709-718. Preuzeto 18. maja 2009. sa site-a: http://findarticles.com/p/articles/mi_m0902/is_5_34/ai_n20525004/
- Larson, J., Lochman, J. E. (2002), *Helping Schoolchildren Cope with Anger*. New York, The Guilford Press.
- Laub, J. H. (1996), Crime in making. U: Cordella, P., Siegel, L. (ur.), *Readings in Contemporary Criminological Theory*. Boston, Northeastern University Press, 240-256.
- Leary, M. R., Tambor, E. S., Terdal, S. K., Downs, D. L. (1995), Self-esteem as an interpersonal monitor: the sociometer hypothesis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68, 3:518-530.
- Leheup, R., Pearce, J. B. (1993), Conduct disorder and delinquency. *Current Opinion in Psychiatry*, 6, 516-522.
- Lemert, E. M. (1969), Primary and secondary deviation. U: Cressey, D. R., Ward, D. A. (ur.), *Delinquency, Crime and Social Process*. New York, Harper & Row, 603-607.
- Lempers, J.D., Clark-Lempers, D., Simons, R.L. (1989), Economic hardship, parenting, and distress in adolescence. *Child Development*, 60, 25-39.
- Lerner, J.S., Keltner, D. (2001), Fear, anger and risk. *Journal of Personality and Social Psychology*, 81, 1:146-159.
- Lewis, D. O. (1985), Conduct disorder and juvenile delinquency. U: Kaplan, H.I., Sadock, B.J. (ur.), *Comprehensive Textbook of Psychiatry / IV*. Baltimore, Williams & Wilkins, 1754-1760.
- Lewis, D. O., Moy, E., Jackson, L. D., Aaronson, R., Restifo, N., Serra, S., Simons, A. (1985), Biopsychosocial characteristics of children who later murder: a prospective study. *The American Journal of Psychiatry*, 142, 10:1161-1167.
- Lewis, D. O., Lovely, R., Yeager, C., Ferguson, G., Friedman, M., Sloane, G., Friedman, H., Pincus, J. (1988), Intrinsic and environmental characteristics of juvenile murders. *Journal of American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 27, 5:582-587.
- Lochman, J. E., Dodge, K. A. (1994), Social-cognitive processes of severely violent, moderately aggressive, and nonaggressive boys. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 62, 2:366-374.

- Lochman, J. E., Lenhart, L. A. (1993), Anger coping intervention for aggressive children: conceptual models and outcome effects. *Clinical Psychology Review*, 13, 785-905.
- Loeber, R. (1982), The stability of antisocial and delinquent child behavior: a review. *Child Development*, 53, 1431-1446.
- Loeber, R. (1990), Development and risk factor of juvenile antisocial behavior and delinquency. *Clinical Psychology Review*, 10, 1-41.
- Loeber, R., Dishion, T. (1983), Early predictors of male delinquency: a review. *Psychological Bulletin*, 94, 1:68-99.
- Luengo, M. A., Carrillo-da-le-Pena, M. T., Otero, J. M., Romero, E. (1994), A short-term longitudinal study of impulsivity and antisocial behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66, 3:542-548.
- Lynam, D. R. (1996), Early identification of chronic offenders: Who is the fledgling psychopath? *Psychological Bulletin*, 120, 2:209-234.
- Lyons-Ruth, K. (1996), Attachment relationships among children with aggressive behavior problems: the role of disorganized early attachment patterns. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 64, 1:64-73.
- Lyons-Ruth, K., Connell, D. B., Zoll, D., Stahl, L. (1987), Infants at social risk: relations among infant maltreatment, maternal behavior, and infant attachment behavior. *Developmental Psychology*, 23, 2:223-232.
- Lyons, M., Eisen, S. A., Goldberg, J., True, W. R., Lin, N., Meyer, J. M.; Toomey, R., Faraone S. V., Merlo-Ramos, M., Tsuang, M. T. (1998), A registry based twin study of depression in men.. *Archives of General Psychiatry*, 55, 468-472.
- McCloskey, L. A., Figueredo, A. J., Koss, M. (1995), The effects of systemic family violence on children mental health. *Child Development*, 66, 1239-1261.
- McCombs Thomas, A., Forehand, R. (1993), The role of paternal variables in divorced and married families: predictability of adolescent adjustment. *American Journal of Orthopsychiatry*, 63, 1:126-135.
- McCord, W., McCord, J., Zola, I. K. (1959), *Origins of Crime: A New Evaluation of the Cambridge-Somerville Youth Study*. New York, Columbia University Press.
- McFadyen-Ketchum, S. A., Bates, J. E. (1996), Patterns of change in early childhood aggressive-disruptive behavior: gender differences in prediction from early coercive and affectionate mother-child interactions. *Child Development*, 67, 2417-2433.

- McGee, R., Feehan, M., Williams, S., Partridge, F., Silva, P. A., Kelly, J. (1990), DSM-III disorders in a large sample of adolescents. *Journal of American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 29, 4:611-619.
- McGuire, J. (2001), What is problem solving? A review of theory, research and applications. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 11, 210-235.
- McLaughlin, C. R.; Daniel, J.; Joost, T. F. (2000), The relationship between substance use, drug selling, and lethal violence in 25 juvenile murderers. *Journal of Forensic Sciences*, 45, 2:349-53.
- McMahon, R. J. (1994), Diagnosis, assessment and treatment of externalizing problems in children: the role of longitudinal data. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 62, 5:901-917.
- MacDonald, R. (2006), Social exclusion, youth transitions and criminal careers: five critical reflections on 'risk'. *Australian and New Zealand Journal of Criminology*, 39, 3:371-383.
- Main, M., Cassidy, J. (1988), Categories of response to reunion with the parent at age 6: predictable from infant attachment classification and stable over a 1-month period. *Developmental Psychology*, 24, 3:415-426.
- Main, M., Weston, D. R. (1981), The quality of toddler's relationship to mother and to father: related to conflict behavior and the readiness to establish new relationships. *Child Development*, 52, 932-940.
- Mann, B. J., Borduin, C. M., Henggeler, S. W., Blaske, D.M. (1990), An investigation of systemic conceptualization of parent-child coalitions and symptom change. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 58, (3), 336-344.
- Marttunen, M. J, Aro H. M., Henriksson M. M., Lonnqvist J. K. (1994), Antisocial behavior in adolescent suicide. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 89, 167-173.
- Mason, C. A., Cauce, A. M., Gonzales, N., Hiraga, Y. (1996), Neither too sweet nor too sour: problem peers, maternal control, and problem behavior in African American adolescents. *Child Development*, 67, 2115-2130.
- Meloy, J. R.; Hempel, A. G.; Mohandie, K.; Shiva, A. A.; Gray, B. T. (2001), Offender and offense characteristics of a non-random sample of adolescent mass murderers. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 40, 6: 719-28.
- Merton, R. K. (1969), Social structure and anomie. U: Cressey, D. R., Ward, D. A. (ur.), *Delinquency, Crime and Social Process*. New York, Harper & Row, 154-184.

- Miczek, K. A., Mirsky, A. F., Carey, G., DeBold, J., Raine, A. (1994), An overview of biological influences on violent behavior. U: Reiss, A. J.; Miczek, K. A.; Roth, J. A. (ur.), *Understanding and Preventing Violence. Vol 2. Behavioral Influences*. Washington D.C., National Academy Press, 1-20.
- Mikulincer, M. (1998), Adult attachment style and individual differences in functional versus dysfunctional experiences of anger. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 2:513-524.
- Miller, W.B. (1969a), Lower class culture as a generating milieu of gang delinquency. U: Cressey, D. R., Ward, D. A. (ur.), *Delinquency, Crime and Social Process*. New York, Harper & Row, 332-348.
- Miller, W.B. (1969b), Violent crime in city gangs. U: Cressey, D. R., Ward, D. A. (ur.), *Delinquency, Crime and Social Process*. New York, Harper & Row, 688-708.
- Miller, J.G., Miller, J.L. (1985), General living system theory. U: Kaplan, I.H., Sadock, J.B. (ur.), *Comprehensive Textbook of Psychiatry/IV*. Baltimore/London, Williams and Wilkins, 13-24.
- Miller, G. E., Prinz, R. J. (1990), Enhancement of social learning family interventions for childhood conduct disorder. *Psychological Bulletin*, 108, 2:291-307.
- Miles, D. R., Carey, G. (1997), Genetic and environmental architecture of human aggression. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72, 1:207-217.
- Milutinović, M., Aleksić, Ž. (1989), *Maloletnička delinkvencija*. Beograd, Naučna knjiga.
- Minuchin, S., Fishman, C.H. (1981), *Family Therapy Techniques*. Cambridge, Harvard University Press.
- Moffit, T. E. (1990), Juvenile delinquency and attention deficit disorder: boys' developmental trajectories from age 3 to age 15. *Child Development*, 61, 893-910.
- Moffit, T. E. (1993), Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: a developmental taxonomy. *Psychological Review*, 100, 4:674-701.
- Moffitt, T. E. (1996), The neuropsychology of conduct disorder. U: Cordella, P., Siegel, L. (ur.), *Readings in Contemporary Criminological Theory*. Boston, Northeastern University Press, 85-106.
- Morrison, G. M.; Robertson, L.; Laurie, B., Kelly Jennifer (2002), Protective factors related to antisocial behavior trajectories. *Journal of Clinical Psychology*, 58, 3:277-290.

- National Research Council (1993), *Losing Generations: Adolescents in High Risk Settings*. Washington, D.C., National Academic Press.
- Newman, D. L., Silva, P. A., Stanton, W. R. (1996), Psychiatric disorder in a birth cohort of young adults: prevalence, comorbidity, clinical significance, and new case incidence from ages 11 to 21. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 64, 3:552-562.
- O'Donnell, J., Hawkins, D. J., Abbott, R. D. (1995), Predicting serious delinquency and substance use among aggressive boys. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 4:529-537.
- Okun, B. F., Rappaport, L. J. (1981), *Working with Families: An Introduction to Family therapy*. North Scituate, Massachusetts, Dixbury Press.
- Ormrod, J.E. (1999), *Human learning* (3rd ed.). Upper Saddle River, NJ: Prentice-Hall.
- Olson, D.H., McCubbin, H.I., Barnes, H.L., Larsen, A.S., Muxen, M.J., Wilson, M.A. (1989), *Families: What Makes Them Work*. Newbury Park, Sage Publication.
- Oppenheim, D., Sagi, A., Lamb, M. E. (1988), Infant-adult attachment on the kibbutz and their relation to socioemotional development 4 years later. *Developmental Psychology*, 24, 3:427-433.
- Oyserman, D., Markus, H. R. (1990), Possible selves and delinquency. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 1:112-125.
- Papp, P. (1983), *The Process of Change*. New York, The Guilford Press.
- Paternoster, R., Iovanni, L. (1996), The labeling perspective and delinquency. U: Cordella, P., Siegel, L. (ur.), *Readings in Contemporary Criminological Theory*. Boston, Northeastern University Press, 171-188.
- Patterson, G.R. (1986), Performance model of antisocial boys. *American Psychologist*, 41:432-444.
- Patterson, G.R., Stouthamer-Loeber, M. (1984), The correlation of family management practices and delinquency. *Child Development*, 55:1299-1307.
- Patterson, G. R., Reid, J. R., Dishion, T. J. (1992), *A Social Interactional Approach. Vol. 4. Antisocial Boys*. Eugene, Castalia Publishing Company.
- Pejović, M. (1997), *Porodica i psihopatologija*. Beograd, Savremena administracija.
- Pejović-Milovančević, M. (2001), *Poremećaji ponašanja dece i omladine*. Beograd, Zadužbina Andrejević.

- Pelham, B. W., Swann, W. B. (1989), From self-conceptions to self-worth: on the sources and structure of global self-esteem. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 4:672-680.
- Petrović, M., Radovanović, D. (1977), *Prestupništvo maloletnika, bežanje iz kuće, bežanje iz škole*. Beograd, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Piliavin, I., Briar, S. (1969), Police encounters with juveniles. U: Cressey, D. R., Ward, D. A. (ur.), *Delinquency, Crime and Social Process*. New York, Harper & Row, 154-165.
- Poulin, F., Boivin, M. (2000), The role of proactive and reactive aggression in the formation and development of boys' friendships. *Developmental Psychology*, 36, 2:233-240.
- Prange, M. E., Greenbaum, P. E., Silver, S. E., Friedman, R. M., Kutash, K., Duhnowski, A. J. (1992), Family functioning and psychopathology among adolescents with severe emotional disturbances. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 20, 1:83-102.
- Radulović, D. M. (2006), *Psihologija kriminala - psihopatija i prestupništvo*. Beograd, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Raine, A., Brennen, P., Mednick, S. A. (1997), Interaction between birth complications and early maternal rejection in predisposing individuals of adult violence: specificity to serious, early-onset violence. *The American Journal of Psychiatry*, 154, 9:1265-1271.
- Reine, A., Venables, P. H., Williams, M. (1995), High autonomic arousal and electrodermal orienting at age 15 years as a protective factors against criminal behavior at age 29 years. *The American Journal of Psychiatry*, 152, 1595-1600.
- Reiss, D., Hetherington, M. E., Plomin, R., Howe, G. W., Simmens, S. J., Henderson, S. H., O'Connor, T. J., Bussell, D. A., Anderson, E. R., Law, T. (1995), Genetic question for environmental studies. Differential parenting and psychopathology in adolescence. *Archives of General Psychiatry*, 52, 925-936.
- Renfrew, J. W. (1997), *Aggression and its Causes. A Biopsychosocial Approach*. Oxford. Oxford University Press
- Renken, B., Egeland, B., Marvinney, D., Mangelsdorf, S., Sroufe, A. L. (1989), Early childhood antecedents of aggression and passive-withdrawal in elementary school. *Journal of Personality*, 57, 2:257-281.

- Renouf, A., Kovacs, M., Mukerji, P. (1997), Relationship of depressive, conduct, and comorbid disorders and social functioning in childhood. *Journal of American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 36, 7:998-1004.
- Rey, J. M.; F.R.A.N.Z.C.P.; Plapp J. M. (1990), Quality of perceived parenting in oppositional and conduct disordered adolescents. *Journal of American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 29, 3:382-385.
- Rosenstein, D. S., Horowitz, H. A. (1996), Adolescent attachment and psychopathology. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 64, (2), 244-253.
- Rudolph, K. D., Hammen, C., Burge, D. (1995), Cognitive representations of self, family, and peers in school-age children: links with social competence and sociometric status. *Child Development*, 66, 1385-1402.
- Rutter, M. (1977), *Helping Troubled Children*. Harmondsworth, Penguin Books.
- Rutter, M., Giller, H. (1983), *Juvenile Delinquency: Trends and Perspectives*. Harmondsworth, Penguin Books.
- Rutter, M. (1985), Resilience in the face of adversity. *British Journal of Psychiatry*, 147, 598-611.
- Rutter, M. (1989), Pathways from childhood to adult life. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 30, 1:23-51.
- Rutter, M. (1995), Relationships between mental disorders in childhood and adulthood. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 91, 73-85.
- Rutter, M., Giller, H., Hagell, A. (1998), *Antisocial Behavior by Young People*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Sallybanks, J. (2003), *What Works in Reducing Young People's Involvement in Crime*. Australian Institute of Criminology, Australian Capital Territory, Canberra.
- Sampson, R. J., Laub, J. H. (1994), Urban poverty and the family context of delinquency: a new look at structure and process in a classic study. *Child Development*, 65, 523-540.
- Schaeffer, C. M.; Petras, H.; Ialongo, N.; Poduska, J.; Kellam, S. (2003), Modelling growth in boys' aggressive behavior across elementary school: links to later criminal involvement, conduct disorder, and antisocial personality disorder. *Developmental Psychology*, 39, 6:1020-1035.
- Sexton, T. L., Alexander, J. F., (2000), Functional Family Therapy. *Juvenile Justice Bulletin*, December 2000, 1-7.

- Seydlitz, R. (1993), Complexity in the relationships among direct and indirect parental controls and delinquency. *Youth & Society*, 24, 3:243-275.
- Shaffer, D., Gould, M. S., Ficher, P., Trautman, P., Moreau, D., Kleinman, M., Flory, M. (1996), Psychiatric diagnosis in child and adolescent suicide. *Archives of General Psychiatry*, 53, 339-348.
- Shumaker, D. M.; Princ, R. J. (2000), Children who murder: a review. *Clinical child and family psychology review*, 3, 2:97-115.
- Shumaker, D. M.; McKee, G. R. (2001), Characteristics of homicidal and violent juveniles. *Violence and Victims*, 16, 4:401-409.
- Song, L.; Singer, M. I.; Anglin, T. M. (1998), Violence exposure and emotional trauma as contributors to adolescents' violent behaviors. *Archive of Pediatric Adolescent Medicine*, 152, 6:531-536.
- Stafford, M. C., Warr, M. (1996), A reconceptualization of general and specific deterrence. U: Cordella, P., Siegel, L. (ur.), *Readings in Contemporary Criminological Theory*. Boston, Northeastern University Press, 26-32.
- Stark, R. (1996), Deviant Places: A theory of the ecology of crime. U: Cordella, P., Siegel, L. (ur.), *Readings in Contemporary Criminological Theory*. Boston, Northeastern University Press, 128-142.
- Steiner, H.; and AACAP Work Group on Quality Issues (1997), Practice parameters for the assessment and treatment of children and adolescents with conduct disorders. *Journal of American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 36, (10 Supp.), 122S-139S.
- Strand, P. S. (2000), A modern behavioral perspective on child conduct disorder: integrating behavioral momentum and matching theory. *Clinical Psychology Review*, 20, 5:593-615.
- Storm-Mathisen, A.; Vaglum, P. (1994), A conduct disorder patients 20 years later: a personal follow up study. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 89, 416-420.
- Stouthamer-Loeber, M., Loeber, R., Wei, E., Farrington, D. P., Wikstrom, P. H. (2002), Risk and promotive effects in the explanation of persistent serious delinquency in boys. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 70, 1:111-123.
- Sutherland, E.H., Cressey, D.R. (1960), *Principles of Criminology*, Sixth Edition. Chicago, J. B. Lippincott Company.
- Sutherland, E.H. (1969), White-collar criminality. U: Cressey, D. R., Ward, D. A. (ur.), *Delinquency, Crime and Social Process*. New York, Harper & Row, 349-360.

- Svetska zdravstvena organizacija (1992), *ICD-10 Klasifikacija mentalnih poremećaja i poremećaja ponašanja: klinički opisi i dijagnostička uputstva*. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Švrakić, D. (1989), Poremećaji ličnosti. U: Kecmanović, D. (ur.), *Psihijatrija*. Beograd-Zagreb, Medicinska knjiga, Svijetlost.
- Tantam, D., Whittaker, J. (1992), Personality Disorder and Self-wounding. *British Journal of Psychiatry*, 161, 451-464.
- Taylor, E. R., Karcher, M. J., Kelly, P. J., Valescu, S. (2003) Resiliency, risk, and substance use among hispanic urban juvenile detainees. *Journal of Addictions & Offender Counseling*, 1, 46-64.
- Tolan, P. H., Guerra, N. G., Kendall, P. C. (1995), A developmental-ecological perspective on antisocial behavior in children and adolescents: toward a unified risk and intervention framework. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 63, 4:579-584.
- Todorović, A. (1971), *Uslovi i uzroci maloletničkog prestupništva u urbanim i ruralnim sredinama*. Beograd, Institut za kriminološka i kriminalistička ispitivanja.
- Todorović, A., Jovanović, Ž., Lazarević, D., Kalember, D., Jašović, Ž., Petrivić, M., Ignjatović, I. (1966), *Prestupništvo maloletnika u industrijskim naseljima*. Beograd, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- UNICEF (2002), *Implementation Handbook for the Convention on the Rights of the Child*. UNICEF, New York, Geneva.
- UNICEF, *Konvencija o pravima deteta*. UNICEF, Beograd
- United Nations (1985), *United Nation Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice* (The Beijing Rules). Adopted by General Assembly resolution 40/33 of 29 November 1985.
- United Nations (1989), *Convention on the Rights of the Child*. Adopted by General Assembly resolution 44/25 of 20 November 1989.
- Valzelli, L. (1981), *Psychobiology of Aggression and Violence*. New York, Raven Press.
- Vila, B. (1996), A general paradigm of criminality. U: Cordella, P., Siegel, L. (ur.), *Readings in Contemporary Criminological Theory*. Boston, Northeastern University Press, 273-286.
- Vissing, Y. M., Straus, M. A. (1991), Verbal aggression by parents and psychosocial problems of children. *Child Abuse & Neglect*, 15, 223-238.

- Vitaro, F., Tremblay, R. E., Kerr, M., Pagani, L., Bukowski, W. M. (1997), Disruptiveness, friends' characteristics, and delinquency in early adolescence: a test of two competing models of development. *Child Development*, 68, 4:676-689.
- Von Bertalanffy, L. (1968), *General System theory: Foundations, Development, Applications*. New York: George Braziller, revised edition 1976.
- Vuchinich, S., Wood, B., Vuchinich, R. (1994), Coalitions and family problem solving with preadolescents in referred, at-risk, and comparison families. *Family Process*, 33, 409-424.
- Waldman, I. D. (1996), Aggressive boys' hostile perceptual and response biases: the role of attention and impulsivity. *Child Development*, 67, 1015-1033.
- Warr, M. (1993), Parents, peers, and delinquency. *Social Forces*, 72, 1:247-264.
- Washington State Institute for Public Policy (1998), *Watching the bottom line: Cost-Effective Interventions for Reducing Crime in Washington*. January 1998. Preuzeto 29. jula 2003. sa site-a: www.wa.gov/wsipp/reports/bline.html.
- Wasserman, G.A., Miller, L.S., Cothorn, I. (2000), Prevention of serious and Violent Juvenile Offending. *Juvenile Justice Bulletin*, April 2000, 1-15.
- Weinberg, N. Z.; Rahdert, E.; Colliver, J.D.; Glantz, M.D. (1998), Adolescent Substance Abuse: A Review of the Past 10 Years. *Journal of American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 37, 3:252-261.
- Werthman, C. (1969), Delinquency and moral character. U: Cressey, D. R., Ward, D. A. (ur.), *Delinquency, Crime and Social Process*. New York, Harper & Row, 613-632.
- Wheeler, S., Cottrell, L.S. (1969), The labelling process, u: Cressey, D. R., Ward, D. A. (ur.), *Delinquency, Crime and Social Process*. New York, Harper & Row, 608-612.
- Wikipedia (2009a), *Agresija*. Preuzeto 20. jula 2009 sa site-a: <http://hr.wikipedia.org/wiki/Agresija>.
- Wikipedia (2009b), *Control theory*. Preuzeto 20. maja 2009 sa site-a: http://en.wikipedia.org/wiki/Control_theory.
- Wilgosh, L., Paitich, D. (1974), Juvenile offenders, grouped according to type of delinquent behavior and their parents: intelligence, achievement and family interaction. *Canadian Journal of Criminology and Corrections*, 16, 1:68-76.
- Williams, J.H., Ayers, C.D., Van Dorn, R.A., Arthur, M.W. (2004), Risk and protective factors in the development of delinquency and conduct disorder. U: Fraser,

- M.W. (ur.), *Risk and Resilience in Childhood*. Washington, D.C., NASW Press, 2nd edition, 209 – 249.
- Wilson, J. Q., Herrnstein, R. J. (1996), Crime as a choice. U: Cordella, P., Siegel, L. (ur.), *Readings in Contemporary Criminological Theory*. Boston, Northeastern University Press, 209-222.
- Windle, M. (1994), A study of friendship characteristics and problem behaviors among middle adolescents. *Child Development*, 65, 1764-1777.
- Windle, M., Windle, R. C. (1993), The continuity of behavioral expression among disinhibited and inhibited childhood subtypes. *Clinical Psychology Review*, 13, 741-61.
- Winnicott, D.W. (1980), *Dijete, obitelj i vanjski svijet*. Zagreb, Naprijed.
- Wolfgang, M.E., Ferracuti, F. (1970), The subculture of violence. U: Bersani, C. A. (ur.), *Crime and Delinquency: A Reader*. London, The Macmillan Co.
- Yeager, C.A., Lewis, D.O., (1990), Mortality in a group of formerly incarcerated juvenile delinquents. *The American Journal of Psychiatry*, 147, 5:612-614.

PRILOZI

SKALA ZA PROCENU RIZIKA ZA SUKOB SA ZAKONOM KOD DECE I MLADIH

Autori: Jasna Hrnčić, Nevenka Žegarac, Tamara Džamonja-Ignjatović, 2008.

Oblast procene: rizici za antisocijalno ponašanje i sukob sa zakonom kod dece i mladih.

Namena

Skala se odnosi na decu i mlade koji su u riziku ili u sukobu sa zakonom. Procenjuje rizike sa tri aspekta: početka, nastavka i produbljivanja sukoba sa zakonom. Skala operacionalizuje način da se utvrde i organizuju raspoloživi podaci o detetu/mladoj osobi u sukobu sa zakonom i u riziku za sukob sa zakonom, o njegovoj/njenoj porodici i okolini. Odnosi se na aktuelnu situaciju. Daje relativno preglednu sliku potreba deteta/mlade osobe za podrškom u onim oblastima života u kojima su identifikovane "slabe tačke". Ova procena daje osnov za planiranje sledećih koraka u zaštiti i tretmanu dece i mladih.

Opis i uputstvo

Skala uključuje one faktore koji povećavaju rizik za nastanak i razvoj antisocijalnog ponašanja i sukoba sa zakonom (Hrnčić, 2003a, 2004). Antisocijalno ponašanje se odnosi na namernu povredu prava druge osobe. Ajtemi na ovoj Skali su zasnovani na nalazima savremenih istraživanja faktora rizika i organizovani su po sadržaju u devet kategorija. Kategorije Skale su:

- OK - opšte karakteristike deteta/mlade osobe;
- PHA - kršenje pravila, hiperaktivnost i agresivnost deteta/mlade osobe;
- AP - antisocijalno ponašanje deteta/mlade osobe;
- PAS - upotreba psihoaktivnih supstanci deteta/mlade osobe;
- ORD - odnos roditelja/staratelja prema detetu;
- KČP - karakteristike članova porodice;
- KVG – karakteristike vršnjačke grupe;
- STR – stresori; i
- SO – socijalno okruženje.

Iako ajtemi imaju različitu prediktivnu vrednost za antisocijalno ponašanje, ni jedan od njih uzet pojedinačno nema sam po sebi presudan uticaj na razvoj sukoba sa zakonom, osim samog antisocijalnog ponašanja. Međudejstvo nekoliko faktora iz nekoliko kategorija ima kumulativni efekat koji značajno povećava rizik za antisocijalno ponašanje i sukob sa zakonom.

Na osnovu primene Skale za procenu rizika za sukob dece i mladih sa zakonom može se dati: procena stepena rizika deteta/mlade osobe da uđe u sukob sa zakonom po prvi put, procena stepena rizika deteta/mlade osobe, koja je već u sukobu sa zakonom, da taj sukob nastavi ili ga produbi, i procena potrebnog nivoa i vrste intervencija.

Tokom procene se koriste i tri pomoćna instrumenta. *Skala indikatora hroniciteta antisocijalnog ponašanja* se koristi za procenu rizika za nastavak i produbljivanje sukoba sa zakonom. *Konersova skraćena skala procene* je namenjena je brzoj proceni rizika za prisustvo hiperaktivnosti i poremećaja pažnje kod dece i adolescenata. Odgovor za ajtem 10 („Hiperaktivnost sa problemima pažnje“) se upisuje na osnovu rezultata na ovoj skali. *Upitnik roditeljskog nadzora* se koristi kako bi se odgovorilo na ajtem 38 Skale za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih („Nedovoljan nadzor roditelja nad ponašanjem i kretanjem deteta“).

Skorovanje

Ajtemi svake kategorije su skorovani su od 1 – 3 na osnovu značaja koji imaju za nastanak i razvoj antisocijalnog ponašanja i sukoba sa zakonom u okviru te kategorije. Dva ajtema su skorovana i sa 2 i sa 3; u oba slučaja se skoruje sa 3 kada je početak pre 13 godina, što je obeleženo i zvezdicom.

Ukoliko je ponašanje ili stanje koje ajtem opisuje prisutno, zaokružuje se skor koji odgovara tom ajtemu (ispod kolone „DA“), a ukoliko nije prisutno, zaokružuje se „0“. Skorovi na ajtemima se sabiraju u okviru jedne kategorije. Većina kategorija ima kritične skorove, koji ukazuju na potrebu za određenom vrstom i nivoom tretmana.

Kritični skorovi za preduzimanje određenih intervencija određeni su na tri nivoa:

- *Nivo preventivne i/ili razvojne intervencije.* Cilj je podsticanje razvoja i zdravih stilova života. Uključuje intervencije niskog intenziteta kao što su edukativni programi, psiho-socijalne radionice, savetovanja isl.
- *Nivo zaštitne intervencije/tretmana.* Cilj je podsticanje prosocijalnog ponašanja i smanjenje rizika za antisocijalno ponašanje. Podrazumeva individualizovani strukturisani tretman umerenog intenziteta (nekoliko puta mesečno) u lokalnoj zajednici.

- *Nivo intenzivnog tretmana.* Cilj je podsticanje prosocijalnog, smanjenje rizika za antisocijalno ponašanje i bolja integracija u zajednicu. Podrazumeva individualizovani strukturisani tretman koji uključuje intervencije više puta nedeljno u bliskoj saradnji sa porodicom/starateljima i drugim značajnim osobama. Najbolji rezultati se dobijaju ako dete/mlada osoba ovakav tretman koristi u lokalnoj zajednici.

Kategorije Skale nemaju podjednaku prediktivnu vrednost za antisocijalno ponašanje i sukob sa zakonom. Najveću snagu predikcije imaju skale „AP - Antisocijalno ponašanje“, i „PHA - Kršenja pravila, hiperaktivnost i agresivnost“. Kategorije „STR – stresori“ i „SO – socijalno okruženje“ imaju najmanju prediktivnu vrednost, dajući pre svega sliku konteksta u kome je problem nastao ili se održava. One zato nemaju kritični skor.

Kritični skorovi su prikazani u Tabeli 1.

Tabela 1. Kritični skorovi za određivanje nivoa intervencije kod Skale za procenu rizika za sukob dece i mladih sa zakonom

KATEGORIJA	MAKS. SKOR	KRITIČNI SKOR		
		Preventivna / razvojna intervencija	Zaštitna intervencija / tretman	Intenzivni tretman u lok. zajednici
OK - Opšte karakteristike deteta/mlade osobe	10	4	6	/
PHA - Kršenje pravila, hiperaktivnost i agresivnost deteta/mlade osobe	13/14	2	3	7
AP - Antisocijalno ponašanje	34	2	3	7
PAS - Upotreba psihoaktivnih supstanci deteta/mlade osobe	4	1	2	/
ORD - Odnos roditelja/staratelja prema detetu/mladoj osobi	18/19	3	5	9
KČP - Karakteristike članova porodice	17	3	5	9
KVG - Karakteristike vršnjačke grupe	12	3	7	9

Dostizanje kritičnog skora na više kategorija direktno povećava rizik i potrebu za tretmanom, a kategorija u kojoj se prevazilazi vrednost kritičnog skora, upućuje na sadržaj i pravac intervencije.

Procena stepena rizika

Procena rizika se zasniva na prisustvu faktora rizika, sumi skorova po kategorijama (u odnosu na kritičan skor), poređenju rezultata u različitim kategorijama i shvatanju kompleksne individualne situacije deteta/mlade osobe. Postupak se razlikuje u odnosu na to da li je osoba koja se procenjuje u sukobu sa zakonom ili ne.

Tabela 2. Stepenn rizika za ulazak u sukob sa zakonom

STEPEN RIZIKA	OPIS
0	Bez rizika za ulazak u sukob sa zakonom
1	Nizak rizik za ulazak u sukob sa zakonom
2	Umeren rizik za ulazak u sukob sa zakonom
3	Visok rizik za ulazak u sukob sa zakonom

Ako se radi o osobi koja nije u sukobu sa zakonom, ali se uočavaju problemi u ponašanju i u odnosu sa okolinom, na osnovu prethodnih kriterijuma procenjuje se rizik za ulazak u sukob sa zakonom na četvorostepenoj skali (Tabela 2). Ako se radi o osobi koja je u sukobu sa zakonom procena rizika za nastavak i produbljivanje sukoba sa zakonom uključuje, osim prethodnih kriterijuma, i procenu stepena hroniciteta antisocijalnog ponašanja na Skali indikatora hroniciteta antisocijalnog ponašanja.

Na osnovu kritičnih skorova po kategorijama, prisustvu faktora rizika, stepenu hroniciteta antisocijalnog ponašanja i shvatanju kompleksne individualne situacije deteta/mlade osobe, procenjuje se rizik za nastavak sukoba sa zakonom na petostepenoj skali (Tabela 3).

Tabela 3. Određivanje stepena rizika za nastavak sukoba sa zakonom

STEPEN RIZIKA	OPIS
0	Bez rizika za nastavak sukoba sa zakonom
1	Nizak rizik za nastavak sukoba sa zakonom
2	Umeren rizik za nastavak sukoba sa zakonom
3	Visok rizik za nastavak sukoba sa zakonom
4	Visok rizik za nastavak i produbljivanje sukoba sa zakonom

Standardizacija i metrijske karakteristike

Skala za procenu rizika za sukob dece i mladih sa zakonom je nova skala koja još nije ušla u praktičnu upotrebu, tako da za sada nema podataka o njenim metrijskim karakteristikama. Ona je nastala kao rezultat kumuliranog teorijskog i empirijskog znanja i praktičnog iskustva autora u ovoj oblasti. Relevantnost izabranih kategorija procene i ajtema koji ih reprezentuju ima očiglednu validnost (face validity) u odnosu na predmet merenja. Prikupljeni empirijski podaci iz neposredne prakse profesionalaca omogućiće empirijsku proveru diskriminativne validnosti kritičnih skorova.

SKALA ZA PROCENU RIZIKA ZA SUKOB DECE I MLADIH SA ZAKONOM

Ime i prezime korisnika _____ POL: M Ž

Uzrast _____ Datum procene ____/____/____

	STAVKE	DA	NE
	OK - Opšte karakteristike deteta/mlade osobe		
1.	Sniženo samopoštovanje	1	0
2.	Smanjena sposobnost predviđanja i planiranja	1	0
3.	Minimiziranje sopstvenih emocija tuge i straha	1	0
4.	Pribegava neposrednom razrešenju problema i kada je odloženo rešenje primerenije	1	0
5.	Negacija problema i/ili projekcija odgovornosti	1	0
6.	Nerazvijanje veštine komunikacije i rešavanja problema	1	0
7.	Sklonost ka doživljavanju ljudi /sveta kao neprijateljskih	2	0
8.	Smanjena kontrola impulsa	2	0
	PHA - Kršenje pravila, hiperaktivnost i agresivnost deteta/mlade osobe	DA	NE
9.	Ozbiljno kršenje pravila (često ostaje kasno noću uprkos zabrani, često beži iz škole, pobegao/la od kuće preko noći), početak pre 13 g.*	2/3*	0
10.	Hiperaktivnost (povećana impulsivnost i aktivnost) sa problemima pažnje	3	0
11.	Reaktivna odbrambena fizička agresivnost	1	0
12.	Reaktivna osvetnička fizička agresivnost	2	0
13.	Instrumentalna fizička agresivnost (kao sredstvo postizanja željenog cilja)	3	0
14.	Uglavnom bira agresivni odgovor u rešavanju problema	2	0

	AP - Antisocijalno ponašanje deteta/mlade osobe	DA	NE
15.	Početak antisocijalnog ponašanja pre 13 g.	3	0
16.	Često kinji, preti, ili zastrašuje druge	2	0
17.	Često započinje tuče	2	0
18.	Koristio/la oružje koje je prouzrokovalo težu fizičku povredu druge osobe (batina, cigla, flaša, nož, pištolj...)	3	0
19.	Fizički je okrutan/a prema drugim ljudima	3	0
20.	Fizički je okrutan/a prema životinjama	3	0
21.	Ukrao/la suočen/a sa žrtvom (napad i pljačka, otimanje, iznuda, oružana pljačka)	3	0
22.	Seksualno maltretirao/la	2	0
23.	Pokušaj silovanja ili silovanje	3	0
24.	Učestvovao/la u paljenju vatre sa namerom da prouzrokuje ozbiljnu štetu	3	0
25.	Namerno uništio/la tuđu imovinu veće vrednosti	2	0
26.	Provalio/la u tuđu kuću, zgradu, objekat ili kola	2	0
27.	Često laže i manipuliše da bi obezbedio/la dobra ili prednosti na tuđu štetu.	1	0
28.	Ukrao/la stvari veće vrednosti bez suočenja sa žrtvom (krađa prodavnice, falsifikovanje vrednosnih dokumenata, krađa putem interneta...)	2	0
	PAS - Upotreba psihoaktivnih supstanci deteta/mlade osobe	DA	NE
29.	Česta zloupotreba alkohola	1	0
30.	Zloupotreba droga	1	0
31.	Zavisnost od droga	2	0

	ORD - Odnos roditelja / staratelja prema detetu/mladoj osobi	DA	NE
32.	Roditelji ne stimuliraju pro-socijalno ponašanje svoga deteta	1	0
33.	Dete ima neadekvatnu ulogu i poziciju u porodici, što ugrožava autonomiju i individuaciju (prezaštićenost, preterana kontrola, utrogljavanje)	1	0
34.	Roditelji ne prepoznaju potrebe deteta i/ili ne odgovaraju na njih	1	0
35.	Roditelji detetove nestašluke klasifikuju kao devijantne	1	0
36.	Roditelji ozbiljne prestepe ne prepoznaju kao devijantne	2	0
37.	Roditelji nekonzistentno disciplinuju dete	2	0
38.	Nedovoljan nadzor roditelja nad ponašanjem i kretanjem deteta, početak pre 13 g*	2/3*	0
39.	Roditelji odobravanju i /ili podstiču antisocijalno ponašanje deteta	3	0
40.	Otvoreno neprijateljstvo prema detetu	2	0
41.	Fizičko ili seksualno zlostavljanje od strane roditelja	3	0
	KČP - Karakteristike članova porodice	DA	NE
42.	Smanjena sposobnost roditelja/staratelja za roditeljstvo (fizička /mentalna)	1	0
43.	Roditelji nemaju veštine prosocijalnog rešavanja problema	1	0
44.	Ozbiljno kršenje pravila druge dece u porodici	1	0
45.	Antisocijalno ponašanje druge dece u porodici	2	0
46.	Zavisnost roditelja od alkohola ili droga	3	0
47.	Nasilno ponašanje roditelja u porodici	3	0
48.	Nasilno ponašanje roditelja van porodice	3	0
49.	Krivična dela roditelja	3	0
	KVG – Karakteristike vršnjačke grupe	DA	NE
50.	Većinu dela izvršio/la u društvu	1	0
51.	Drugovi/ice sa kojima se druži ispoljavaju antisocijalno ponašanje	3	0
52.	Najviše vremena provodi sa vršnjacima sa antisocijalnim ponašanjem	3	0
53.	Antisocijalno ponašanje prethodi druženju sa antisocijalnim vršnjacima	3	0
54.	Česta, intenzivna upotreba psihoaktivnih supstanci u vršnjačkoj grupi	2	0

	STR – Stresori deteta/mlade osobe	DA	NE
55.	Teži gubici u poslednjih godinu dana (smrt ili separacija, gubitak imovine)	1	0
56.	Prisustvo izrazito iritativnih stimulusa (neuslovno stanovanje, zagađenost, buka...)	1	0
57.	Učestali konflikti između članova porodice (svađe, rasprave, netrpeljivost)	1	0
58.	Osujećenost u postizanju pozitivnih ciljeva	1	0
59.	Ekonomski resursi porodice nedovoljni za zadovoljenje osnovnih potreba	1	0
60.	Stresori tokom krivičnog postupka (maltretiranje, ponižavanje, pritvor)	1	0
61.	Izloženost nasilju i pretnje nasiljem	1	0
	SO - Socijalno okruženje deteta/mlade osobe	DA	NE
62.	Loš uspeh u školi	1	0
63.	Prekid školovanja	2	0
64.	Roditelj/staralac je nezaposlen, bez sredstava	1	0
65.	Nedostatak/nedovoljna podrška neposredne socijalne sredine	1	0
66.	Nedostatak/nedovoljna podrška socijalnih službi	1	0
67.	Izolovanost porodice	1	0
68.	Porodica slabo sarađuje / odbija saradnju sa službama podrške	1	0
69.	Visoka stopa kriminala u susedstvu	2	0
70.	Prisutnost "socijalno uspešnih" kriminalaca/organizovanog kriminala u okruženju	2	0
71.	Laka dostupnost oružja	2	0
72.	Laka dostupnost droga	2	0

SKALA INDIKATORA HRONICITETA ANTISOCIJALNOG PONAŠANJA

Autori: Jasna Hrnčić i Nevenka Žegarac, 2008.

Oblast procene: rizici za antisocijalno ponašanje i sukob sa zakonom dece i mladih.

Namena

Skala se odnosi na procenu hroniciteta odnosno rizika za nastavak i produbljivanje sukoba sa zakonom kod dece i mladih učinioa krivičnih dela. Hronicitet ili pervazivnost antisocijalnog ponašanja se odnosi na to koliko antisocijalno ponašanje prožima životni stil osobe. Ima visoku prediktivnu vrednost za nastavak i pojačavanje antisocijalnog ponašanja i sukoba sa zakonom (Hrnčić 2003a; 2004). Visok stepen hroniciteta (stepen rizika 3 ili 4) ukazuje na visok rizik za nastavak i produbljivanje sukoba sa zakonom. Obuhvata kumulativni efekat trajanja, učestalosti, težine i raznovrsnosti antisocijalnog ponašanja.

Ova skala nije primenjljiva sa procenu hroniciteta antisocijalnog ponašanja osobe koja je učinila ponovljena ubistva.

Opis i uputstvo

Hronicitet se procenjuje na osnovu četiri indikatora: trajanja, učestalosti, težine i raznovrsnosti antisocijalnog ponašanja. *Trajanje* je vremenski razmak između prvog i poslednjeg antisocijalnog incidenta. *Učestalost* opisuje koliko se često ispoljava antisocijalno ponašanje, uzimajući u obzir sva antisocijalna ponašanja koja su se desila u periodu od prvog do poslednjeg učinjenog dela. Težina se odnosi na to koliko su teške posledice najtežeg dela koje je osoba počinila (u rasponu od lakših imovinskih do teških nasilnih dela). *Raznovrsnost* opisuje koliko su antisocijalna dela različita po tipu. Tipovi antisocijalnog ponašanja su prikazani u kategoriji AP Skale za procenu rizika za sukob dece i mladih sa zakonom.

Skorovanje stepena hroniciteta

Za određivanje stepena hroniciteta antisocijalnog ponašanja (AP), svaki indikator na skali se skoruje od 0 do 4 (Tabela 4).

Tabela 4. Stepen hroniciteta

SKOR	STEPEN HRONICITETA	KARAKTERISTIKE
0	Nema hroniciteta	Učestalost: skor 0
1	Nizak hronicitet	Svi indikatori: skor 0 ili 1
2	Umeren hronicitet	Većina indikatora: skor 1 ili 2
3	Visok hronicitet	Najmanje dva indikatora: skor 3 ili 4
4	Izrazito visok hronicitet	3 do 4 indikatora: skor 3 ili 4

Standardizacija i metrijske karakteristike

Skala indikatora hroniciteta antisocijalnog ponašanja je nov instrument skala koji još nije ušao u praktičnu upotrebu, tako da za sada nema podataka o metrijskim karakteristikama. Empirijska provera diskriminativne validnosti kritičnih skorova se planira na osnovu podataka iz neposredne prakse.

SKALA INDIKATORA HRONICITETA ANTISOCIJALNOG PONAŠANJA

Ime i prezime korisnika _____ POL: M Ž

Uzrast _____ Datum procene ____/____/____

INDIKATORI HRONICITETA	SKOR				
	0	1	2	3	4
Trajanje	Manje od 1 meseca	1 do 6 meseci	7 meseci do 2 godine	Od 2 do 4 godine	Više od 4 godine
Učestalost	Jednom	Retko	Ponekad	Često	Veoma često
Težina	Lakši imovinski prestupi	Teži imovinski prestupi	Imovinski prestupi sa elem. nasilja	Nasilna dela ili promet droge	Teško nasilje
Raznovrsnost	Jedan tip AP	Dva tipa AP	Tri tipa AP	Četiri tipa AP	5 i više tipova AP

UPITNIK RODITELJSKOG NADZORA

Autor: Jasna Hrnčić, 2004.

Oblast procene: odnosi roditelja i dece, deca i mladi u sukobu sa okolinom.

Namena

Upitnik se koristi za procenu efikasnosti nadgledanja deteta od strane roditelja. Namenjen je proceni uspešnosti praćenja kretanja, ponašanja i druženja dece od polaska u školu pa do punoletstva. Nije pogodan za decu ispod 7 godina. Koristi se kao deo procene rizika za decu i mlade u sukobu sa zakonom, kao i u drugim situacijama kada je potrebno proceniti efikasnost roditeljskog nadgledanja. Posebno može koristiti za planiranje, praćenje i evaluaciju tretmana usmerenog na povećanje roditeljskih kompetencija oko brige i nadzora nad decom.

Opis

Upitnik predstavlja modifikovanu verziju monitoring skale koja je često korišćena u istraživanjima (Barber, 1996). Koristi se kao instrument za komparaciju sadržaja. Sastoji se iz dva dela, prvi deo se zadaje detetu/mladoj osobi, a drugi deo - roditelju ili drugoj osobi koja se stara o detetu (staratelj, hranitelj, vaspitač u domu ili druga osoba u ulozi roditelja).

Uputstvo

Stručni radnik postavlja 5 istovetnih pitanja odvojeno roditelju/staratelju i detetu/mladoj osobi i upisuje odgovore u upitnik. Može se zadavati i u pismenoj formi, kada treba voditi računa da roditelj i dete/mlada osoba nemaju međusoban uvid u odgovore. Odgovori se potom upoređuju. Visoka podudarnost ukazuje na dobar uvid roditelja/staratelja u aktivnosti deteta van kuće, dok nepodudarnost ili odustvo odgovora roditelja/staratelja ukazuju na loš uvid. Upitnik se ne ocenjuje kvantitativno, već se kvalitativno obrađuje imajući u vidu uzrast, kulturne i subkulturne specifičnosti. Očekuje se da će, što je dete starije, roditelji manje znati o njegovom

kretanju i druženju, kao i da će podudarnost odgovora za adolescente biti veća u manjim sredinama nego u velikim gradovima.

Standardizacija i metrijske karakteristike

Određivanje metrijskih karakteristika nije relevantno za prirodu ovog instrumenta procene. Rezultat ima najveći značaj u proceni uvida roditelja u aktivnosti deteta van kuće i planiranju i praćenju individualne promene kroz povećanu saglasnost odgovora dece i roditelja.

UPITNIK RODITELJSKOG NADZORA

Pitanja za dete / mladu osobu:

Datum ____/____/____

Ime i prezime _____

POL: M Ž Uzrast _____

1. Gde izlaziš uveče? _____
_____
2. Gde se nalaziš kada nisi kod kuće? _____
_____
3. Na šta trošiš svoj novac? _____
_____
4. Šta radiš kada nisi kod kuće? _____
_____
5. Ko su ti prijatelji? _____
_____

Pitanja za roditelja / staratelja:

Datum ____/____/____

Ime i prezime osobe koja popunjava _____ POL: M Ž

Odnos sa detetom/mladom osobom _____

1. Gde Vaše dete izlazi uveče? _____
_____
2. Gde se Vaše dete nalazi kada nije kod kuće? _____
_____
3. Na šta Vaše dete troši novac kojim raspolaže? _____
_____
4. Šta Vaše dete radi kada nije kod kuće? _____
_____
5. Koje prijatelje Vašeg deteta znate? _____
_____

LISTA SNAGA DECE I MLADIH U SUKOBU SA ZAKONOM

Autor: Jasna Hrnčić, 2009.

Oblast procene: faktori zaštite antisocijalnog ponašanja i sukoba sa zakonom dece i mladih.

Namena

Skala se odnosi na decu i mlade koji su u riziku ili u sukobu sa zakonom. Procenjuje faktore koje deluju zaštitno uprkos nepovoljnostima, i tako smanjuju već postojeće rizike za antisocijalno ponašnje. Skala operacionalizuje način da se utvrde i organizuju raspoloživi podaci o detetu/mladoj osobi i njegovoj/njenoj porodici i okolini. Odnosi se na aktuelnu situaciju. Daje relativno preglednu sliku snage deteta/mlade osobe i njegove neposredne okoline, koje predstavljaju oslonac intervencijama koje se uvode u cilju postizanja pozitivne promene. Procena snaga, zajedno sa procenom rizika za sukob sa zakonom, daju osnov za planiranje procesa prevencije, rehabilitacije i reintegracije. Obe procene daju smernice za definisanje fokusa intervencije u kojima može doći do željene promene. Procena snaga mlade osobe i njene neposredne okoline omogućava stavljanje fokusa na snage i pozitivnu promenu, umesto na nedostatke i rizike.

Opis

Lista uključuje one faktore koji modifikuju, poboljšavaju ili prekrajaju odgovor osobe na neki sredinski rizik koji povećava verovatnoću antisocijalnog odgovora. Ajtemi ove Liste su zasnovani na nalazima savremenih istraživanja faktora zaštite. Organizovani su po sadržaju u devet kategorija:

- KD - Karakteristike deteta/mlade osobe
- PO – Porodični odnosi
- VO - Vršnjačkih odnosi
- IŠ - Iskustva u školovanju
- IZ - Iskustva u zapošljavanju
- SO - Socijalno okruženje

Ne može se odrediti prediktivna vrednost pojedinih ajtema na listi. Ni jedan od njih uzet pojedinačno nema sam po sebi presudan uticaj na smanjenje sukoba sa zakonom. Međudejstvo nekoliko faktora iz nekoliko kategorija ima kumulativni efekat koji značajno smanjuje rizik za antisocijalno ponašanje i sukob sa zakonom.

Ova Lista nije iscrpna niti konačna. Ona predstavlja vodič stručnjaku u njegovom fokusiranju na snage na koje može da se osloni u uvođenju promene kod dece u sukobu sa zakonom i u riziku. Na osnovu primene Liste snaga dece i mladih u sukobu sa zakonom može se napraviti plan intervencija zasnovan na snagama i resursima mlade osobe i njene neposredne koline.

Uputstvo

Listu popunjava stručnjak na osnovu intervjua sa porodicom i detetom i ostalih anamnestičkih i heteranamnestičkih podataka, uključujući i primenu dodatnih psihosocijalnih instrumenata procene.

Lista ne daje mogućnost kvantitativne procene, zbog nedostatka istraživanja uporedne vrednosti pojedinih ajtema. Ipaka, prisustvo nekoliko protektivnih faktora u različitim kategorijama povećava verovatnoću rezilijentnosti mlade osobe u nepovoljnim okolnostima.

LISTA SNAGA DECE I MLADIH U SUKOBU SA ZAKONOM

Ime i prezime korisnika _____ POL: M Ž

Uzrast _____ Datum procene ____/____/____

	STAVKE		
	KD - KARAKTERISTIKE DETETA/MLADE OSOBE		
1.	Visoke intelektualne sposobnosti	DA	NE
2.	Matematičke sposobnosti	DA	NE
3.	Manualne sposobnosti	DA	NE
4.	Sportske sposobnosti	DA	NE
5.	Umetnički talenti	DA	NE
6.	Dobar temperament koji pobuđuje pozitivan odgovor kod drugih	DA	NE
7.	Niža potreba za novim događajima	DA	NE
8.	Stidljivost ili inhibiranost (reaguje strahom na nepoznate ljude, situacije..)	DA	NE
9.	Osećanje samopoštovanja	DA	NE
10.	Osećanje samoefikasnosti u postizanju pozitivnih ciljeva	DA	NE
11.	Osećanje samoefikasnosti u izbegavanju neželjenih ishoda	DA	NE
12.	Pozitivan pristup planiranju i budućnosti	DA	NE
13.	Proaktivan pristup rešavanju problema	DA	NE
14.	Širok repertoar prosocijalnih odgovora	DA	NE
15.	Izbor verbalnog rešenja problema nad neverbalnim	DA	NE
16.	Veština izvođenja prosocijalnog interpersonalnog ponašanja	DA	NE
17.	Pozitivno redefinisane izazova i nepovoljnosti	DA	NE

	PO - PORODIČNI ODNOSI		
18.	Roditelji ne odobravaju antisocijalno ponašanje deteta	DA	NE
19.	Roditelji efikasno nadgledaju dete	DA	NE
20.	Roditelji efikasno disciplinuju dete	DA	NE
21.	Postoje jasna pravila u porodici	DA	NE
22.	Roditelji imaju pozitivan donos prema detetu	DA	NE
23.	Stabilan, topao i harmoničan odnos barem jednog roditelja prema detetu.	DA	NE
24.	Posvećenost deteta porodici	DA	NE
25.	Povećana odgovornost deteta (brige o nemoćnim, zapošljavanje zbog ekonomskih teškoća)	DA	NE
26.	Porodica traži eksternu pomoć kada je potrebno	DA	NE
27.	Prosocijalne karakteristike druge dece u porodici	DA	NE
28.	Podržavajući i nekompetitivni odnosi deteta sa decom u porodici	DA	NE
29.	Član proširene porodice ima značajnu podržavajuću ulogu u životu deteta	DA	NE
30.	Dobri ekonomski resursi porodice	DA	NE
	VO – VRŠNJAČKI ODNOSI		
31.	Većina drugara/ica ide redovno u školu	DA	NE
32.	Značajne emotivne veze sa drugarima/cama koji nemaju antisocijalno ponašanje	DA	NE
33.	Neodobravanje antisocijalnog ponašanja od strane vršnjaka	DA	NE
34.	Dobar i kvalitetan odnos sa barem jednim prosocijalnim vršnjakom	DA	NE
35.	Dobra iskustva u partnerskim odnosima	DA	NE
36.	Dobar i kvalitetan odnos sa nedevidantnim partnerom	DA	NE

	IŠ – ISKUSTVA U ŠKOLOVANJU		
37.	Pozitivan emotivni odnos prema školi	DA	NE
38.	Posvećenost školi i školskim aktivnostima	DA	NE
39.	Uključenost u razredne aktivnosti	DA	NE
40.	Uključenost u sekcije	DA	NE
41.	Uspeh u školi	DA	NE
42.	Nagrade i priznanja	DA	NE
43.	Korišćenje drugih resursa škole (rekreativnih, kulturnih, zdravstvenih...)	DA	NE
44.	Podržavajući i podstičući odnos sa barem jednim učiteljem/nastavnikom	DA	NE
	IZ – ISKUSTVA U ZAPOSŁJAVANJU		
45.	Interesantan posao	DA	NE
46.	Posao koji uključuje nove mogućnosti	DA	NE
47.	Posao koji uključuje dalje edukacije	DA	NE
48.	Dobri odnosi na poslu	DA	NE
	SO - SOCIJALNO OKRUŽENJE		
49.	Dobri kulturni resursi zajednice	DA	NE
50.	Dobri sportski resursi zajednice	DA	NE
51.	Programi za mlade u zajednici	DA	NE
52.	Uključenost mlade osobe u prosocijalne aktivnosti van škole	DA	NE
53.	Podržavajući i podstičući odnos sa prosocijalnim odraslima iz okruženja	DA	NE
54.	Korišćenje resursa zajednice od strane mlade osobe	DA	NE
55.	Raznolika i široka socijalna umreženost mlade osobe	DA	NE

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.91-053.6
159.922.8
316.624-053.6

ХРНЧИЋ, Јасна, 1961 –

Prestupništvo mladih : rizici, tokovi i ishodi / Jasna Hrnčić. – Beograd : Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 2009 (Beograd : Z. Simić). – 203 str. : tabele ; 21 cm

Tiraž 300. – Napomene uz tekst. – Bibliografija: str. 155-177. – Summary.

ISBN 978-86-83287-39-0

а) Малолетничка делинквенција б)
Поремећаји понашања - Адолесценти
COBISS.SR-ID 169228044